

אוניברסיטת תל אביב

הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין

החוג להיסטוריה של עם ישראל

"הקזבלנים": קיצור קורות המפגש בין הצפון-אפריקנים והצבא הישראלי

במלחמת העצמאות

חיבור זה הוגש כעבודת גמר לקראת התואר "מוסמך אוניברסיטה" – M.A.

באוניברסיטת תל אביב

על-ידי

יונתן בן-שושן

העבודה הוכנה בהדרכת:

פרופ' אורית רוזין ופרופ' ירון צור

אוקטובר 2018

תוכן עניינים

3	מבוא
3	הקדמה
6	במה אם כן עוסק מחקר זה?
6	המחקר הקיים
8	סקירת מצאי ספרות המחקר בתחום
11	מתודולוגיה והנחות מוצא
13	קהילות המוצא של המגויסים – רקע כללי
14	הצבא הישראלי והחיפוש אחר המשאב האנושי בתפוצה – רקע כללי
15	סדרה של העבודה
17	פרק ראשון: מדינת ישראל ויהודי צפון-אפריקה – נקודת המבט הצבאית
17	מבוא
19	גיוס, התגייסות, ובעיקר מה שבין שניהם – המקרה המרוקני
33	דיוקנאות של מגויסים
35	המעפילים
38	המתנדבים
46	העולים
49	סיכום
51	פרק שני: "הטוב, הרע והמכוער" – צרפתי, ישראלי ומרוקני נפגשים בצבא
51	מבוא: הצבא הישראלי והחייל הצפון-אפריקני – קיצור קורות המפגש
53	"החומר האנושי": רשמים ראשוניים על אודות המגויס הצפון-אפריקני
53	הצפון-אפריקנים והצבא הישראלי – שלב איסוף הראיות (יולי 1948 – ספטמבר 1948)
57	שפה כגושפנקא להסללה אתנית? כישלוננו של גדוד 75 והקומנדו הצרפתי
66	"החומר האנושי": גיבושה של "תשתית עובדתית" (אוקטובר 1948-אפריל 1949)
66	"מיקור חוץ": מעורבותה של יהדות צרפת וחוות-דעתו של שמעון המל
70	הצבא כמוקד ידע עצמאי: דו"ח דעתו של החייל כמקרה מבחן
73	"רבותי הישראליים, תירו אתם ראשוניים": החיילים הצפון-אפריקנים במגננה
73	לא מח"ל, תדיר גח"ל, לעולם מרוקני: המגויסים הצפון-אפריקנים כ-"עולים חדשים"
79	טיפול מרפא או פליאטיבי? פייר מושניק והמדור לדוברי צרפתית
84	סיכום

86	פרק שלישי: "יהודים צרפתים" – ניסיונותיהם של חיילים צפון-אפריקנים להשתחרר מצה"ל וממדינת ישראל הצעירה
87	הקדמה
89	החברה הישראלית הבתר מלחמתית
92	אזרחות מותנית – מעמדם האזרחי של החיילים מצפון-אפריקה
96	נסיגה לטובת היערכות מחודשת: המאבק לחזור לארץ המוצא
104	סיכום
107	סיכום
113	ראשי תיבות
114	רשימת קיצורים ביבליוגרפיים
125	ביבליוגרפיה

מבוא

הקדמה

בשנים האחרונות בעיקר התייבב מאמרו של אריה גלבלום, "עליית תימן ובעיית אפריקה", שפורסם בעיתון "הארץ" ב-22 באפריל 1949, כאבן שואבת לאלה המבקשים לעמוד על טיבו והיקפו של המתח בין אירופים ללא אירופים ששרר במדינת ישראל ("הבעיה העדתית") במרוצת השנים הראשונות לקיומה. מאמר זה הינו אך אחד מבין שורת מאמרים שפרסם הפובליציסט ביומון בתוך פרק זמן מצומצם תחת השם הכללי "חודש ימים הייתי עולה חדש". במסגרת מאמר זה הציג גלבלום, בין השאר, את התרשמויותיו מהעולים שמקורם בארצות צפון-אפריקה, שעמם נפגש עת שהה תחת שם בדוי במחנה עולים. ירון צור סבור, כי "מאמרו של גלבלום לא הביע רק הסתייגות עזה ומיוחדת כלפי עדה אחת, הצפון-אפריקנים, אלא רתיעה מפני בניית החברה הישראלית בעזרת עלייה לא-אירופית המונית בכלל".¹ כך או אחרת, ביחס לצפון-אפריקנים, נוסח על-ידי גלבלום כתב האשמה חמור במיוחד. המגמה העולה מהטקסט, שאותה מכנה צור "מסתייגות", נחקרה כבר לפני ולפנים, אך דומה כי דווקא פסקה אחת שם, בטקסט הקטגורי, חושפת סוגיה עלומה בחקר ההיסטוריה של יהודי צפון-אפריקה:

צורות חיים אלה מביאים אתם האפריקאים למקומות
יישוביהם, ואין פלא שגל הפשעים הכללי במדינה הוא
במעלה. בכמה מחלקי ירושלים, שוב אין זה בטוח כלל
לצעירה ואף לצעיר לצאת לבדו לרחוב לאחר שקיעת החמה.
זה עוד לפני ששחררו הצעירים האפריקאים מן הצבא
[ההדגשה אינה במקור – יב"ש].

מדוע כה חשש גלבלום מפני החיילים המשוחררים הצפון-אפריקנים? כלום היה הדבר אך משום היותם "צעירים" ו/או חיילים משוחררים, או שמא הזהות האתנית, האפריקנית, חדדה את האיום הפוטנציאלי על הסדר האזרחי?

מטרתה של עבודת מחקר זו היא צנועה: להתחקות אחר קורותיה של קבוצת גברים לא גדולה במיוחד וממוצא אתני מסוים במשך תקופה מאוד מצומצמת. ובמה הדברים אמורים: מחקר זה

¹ צור, אימת הקרנבל, בעמ' 132.

שופך אור על סיפוריהם של גברים מארצות צפון-אפריקה, אשר שירתו בצה"ל במהלך מלחמת העצמאות – הן במהלך המלחמה והן זמן קצר לאחריה.²

בהשוואה לגלי העלייה ההמוניים במהלך שנתה הראשונה של המדינה, העולים מצפון-אפריקה לא היוו קבוצה משמעותית מאוד. בין השנים 1948-1949 יצאו ממרוקו – שבה חיה הקהילה היהודית הגדולה ביותר בין ארצות המגרב – פחות מ-20,000 יהודים (כ-75% מסך עולי צפון-אפריקה).³ ואכן, אקדים אולי את המאוחר ואציין כבר עתה, כי בשל המקום המרכזי שאותו תפסו היהודים המרוקנים בתיעוד הארכיוני ובפובליציסטיקה בת התקופה, בין היתר (אך לא רק) משום מספרם הדומיננטי בקרב העולים, בכוח ובפועל, מצפון-אפריקה – תוקדש שימת לב מיוחדת למגויסים יוצאי מדינה זו.

אשר לזירה הצבאית. עיון שיטתי בתעודות ובתכתובות שונות האצורות בעיקר בארכיון צה"ל, מלמד על כך שמספר המגויסים מקרב יוצאי ארצות המגרב במהלך מלחמת העצמאות הגיע בשיאו לאלפים בודדים.⁴ ואולם, כפי שארע גם במרחב האזרחי, חרף מספרם הזניח יחסית, נוצרה למגויסים יוצאי ארצות צפון-אפריקה, ובעיקר לאלה שמוצאם ממרוקו, תדמית גרועה במיוחד. בה בעת, במקביל להתגבשותו של דיוקן שלילי (א-סוציאלי בלשון התקופה) ושולל מרות, נודע שמם של המגויסים ממוצא צפון-אפריקני כלוחמים עזי נפש. בהקשר זה נדמה שהדוגמא המובהקת ביותר מזוקקת בדמותו של קזבלן, גיבור המחזה של יגאל מוסינזון הנושא באותו שם :

סימנטוב, המכונה קזבלן, עלה מקזבלנקה שבמרוקו ונלחם במלחמת השחרור בשטח המשתרע מאישדוד עד אילת. בפלוגתו אהבו אותו. בפלוגתו כינו אותו קזבלן. אולם יום אחד לאחר המלחמה נשכח קזבלן מלב חבריו. הם לא הזמינוהו לבתיהם למסיבות כוס תה... הוא, אשר גרר פצועים משדה-המערכה, הציל את חבריו בפלוגה – נשכח מלב.⁵

² בגדרי עבודה זו לא נדונה יהדות לוב. בניגוד לשכנותיה במרחב המגרב, לוב לא נשלטה על-ידי צרפת. רק בשלב מאוחר יחסית, ספטמבר 1911, השתלטה עליה מעצמה מערבית – היא איטליה. כיבוש לוב בידי האיטלקים נמשך בסה"כ 32 שנים (1911-1943), אך במהלך ידעו יהודי הארץ תהפוכות רבות. אשר לעלייה משמעותית מלוב לישראל, הרי שזו החלה לתת את אותותיה כבר בשנת 1943 ובכך קדמה בשנים ספורות לעלייה ממדינות החסות הצרפתית. דווקא בזמן מלחמת העצמאות היקפי העולים מלוב – כעולה ממחקרו של מוריס רומני – היו מצומצמים (ראו: רומני, יהודי לוב, בעמ' 147-151). ממילא, ראוי להדגיש שהקהילה היהודית בלוב – מלכתחילה – הייתה קטנה. בשנת 1948, למשל, עמד היקפה של האוכלוסייה היהודית בלוב על 32,670 יהודים (שם, בעמ' 151).

³ ראו: צור, קהילה קרועה, בעמ' 253-260; צור, העלייה מארצות האסלאם, בעמ' 67; והשוו: הכהן, עולים בסערה, בעמ' 324 (נספחים).

⁴ בדמדומי המלחמה, בדצמבר 1948, יכתוב מזכ"ל משרד הביטחון, יוסף יזרעאלי, לממונה עליו, דוד בן-גוריון, כי מספרם של הצפון-אפריקנים בצבא הישראלי עולה על 3,000 איש (ראו: מזכרו של יזרעאלי לבן גוריון מיום 12.11.1948, א"צ, 239-580/1956).

⁵ מוסינזון, קזבלן.

אורי אבנרי נמנה אף הוא עם מליצי היושר בכל הקשור לאומץ לבם של הצפון-אפריקנים :

באופן אישי קשה היה לי, כמובן, להיות אובייקטיבי לגבי המארוקנים. כי בשעה ששכבתי פצוע בשדה, מול עמדה של מכונת-יריה מצרית בעיראק אל מאנשיה, וידעתי שהוצאתי מהמקום תהיה כמעט מעשה של התאבדות, באו ארבעה מפקודי המארוקנים, ובפקודתו של מס-כף ארצישראלי הוציאוני מן המקום והביאוני לחדר הניתוח בעוד מועד.⁶

אורי אבנרי ישוב במרוצת השנים לסיפור זה כנקודת אחיזה לאמירותיו המסנגרות, אם ניתן לכנותן

כך, ביחס לצפון-אפריקנים ולמרוקנים בפרט.⁷

אם נתרחק בשלב זה משיח הדימויים, אזי קריאה זהירה בספרות המחקר הקיימת מלמדת על היעדר התייחסות סדורה לעניין אופן שילובם של יוצאי ארצות המגרב בצה"ל במהלך המלחמה. כן אין בנמצא דיון מחקרי על אודות אופייה של הפעילות הצבאית שבה נטלו לוחמים ממוצא זה. ואולי חשוב מכל אלה, הספרות המחקרית חפה מדיון בשאלה מה עלה בגורלם של מגויסים ממוצא זה שעה שבאו במגע עם החברה האזרחית, בין אם כחיילים בחופשה ובין אם כמשוחררים טריים.⁸

נראה ששימת לבם של החוקרים הופנתה, בעיקרו של דבר, לשאלת תיוגם של המהגרים הצפון-אפריקנים בחברה האזרחית, כפי שהתקבע זמן קצר לאחר פתיחת שערי הארץ לעלייה המונית.⁹ עבודה זו, כאמור, מנסה למלא חלל מחקרי זה, ובוחנת, בין השאר, את התאקלמותם של הבאים ארצה מארצות צפון-אפריקה במסגרת צבאית-היררכית בשנים 1948-1949.

מחקר זה מתמקד בפרק זמן מצומצם יחסית – תקופת מלחמת העצמאות וכן חלק קצר מהתקופה הבתר מלחמתית. חרף מיקודו של המחקר בטווח שנים מצומצם (1948-1949), הרי שכידוע, במהלך שנים אלו התעצב בחברה הישראלית דיוקנם הקיבוצי השלילי של המהגרים מן המגרב הצרפתי בכלל, וממרוקו בפרט.¹⁰ נוכח האמור, אימוץ התיקוף המקובל במחקר יקל עליי בעריכת דיון

⁶ אבנרי, "המארוקנים שלי", העולם הזה, 26.5.1949.

⁷ על סיפור הצלתו יכתוב הוא גם בחלוף למעלה משישה עשורים, באוטוביוגרפיה שכתב (ראו: אבנרי, אופטימי, בעמי 325-329).

⁸ להרחבה בעניין זה, ראו בחלק העוסק בסקירת ספרות המחקר הקיימת.

⁹ ואלה הם רק מקצת מהכתבים: רוזין, חובת האהבה הקשה; שגב, 1949; צור, אימת הקרנבל; צור, פרוספר כהן; אלמוג, הצבר; שלום שטרית, המאבק המזרחי; מאיר-גליצנשטיין, כאן אוכלים עם סכין ומזלג; ליסק, העלייה הגדולה.

¹⁰ נקודת שפל בשיח על אודות הצפון-אפריקנים באותה העת הייתה כנראה עם פרסום כתבתו של אריה גלבלום בתאריך 22.4.1949. לא מן הנמנע, כי תום שגב היה החוקר הראשון שהאיר בזרקור את שנת 1949 כנקודת ציון משמעותית בקשר לשיח על אודות הצפון-אפריקנים ותדמיתם (ראו: שגב, 1949).

השוואתי בין הזירה האזרחית לזירה הצבאית, ככל שהדבר נוגע לשאלת הדימויים שדבקו ביוצאי צפון-אפריקה שהגיעו למדינת ישראל זמן קצר לאחר הקמתה.

במה אם כן עוסק מחקר זה?

במחזהו המפורסם של יגאל מוסינזון, "קזבלן", מציע גיבור המחזה, הרי הוא סימנטוב המכונה קזבלן – יוצא התפוצה המרוקנית (קזבלנקה) אשר נלחם בעוז בחזית הדרום במהלך מלחמת העצמאות – לחוקר המשטרה, אברמוב, לכתוב ספר על אודותיו. תוכנו של הספר, כך מנחהו קזבלן, עתיד לישוב על "העבר ההיסטורי של קזבלן, מקזבלנקה ועד עגי'אמי והשטח הגדול".¹¹ עבודה זו מנסה לשרטט חלק מהפרקים ההיסטוריים הנחוצים למען כתיבתה של ביוגרפיה מאוזנת על קזבלן ועל שכמותו.

עיון מקיף במחקר האקדמי – החל מחיבורים העוסקים בתולדות יחסיה המורכבים של מדינת ישראל עם יהדות המגרב ובאופן קליטתם של העולים מארצות אלו במדינת ישראל הצעירה, דרך מחקרים על אודות עיצובו של צה"ל, וכלה במחקרים הדנים בממשק שבין צה"ל והחברה הישראלית ובריבוד האתני בצה"ל – מותיר שאלות רבות בדבר אופן שילובם של עולי צפון-אפריקה בצבא במהלך השנים הראשונות. טרם נכתב מחקר אקדמי על אודות המגויסים ממוצא צפון-אפריקני אשר שירתו בשורות צה"ל בזמן מלחמת העצמאות.

המחקר הקיים

דיו רב נשפך במרוצת שבעת העשורים האחרונים בניסיון לתעד ולהעלות על נס את מהלכיה הקרביים של מלחמת העצמאות, כמו גם רבדים אחרים בעלי עניין מחקרי השזורים בקורותיה ובתקופתה. שנות השמונים של המאה הקודמת, כידוע, נתפסות על-ידי המחקר כנקודת מפנה דרמטית בזירה ההיסטוריוגרפית הישראלית. או אז, לפי התיקוף השגור, נפתח פרק חדש בשיח המחקרי, כזה המבקש לדחות את הגישה הדומיננטית, הנסובה – לשיטת השוללים – סביב ציר מרכזי (ומגויס) אחד, והוא: הבניית הנרטיב ההיסטורי ככלי שרת להצדקת מהלכיה של התנועה הציונית. "תגובת הנגד" מצד אלו שסומנו כ-"היסטוריונים ציוניים" לא איחרה להגיע, ובמהרה

¹¹ מוסינזון, קזבלן, בעמ' 23.

התגלעה המחלוקת האינטלקטואלית המפורסמת לעניין ההיסטוריוגרפיה של התנועה הציונית ושל
מדינת ישראל.¹²

במרוצת הזמן, החלו ההיסטוריונים המכונים "החדשים" להציג מחקרים שתוכנם חוצה את הדיון
על אודות היבטיה המדיניים והצבאיים של מלחמת העצמאות ותולדות הסכסוך הישראלי-ערבי.
כך, בין השאר, ניטעה גישתם של אנשי הרביזיה גם בחקר תולדות יחסה של התנועה הציונית כלפי
תפוצות יהודיות לא אירופיות, וכן בשיח על אודות הדינמיקה המורכבת שבין מזרחים לאשכנזים
במדינת ישראל (המכונה תדיר במחקר: "הבעיה העדתית").¹³

אם נשוב עתה למחקר שעניינו הקמת צה"ל וקורותיהן של היחידות הצבאיות השונות שפעלו
במסגרתו במהלך מלחמת העצמאות הרי שסוגיות אלו נחקרו, מלפני ומלפנים, משני עבריה של
"מלחמת ההיסטוריונים" שתוארה לעיל.

ככל שעסקינן במחקר על אודות צה"ל ובשיבוצם של מהגרים בו, הרי שגם כאן הדברים סבוכים
ואינם עשויים מקשה אחת. כידוע, לאורך כל שנות קיומה, ובוודאי בשנותיה הראשונות של המדינה,
תפסה המסגרת הצבאית הישראלית מקום משמעותי בעיצובה של החברה הישראלית. צה"ל נדרש
לספק מענה לצרכים לבר ביטחוניים, כגון: סיוע בקליטה ושילוב של מהגרים בחברה הישראלית
המתהווה, גישור וצמצום פערים חברתיים וכיו"ב.¹⁴

תפקידים מרכזיים אלה, החורגים מתפקידו המסורתי של צבא במדינת לאום, הובילו לכך שתוך
זמן קצר החלה שאלת חשיבותו של צה"ל כמנגנון משלב, המעצב בסופו של יום גם סטטוס אזרחי,
לתפוס מקום מרכזי כמושא למחקר אקדמי.¹⁵

¹² בין היתר, ראו: בר-און, מה קרה להיסטוריה החדשה; שפירא, פוליטיקה וזיכרון קולקטיבי; מכמן, 'מכסחי
הציונות'. מקור עדכני (2014) שממנו ניתן לקבל תמונה רחבה יחסית של ההתפתחויות המחקריות שחלו במרוצת השנים
בקשר לחקר מלחמת העצמאות ותקופתה הוא מאמרו של יואב גלבר, התפתחויות בחקר מלחמת העצמאות, שפורסם
באסופת מאמרים שנושאה החברה האזרחית בזמן המלחמה (בר-און וחזן (עורכים), פוליטיקה במלחמה).

¹³ כדברי ירון צור, נדמה שעל דיוקנה של הדינמיקה שבין היסוד האירופי לבין היסוד הלא-אירופי בחברה הישראלית
– שבין גרורותיה, כאמור, הבעיה עדתית – עמדו, עוד לפני ההיסטוריונים, הסוציולוגים הישראליים (וראו: צור,
ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית). והנה רשימה שאינה ממצה של כתבים סוציולוגיים העוסקים בחקר
המתח העדתי מהזווית "החדשה": שנהב, היהודים-הערבים; שלום שטרית, המאבק המזרחי; שוחט, זכרונות אסורים;
כזום, הרקע לאי השוויון; חבר, שנהב ומוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל. סבורני, כי ספרו של שלמה סבירסקי,
לא נחשלים אלא מנוחשלים, שיצא לאור בשנת 1981 היה חלוץ בתחום זה. במחקרו, מתחקה סבירסקי אחר "הגורמים
המרכזיים של אי-השוויון בין העדות בישראל" (מתוך פתח הדבר לספר).

¹⁴ דבורה הכהן טוענת, כי "בן-גוריון לא הרפה ממאמציו לרתום חוגים נרחבים בציבור לקליטת העלייה, אך סבר שיש
להטיל את עיקר המשימה על גופים ממלכתיים, ובהם צה"ל... בן-גוריון האמין שהצבא יהיה המכשיר העיקרי בקליטה
חינוכית ותרבותית של העלייה (הכהן, עולים בסערה, בעמ' 157).

¹⁵ להרחבה ראו: רוזנהק, ממנו ובן-ארי, הסוציולוגיה של חקר צבא. מחקר זה מדגיש, בין השאר, את הקשר ההדוק
והכמעט סימביוטי בין הצבא לחברה האזרחית. ולעניין זה יש לציין עוד, שיש חוקרים הסוברים, שאימוץ המודל
הממלכתי ('אומה במדים'), שבו הצבא ממלא תפקידים לבר צבאיים (אינטגרציה, התיישבות, חינוך, קליטת עלייה

הנה כי כן, העניין המתמשך ביחסי צבא וחברה במדינת ישראל שימש כתמה מובילה במחקרים שונים ומגוונים, בעיקר מתחום מדעי החברה.¹⁶ קיימים חיבורים אקדמיים רבים הדנים באופן שילובם של מהגרים חדשים בצה"ל, החל מיום הקמתו, וכמובן, בשאלת תפקידיה של המסגרת הצבאית כ-"כור היתוך", שבמסגרתו נטווים קשרים מסוגים שונים בין קולטים לבין נקלטים.¹⁷ בצד האמור, סוגיית חוסנו של צה"ל בשנותיו הראשונות על רקע גלי ההגירה הגדולים, ובפרט מקרב תפוצות לא אירופיות, נדונה אף היא על-ידי חוקרים מדיסציפלינות שונות.¹⁸

בשנים האחרונות דרך כוכבו של המחקר הסוציולוגי על אודות השירות הצבאי הטוען – בהכללה רבתי – לנסיגתם של בני הרובד האשכנזי מהסדר הצבאי "הקלאסי", תוך החלפתם בקבוצות אחרות, בעיקרן פריפריאליות, הרואות בשירות הצבאי אכסניה מתאימה "לגיבוש זהותן, לרכישת מוביליות ולהטבעת חותם אידאולוגי".¹⁹ מחקרים אחרים מתחום מדעי החברה בחנו את תהליך הבניית הזהויות האתניות בקרב חיילים קרביים בצה"ל.²⁰ כן פורסמו מחקרים המבקשים להצביע על אופן קליטתן של קבוצות אתניות "מזרחיות" בצה"ל ועל ההיסטוריה החברתית של הליך המיון בצה"ל, המלמדת – לשיטתם – על אפליה מודעת בין מזרחים לאשכנזים במרחב הצבאי במהלך שנות החמישים.²¹

סקירת מצאי ספרות המחקר בתחום

המחקרים המשמעותיים ביותר שנכתבו בשנים האחרונות בנושא העלייה מצפון-אפריקה הם אלה של ירון צור (קהילה קרועה), אבי פיקאר (עולים במשורה) ומיכאל לסקר (ישראל והעלייה מצפון אפריקה). מבין שלושת החיבורים הללו, ספרו של צור הוא היחיד העוסק בפרוטרוט בפרק העלייה שהתרחש בשנים החופפות לאלו הנדונות בעבודתי. ואולם, צור – ובכך גם לטעמי החידוש הגדול במחקרו – עוסק בקשרים הבין-תפוצתיים, כלשונו, והזיקה שבין התנדדות הלאומיות, הציונות

וכיו"ב), הביאה לטטוש ההבחנה בין המרחבים – האזרחי מצד אחד והצבאי מן העבר השני (ראו: בן-אליעזר, החברה הצבאית).

¹⁶ לסקירת ספרות המחקר הסוציולוגית בנושא, ראו: קחטן, צבא שקוף, בעמ' 30-32.

¹⁷ ראו, למשל: הכהן, צה"ל וקליטת העלייה. ההיסטוריון יעקב מרקוביץקי הקדיש חיבורים מספר לדיון בסוגיית תרומתם של העולים החדשים והמתנדבים שגויסו לצה"ל במלחמת העצמאות, וראו בין היתר: מרקוביץקי, גחלת לוחמת; מרקוביץקי, המח"ל.

¹⁸ וראו, למשל: עזריה וקימרלינג, מהגרים חדשים בצבא הישראלי; דרורי, אוטופיה במדים; דרורי, צבא וחברה; טורגן, ממני אישית לא יצא גנרל; יבלונקה, אחים זרים; הכהן, עולים בסערה.

¹⁹ לוי, לומסקי-פדר והראל, מ'צבאיות נתינית' ל'צבאיות חוזית', בעמ' 89.

²⁰ קחטן, צבא שקוף.

²¹ לרר, קבוצות של איכות.

והלאומיות המרוקנית, לשינויים שאירעו בתוככי הפזורה היהודית-מרוקנית. בהקשר הישראלי, עניינו של צור עוסק בעיקר במרקם היחסים המוסדי-אזרחי. בצד מחקרו של צור, ראוי להזכיר את מחקרו של חיים סעדון בנוגע למפעל ההעפלה מארצות צפון-אפריקה, אשר חלקים מרכזיים הימנו פורסמו בשפה הצרפתית בלבד (העלייה הבלתי לגאלית). עבודתו של סעדון חשובה ביותר לענייני זאת, הואיל והצפון-אפריקנים הראשונים שהתגייסו לכוחות הלוחמים הישראליים, ושבמידה מסוימת "אחראיים" לתדמית שיצאה לחיילים יוצאי תפוצה זו, שהו קודם לכן במחנות המעצר בקפריסין.²²

מלבד הכתבים שנסקרו, במרוצת העשורים האחרונות נכתבו מונוגרפיות שבמסגרתן נדונה העלייה מצפון-אפריקה מזווית "סקטוריאלית". כזה הוא למשל מחקרו של ישי ארנון על הציונות הדתית בצפון-אפריקה, שבמסגרתו נדונה, בין השאר, תרומתה של הציונות הדתית לעלייה מצפון-אפריקה במרוצת השנים 1956-1948.²³ גם דוד סימרוט בעבודת הדוקטור שכתב התייחס לעולים מטיפוס מאוד מסוים, הווה אומר – צעירים שעלו במסגרת עליית הנוער.²⁴

כמובן שלא ניתן להתעלם מכתבים בעלי נופך אישי ומחקרי כאחד, אשר נכתבו ממרחק השנים על-ידי פעילים ושליחים בארצות צפון-אפריקה. כזה, למשל, הוא מאמרו של אפרים בן-חיים (פרידמן), שליח ארגונים ציוניים שונים בארצות צפון-אפריקה, שעניינו מפעל ההעפלה מארצות אלו.²⁵

במחקרים שנסקרו לעיל לא הופנה זרקור לעובדה שמלחמת העצמאות הייתה, בסופו של דבר, עימות צבאי שתבע התגייסות המונית.²⁶ משכך, נמנעת לדעתי האפשרות לדון במניע נוסף להגעה למדינת ישראל בתקופה הנדונה. מקריאה זהירה מאוד של המחקר הקיים עולה, כי נעדר מהשיח ההיסטוריוגרפי הדיון באפשרות שחלק מהצעירים הצפון-אפריקנים שהגיעו ארצה בזמן מלחמת העצמאות עשו כן ממניעים הרפתקניים (ולא בהכרח בשל אחד המניעים השגורים – ציונות, דתיות ו/או מצוקה כלכלית). כן לדידי, מובלעת במחקר הקיים הנחה כמעט אקסיומטית, שלפיה ההתייצבות במדינת ישראל של צפון-אפריקנים משמעותה רצון להשתקע בה.

²² סעדון, העלייה הבלתי לגאלית.

²³ ארנון, ציונות דתית.

²⁴ סימרוט, עליית הנוער.

²⁵ בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון אפריקה.

²⁶ ממחקר פנימי של צה"ל, שאותו ערך משה סיקרון, עולה למשל כי בשלהי 1948 עמד מספר המגויסים על קרוב ל-100,000 מגויסים (סיקרון, גיוס כוח האדם, בעמ' 70). מתוכם – לפי עמיצור אילן – כ-58,000 נמנו עם המערך הלוחם (אילן, יחסי כוחות, בעמ' 84).

אשר למלחמת העצמאות. חקירתה – כפי שמודגם היטב על-ידי יואב גלבר – החלה סמוך מאוד לסיומה.²⁷ תחילה היה זה הצבא עצמו שביצע מחקרים, בראש ובראשונה, למען תחקור צבאי של המלחמה. אט אט פורסמו ספרי החטיבות שלחמו במלחמה ולאחריהם פורסמו ספרים על אודות הפלמ"ח ו-"ההגנה".²⁸ לדידו של יואב גלבר, אחד המאפיינים המעניינים בסוגה המחקרית ששלטה בכיפה בעשורים הראשונים היה השימוש המצומצם במקורות ארכיוניים, ומנגד הסתמכות על מידע מסדר אחר: זיכרונות, עדויות, הודעות רשמיות, עיתונות, יומנים, מכתבים אישיים וכיו"ב.²⁹ שינוי משמעותי חל בשנות השמונים של המאה הקודמת. אז החל תיעוד משמעותי להיפתח למחקר בארכיון צה"ל, ובמקביל עבר המחקר על אודות המלחמה תהליך של אקדמיזציה.³⁰ במקביל, החלה להתפתח תפיסה מחקרית חדשה, שסוכניה זכו על-ידי בני מוריס לכינוי "ההיסטוריונים החדשים". בעניין זה, כמובן, ראוי לציין בראש ובראשונה את מחקריו של מוריס עצמו.³¹

בכל הנוגע להשתלבותם של עולים חדשים ומתנדבים ביחידות הצבאיות השונות, בפלמ"ח ובצה"ל, אזי המצאי יחסית רב. על הגח"ל באופן כללי כתב כבר לפני למעלה משני עשורים יעקב מרקוביץקי (גחלת לוחמת).³² בספרו כמו גם במחקרים מאוחרים יותר פרי-עטו, עסק מרקוביץקי בסוגיות שונות הקשורות לגיוסם וקליטתם של עולים חדשים ביחידות השדה בזמן מלחמת העצמאות. במידה מסוימת חלק מעבודה זו דן בסוגיות דומות לאלו שבעניין עסקה חנה יבלונקה בפרקים בספרה (אחים זרים) אשר עסקו בקורותיהם של עולים חדשים שגויסו ליחידות הצבא הישראלי.³³ בצד מחקרים על העולים החדשים, נכתבו בשנים האחרונות גם עבודות מחקר שעסקו במגויסים שהוכרו על-ידי רשויות הצבא הישראלי כמתנדבים. לצד עבודותיו של מרקוביץקי בנושא, פורסמו גם עבודותיהם של מיכאל (מיקי) כהן³⁴ ושל בנימין (בני) גשור.³⁵ ראוי לציין גם ספרו של דרק פנסלר על מקומם של יהודים לאורך המאות האחרונות בצבאות שונים.³⁶ פרק אחד מוקדש לזירה הישראלית, וליתר דיוק – למלחמת העצמאות.³⁷ מכיוון אחר, פורסמו גם מחקרים השופכים אור

²⁷ גלבר, התפתחויות בחקר מלחמת העצמאות, בעמ' 13.

²⁸ גלעד ומגד (עורכים), ספר הפלמ"ח; דינור ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה.

²⁹ גלבר, התפתחויות בחקר מלחמת העצמאות, בעמ' 16.

³⁰ ולעניין זה ראו למשל: גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר; גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח; שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח.

³¹ וראו בעיקר: מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים.

³² מרקוביץקי, גחלת לוחמת.

³³ יבלונקה, אחים זרים.

³⁴ כהן, המח"ל.

³⁵ גשור, מתנדבי חוץ-לארץ.

³⁶ פנסלר, יהודים וצבא.

³⁷ שם, בעמ' 225-253.

על האופן שבו תפס הדרג הפיקודי, הן הטקטי והן האסטרטגי, את העולים החדשים, ובפרט את העולים שמוצאם מארצות המזרח. שגיאת טורגן, למשל, עסק בהכשרת הפיקוד בצה"ל בשנים 1956-1949.³⁸ במחקרו של טורגן מוקדש הפרק השני לדיון בהרכבו האתני של הצבא הישראלי בשנים הנדונות במחקרו. בפרק זה מושם גם דגש על האופן שבו נתפסו חיילים אלה על-ידי הפיקוד (הזוטר והגבוה כאחד). גם המדרג הפסיכוטכני שהתווה הצבא מוזכר בפרק זה. מחקר בעל קווי דימיון מסוימים הוא זה של זאב לרר.³⁹ לרר חוקר את ההיסטוריה של מערכת המיון הצה"לית החל משנות החמישים של המאה הקודמת (ועד שנות התשעים), ובתוך כך דן הוא בהרחבה בהבחנה בין חיילים ממוצא מזרחי לחיילים ממוצא אשכנזי כפי שנוצרה בעקבות השימוש בכלי המיון השונים.

מתודולוגיה והנחות מוצא

במובן מסוים, העבודה דן לא נותרת בדל"ת אמותיה הגיאוגרפיים של הזירה הארצישראלית. סבורני, כי על מנת להיטיב להכיר את קורותיהם של ציבור המגויסים יוצאי ארצות צפון-אפריקה, אין מנוס אלא לבחון את המניעים שהביאו לכך שצה"ל תוגבר בכוח אדם שמוצאו מארצות המגרב. כלום התנהל גיוס מסודר בארצות אלו? ואם נכון הדבר, אזי האמנם מדובר היה ביוזמה מקומית, אם לאו? התחקות אחר שורשיהם של המגויסים אי שם בצפון-אפריקה, לא נועדה אך לשם השלמת תצרף הזהות של המגויס ממוצא זה, אלא מהווה אבן בוחן נוספת לקראת הכרעה בלתי נמנעת לדעתי ביחס לשאלה האם יש להכיר במגויסים ממוצא צפון-אפריקני כקבוצה מובחנת מציבור העולים מארצות אלו באותה תקופה.

אחת הדרכים היעילות, לדעתי, לנתח את התייצבותם של צעירים צפון-אפריקנים במדינת ישראל דווקא שעה שזו נמצאת במצב מלחמתי, היא באימוצה של התיאוריה הטרנס-לאומית. תיאוריה זו, בעיקרו של דבר, אומצה על-ידי חוקרי הגירה בקשר לדיון על אודות הגירה לצרכי עבודה בעידן הפוסט-קולוניאלי, כמו גם בשיח על התפשטות הגלובליזציה. התיאוריה הטרנס-לאומית (transnational theory) מפנה את הזרקור ליכולתם של מהגרים לשמר רשתות חברתיות איתנות, וזו גם על פני מרחבים גיאוגרפיים שונים.⁴⁰ תיאוריה זו, לדעת חוקרים מסוימים, גם מכירה בעובדה

³⁸ טורגן, ממני אישית לא יצא גנרל.

³⁹ לרר, קבוצות של איכות.

⁴⁰ להסבר כללי על אודות התיאוריה הטרנס-לאומית בהקשר של הגירה, ראו: שילר ואח' (עורכים), פרספקטיבה טרנס-לאומית; לויט ואח', הגירה טרנס-לאומית; וורטובק, טרנס-לאומיות; פאייסט ואח', הגירה טרנס-לאומית; לב-ארי,

שמהגרים ממשיכים לשמר קשרים, יחסים ותחושות עם המולדת בה בעת עם תהליך האינטגרציה בארץ ההגירה. במרוצת הזמן עשו גם היסטוריונים שימוש בתיאוריה הטרנס-לאומית לצרכיהם. בין בציר המחקרים ההיסטוריים העושים שימוש בתיאוריה זו, ראוי להזכיר מחקר היסטורי יחידני, שבמסגרתו קוים דיון השוואתי – תחת כנפיו של חקר התיבה המושגית: "טרנס-לאומיות" – ביחס לקורותיהם של חיילים ממוצא מרוקני בצה"ל בזמן מלחמת 1948/מלחמת העצמאות אל מול אלה של מתנדבים מוסלמים ממדינה זו שהתנדבו למסגרות הלוחמות בצד הערבי.⁴¹

במקרה שלנו, כפי שיודגם במהלך העבודה, ניתן לעשות שימוש בתיאוריה הטרנס לאומית בשני מצבי ההגירה שיוצגו, כלומר: מצד אחד על מנת להבין את ההירתמות של יהודים צפון-אפריקנים להילחם למען עצמאותה של ישראל. מן הצד האחר, התיאוריה תסייע לנו להבין חלק מקשיי ההתאקלמות של הצפון-אפריקנים, ותאפשר לנו להבין את פשרו של המהלך שאותו נקטו חלקם בדמות חזרה אל ארצות המוצא שלהם.

חידושה של עבודה זו, בין השאר, נעוץ בניסיון להבין את תחושותיהם, כמו גם להשמיע את קולם, של המגויסים הצפון-אפריקנים עצמם, דיון אשר למעט התייחסויות בודדות, נעדר מהשיח. הזחת נקודת ההתבוננות ההיסטורית והעדפתה של גישה המבקשת להעניק משקל מהותי גם לתגובותיהם של הצפון-אפריקנים עצמם לשיח שהתנהל בעניינם, תאפשר זווית התמודדות שונה עם מורכבותה של מערכת היחסים בין קולטים לבין נקלטים ממוצא לא-אירופי. הנחת המוצא של עבודה זו היא שגם בצה"ל, כמו בחברה האזרחית, התקיימה בין הקולטים לבין הצפון-אפריקנים מערכת יחסית דינאמית שנמשכה לאורך זמן, שבמסגרתה הגיב כל צד בתורו להתנהגותו של הצד שכנגד.

עבודת מחקר זו בכל אחד מפרקיה, דנה בתמה אחת משותפת, והיא המתח הכמעט מובנה בין יחידים ממוצא צפון-אפריקני לבין מערכת – פעם צבאית ובפעם האחרת אזרחית. מתח זה נבע, בעיקרו של דבר, משתי סיבות: (א) קיומו של פער בלתי ניתן לגישור, כנראה, בין תפיסת העצמי של הצפון-אפריקנים לבין האופן שבו נתפסו בעיני המערכות השונות; (ב) חוסר הלימה בין מטען

גבולות בהגירה. לניתוח תיאוריה זו בהקשר של הגירה המכונה "הגירה צבאית", ראו: פיוזיטני, אימפריה, בעמ' 29; אריאלי, מדינת ישראל וחיילים טרנס-לאומיים; כן ראו שורה של מאמרים בנושא ב: אריאלי וקולנס (עורכים), חיילים טרנס-לאומיים. לענייננו, חשוב להזכיר גם את עבודת הדוקטור של אביעד מורנו, אשר בקיצור נמרץ עוסקת בתופעה של הגירת יהודים מצפון מרוקו לוונצואלה ולישראל. מורנו מצביע על קיומן של רשתות חברתיות ייחודיות אשר אפשרו את תנועת ההגירה המודגמות במחקרו. אחד החידושים, לטעמי, במחקרו של מורנו הוא הדיון בזהות האתנית של יהודי ארצות ערב (ומרוקו בפרט) ובתפקידה בשרטוטו של מסלול ההגירה של יחידים ממוצא זה (וראו: מורנו, אתניות בתנועה).

⁴¹ מנדל, טרנס-לאומיות. ראוי להזכיר גם את מחקרו של ניר אריאלי, שבמסגרתו נדונה תופעת ההתגייסות של מתנדבים לצה"ל (מח"ל) בזמן מלחמת העצמאות כתופעה טרנס-לאומית (אריאלי, מדינת ישראל וחיילים טרנס-לאומיים).

הציפיות של הצפון-אפריקנים מהשירות הצבאי לבין סל הדרישות והצרכים של המערכות השונות. בעבודה זו אראה אפוא כיצד הדינמיקה השסועה בין הצפון-אפריקנים לבין המערכות ה-"צבריות", בין אם בצבא ובין אם בחברה האזרחית, התהוותה סמוך למפגש הראשון בין הצדדים והלכה והסלימה במרוצת הזמן. בצד האמור, חשוב לציין שעבודה זו אינה מתמקדת דווקא בנקודת המבט של היחיד ממוצא צפון-אפריקני. בין השאר מהטעם שמרבית המידע האצור בארכיונים השונים נוצר על-ידי הממסד, אזי יוקדש מקום לא מבוטל גם לדיון באופן שבו תפס הממסד הקולט (ובמקרה זה: הצבא) את הצפון-אפריקנים.

קהילות המוצא של המגויסים – רקע כללי

בטרם אפנה לדון בקורות המפגש בין המערכת הצבאית הישראלית לבין הצפון-אפריקנים, שומה עליי להציג את מושאי המחקר ואת המרחב הקהילתי שבתחומו חיו בטרם גיוסם.

מיקומה של נקודת המוצא, הכרונולוגית והגאוגרפית, לדיון בפעולות שנעשו ובנסיבות שנתקיימו, ואשר סללו את דרכם של יהודים מצפון-אפריקה לקחת חלק במערכה הצבאית בארץ-ישראל בשנים 1947-1949 – הוא מורכב, קודם כל מהטעם הפשוט שמדובר למעשה בשלוש תפוצות שונות. סיפורם של המגויסים שמוצאם ממרוקו, ואשר היו קבוצת הרוב, אינו זהה לזה של המגויסים מתוניסיה, וסיפוריהם של חברי שתי הקבוצות הללו שונים מעיקרם מזה של חברי הקבוצה השלישית – השולית מבחינת היקפה המספרי – של המגויסים מאלג'יריה. למעשה סיפוריהם של המגויסים משלוש הארצות כרוכים בקורותיה של כל אחת מקהילות המוצא: הם נסמכו על הסדרים משפטיים ועל נסיבות חברתיות וכלכליות שונים; הושפעו מאופייה של מערכת היחסים המקומית ששררה בין הקהילה היהודית לרוב המוסלמי; עוצבו לאורה של ההתארגנות הלאומית שנתקיימה בכל אחת מהארצות, בין היתר על ידי השליחים מארץ-ישראל; ובהכרח היו קשורים קשר הדוק ליחסו של השלטון הצרפתי לביטוייה ולמופעייה השונים של הלאומיות היהודית בכל אחת ממדינות חסותו. בה בעת, למותר לציין, הרי לכל יחיד ביוגרפיה משלו, ואין סיפורו של מגויס אחד זהה למשנהו.⁴²

⁴² לדיון על אודות יהדות צפון-אפריקה בתקופה הנדונה, ראו: לסקר, ישראל והעלייה מצפון-אפריקה. מרבית המחקרים עוסקים בתפוצה הגדולה ביותר בקרב המרחב הצפון-אפריקני, היא כמובן יהדות מרוקו. רוב העולים שהגיעו ארצה מהמغرب, הן בשנים הנדונות והן בכלל, מוצאם היה מהממלכה המרוקנית. בקשר ליהודי מרוקו, ראו בעיקר: צור, קהילה קרועה.

עבודה זו מתמקדת בעיקרו של דבר בביטוייה של תופעת ההתגייסות בתפוצה היהודית המרוקנית.⁴³ ברם אף ההתמקדות בזירה היהודית המרוקנית אינה מניחה מאליה היכן תמוקם נקודת המוצא לדיון. למשל ניתן לשבצה בתיקוף השגור של ההגירה מחבל ארץ זה למדינת ישראל, עם הקמתה ובהיותה שרויה במצב מלחמתי (ממאי 1948). בו בזמן אפשר וצריך לבחון אותה על ציר הפעילויות ששירתו מטרות פנים-קהילתיות (ארגון ההגנה העצמית, החל משנת 1946) ומטרות לאומיות ערב הקמתה של המדינה היהודית (העפלה, מאפריל 1947). יש מקום גם ללמוד את סיפורם של מגויסי צפון-אפריקה שהשתתפו במלחמת העצמאות כחלק ממסכת חוצה תפוצות, הווה אומר כמקרה בוחן המתוחם בגדרה של תופעה כללית: רתימתם ו/או הירתמותם של יהודים מרחבי תבל לטובת המאבק הצבאי בשנים 1947-1949.⁴⁴

הצבא הישראלי והחיפוש אחר המשאב האנושי בתפוצה – רקע כללי

נוכח ממדיה הצנועים של העלייה מארצות המגרב לארץ-ישראל בתקופה המנדטורית, לא עמד על הפרק תגבורן של היחידות הצבאיות הישראליות במגויסים ממוצא זה במהלך חודשי הלחימה הראשונים, לפחות עד ההכרזה על הקמת המדינה היהודית במאי 1948.⁴⁵ מגויסים מצפון-אפריקה – להבדיל מבני העדה הספרדית וממהגרים ותיקים שמקורם בארצות מוסלמיות אחרות – התייצבו למערכה כאשר הגיעו ארצה ראשוני המעפילים שהוברחו ממחנות המעצר בקפריסין, זמן קצר לאחר ההכרזה על קום המדינה. עם קבוצה חלוצית זו נמנו גם מקצת המעפילים מצפון-אפריקה שהוגלו לאי הגירוש במרוצת השנה שקדמה לעצמאות.⁴⁶ הידיעות על הקמת המדינה עתידות היו להפוך את הקערה על פיה. צעירים יהודים רבים בצפון-אפריקה, בעיקר מבני התפוצה המרוקנית, ביקשו עתה לבוא לישראל כדי לקחת חלק במאבק הצבאי על עצמאותה. הקושי והסכנות הרבות

⁴³ עם זאת, בגלל התייעוד העומד לרשותנו יחרוג לעתים הדיון ממסגרתו המצומצמת ויעסוק בתופעה כסוגיה המשותפת לכלל ארצות המגרב. ההנחה היא שאף במקרים שבהם התייעוד עוסק בתפוצה הצפון-אפריקנית כמקשה אחת, הדברים מופנים בעיקרו של דבר למאגר המתגייסים הגדול ביותר – בכוח ובפועל – הוא יהדות מרוקו.

⁴⁴ לספר היסוד על אודות גיוס יהודים מחוץ לארץ לחימה, ראו: מרקוביץקי, גחלת לוחמת. הספר עוסק בעיקרו של דבר בעולים שגויסו בעת המלחמה (גח"ל). על קורות ניצולי השואה בצבא הישראלי באותה העת, ראו: יבלונקה, אחים זרים, בעמ' 79-151. על חלקה של היהדות העולמית במלחמת העצמאות, ראו: פנסלר, יהודים וצבא, בעמ' 225-262.

⁴⁵ על היקף העלייה מצפון-אפריקה לארץ ישראל עד 1948, ראו: ליס, היבטים דמוגרפיים. ממחקרה עולה כי בתקופת המנדט עלו ממרוקו, אלג'יריה ותוניסיה 1,000-2,000 איש. ראו: שם, בעמ' 124.

⁴⁶ על פי הערכה זוהירה כ־4,000 גברים כשירים לשירות צבאי הצליחו להסתגל ארצה ממחנות קפריסין בחודשים פברואר-ספטמבר 1948 (ראו: בוגנר, אי הגירוש, בעמ' 307). ראוי לציין כי היקפו המצומצם ומשכו הקצר של מפעל ההעפלה מארצות המגרב ממילא הקטינו משמעותית את פוטנציאל הגיוס מקרב ציבור זה ליחידות הצבא לאורך כל תקופת המלחמה. לפי דוד שערי, כ־1,500 מעפילים אשר הוחזקו בקפריסין הגיעו מצפון-אפריקה (ראו: שערי, גירוש קפריסין, בעמ' 312). במחקר מאוחר יותר נקב בוגנר במספר מעט קטן יותר, כ־1,300 נפש (ראו: בוגנר, אי הגירוש, בעמ' 261). על מפעל ההעפלה מצפון-אפריקה, ראו: בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון אפריקה; סעדון, העלייה הבלתי לגאלית.

אשר ארבו למבקשים לבוא ארצה במהלך חודשי העצמאות הראשונים הובילו לסימונה של המדינה הצעירה כמושא מאווייהם של צעירים חדורי להט. כפי שאראה, התגברותן של תחושות אותנטיות של שותפות גורל לאומי לא הייתה השיקול המכריע, ולבטח לא היחיד, שעמד לנגד עיניהם של כלל היהודים הצפון-אפריקנים אשר ביקשו להתייזב במולדת הישנה-חדשה בתקופה הנדונה. ראוי לציין גם כי הצטרפותם ההולכת וגוברת של מגויסים מצפון-אפריקה למערכה בתקופה הנדונה הייתה לא רק תוצאה של הגירה סטיכית מארצות אלו לישראל או של התעוררותה של תנועת התנדבות ספונטנית; תרמו להאצת תהליך זה גם קברניטי המלחמה הישראלים, אשר במאמציהם לרתום את התפוצות לטובת המאבק הצבאי פעלו באופן מובהק לאיתור מועמדי גיוס בארצות המגרב.⁴⁷ כצפוי, וכפי שכבר נטען, הפסיפס האנושי הצפון-אפריקני בצבא הישראלי הורכב ברובו מבני הקהילה היהודית המרוקנית, שהייתה המאגר הגדול ביותר – בכוח ובפועל – להגירה; מספר קטן של מתנדבים – בעיקר בוגרי תנועות הנוער הציוניות – באו לישראל (ולצבא) מתוניסיה; מספרם של החיילים היהודים ממוצא אלג'ירי, שהחזיקו באזרחות צרפתית החל משנת 1870, היה אף מצומצם יותר.⁴⁸

סדרה של העבודה

את סיפורם של המגויסים הצפון-אפריקנים בחרתי להציג באופן כרונולוגי, קרי: לפי סדר השתלשלות האירועים, או אם תרצו – מגיוס ועד שחרור. ראשיתו, כצפוי, בצפון-אפריקה, ואולם עבור רבים סיומו – באותו מקום שבו החל (גם כן בצפון-אפריקה). זהו סיפור מורכב מבחינה גיאוגרפית, הואיל והוא משתרע על מרחבי ארץ שונים – צפון-אפריקה, קפריסין ומדינת ישראל. בה בעת, לפנינו סיפור רב ממדים, המציג כל העת מתחים כמעט בלתי נמנעים: בין קולטים לנקלטים, בין מפקד לפקוד, בין מתנדבים למגויסים-עולים, בין חיילים וחיילים משוחררים לחברה

⁴⁷ לדברי השליח הציוני לארצות צפון-אפריקה, אפרים פרידמן, בפברואר 1948 מינה אותו נחום שדמי, מפקד "ההגנה" באירופה, גם לתפקיד האחראי לגיוס בארצות צפון-אפריקה (וראו בין היתר: טיוטה מאת אפרים פרידמן אשר נכתבה לשם פרסומה בלקסיקון ההגנה, את"ה, 53/118). אין לנו ידיעות רבות על אופן ביצוע הגיוס, אך כפי שאראה בפרק הראשון, הוא ככל הנראה נסמך על רשת של פעילים מקומיים, ממש באותו האופן שבו אורגנה העלייה הבלתי ליאלית במחצית השנייה של שנת 1947.

⁴⁸ בעת המלחמה, אך לא רק, נטה הצבא הישראלי לסווג את המגויסים מצפון-אפריקה תחת חטיבה גיאוגרפית אחת. תיעוד מצומצם ביותר מתייחס למוצא "הספציפי" של המגויסים, קרי – ארץ המקור. ובכל זאת, מהמסמכים הספורים שכן יש בהם התייחסות לארץ המוצא, עולה עד כמה הייתה רבה הדומיננטיות של המגויסים ממרוקו לעומת מספר המגויסים שמוצאם מתוניסיה ומאלג'יריה (ראו, למשל: א"צ, 357-852/1951 ו-אצ"מ, S20\523, וליתר דיוק בתכתובת שהוחלפה במרוצת החודשים דצמבר 1948-אפריל 1949 בין נציגי המחלקה לענייני יהודי המזרח התיכון בסוכנות היהודית לבין קצינים באגף כח אדם בצה"ל).

אזרחית, בין נתינים לשעבר (הצפון-אפריקנים) לריבון הקולוניאלי לשעבר (צרפת), ולא מן הנמנע גם – בין מדינות שונות (מדינת ישראל וצרפת). משכך, הוא עוסק, כמעט לכל אורכו, בעצבים החשופים של החברה הישראלית בעת מלחמה, ולבטח באלה של חברה בתר-מלחמתית.

בפרק הראשון יוצגו בקיצור נמרץ הנסיבות שבגינן תגברו מספר לא מבוטל של יהודים מצפון-אפריקה, בעיקר ממרוקו, את שורות הצבא הישראלי במלחמתו לעצמאות המדינה היהודית. בפרק השני יתוארו בקווים גסים הדימויים השלייליים שנכרכו בחיילים ממוצא צפון-אפריקני בשנים הנדונות – בעיקר במערכת הצבאית אך גם מחוצה לה. כך גם יופנה זרקור אל החיילים עצמם ויתוארו מקצת הקשיים שעמם נאלצו להתמודד. הפרק השלישי יתמקד בתופעה שכמעט לא נדונה בהיסטוריוגרפיה של העלייה מצפון-אפריקה בתקופה האמורה – כינונה של תנועת חזרה לארצות המוצא. הדיון בסוגיה זו יתמקד ברטוריקה שנקטו החיילים הצפון-אפריקנים בפניותיהם לרשויות צרפת בבקשה לעזרה. פרק הסיכום, כמקובל, יחתום את הדיון, ובתוך כך גם יסקור ממעוף הציפור אופני הסתכלות שונים ונוספים שלאורם ניתן לחשוב על המקרה של החיילים ממוצא צפון-אפריקני ששרתו בצה"ל במהלך מלחמת העצמאות.

פרק ראשון: מדינת ישראל ויהודי צפון-אפריקה – נקודת המבט הצבאית

מבוא

מטרתו של פרק זה לחדד את נוכחותו, אף אם הארעית, של דיוקן אנושי מסוג מאוד מסוים שהתהווה בקרב ציבור הצפון-אפריקנים אשר הגיעו במהלך מלחמת העצמאות.⁴⁹ יואר בזרקור פלח אוכלוסייה מאוד מסוים בעל מאפיינים ייחודיים: **גברים** צפון-אפריקנים **צעירים** שהתייצבו במדינת ישראל בתקופה הנדונה **דווקא** משום התרחשותה של לחימה עיקשת באותו זמן. בפרק הנוכחי אראה כיצד פרופיל יוצא דופן זה משתקף לחוקר מתעודות שהפיק גורם מוסדי בלתי צפוי – הריבון הצרפתי.⁵⁰ אראה שסטייה מנקודת המבט השגורה, הנסמכת על התיעוד האצור בארכיונים הישראליים, מצביעה על קיומו של דחף הרפתקני מצד צעירים יהודים ממוצא צפון-אפריקני להגיע למדינת ישראל בתקופה הנדונה וליטול חלק במערכה הקרבית. בפרק זה אתמקד בהתרחשויות מרכזיות בזירה היהודית המרוקנית, שהייתה כאמור המחצב האנושי הגדול ביותר – בכוח ובפועל – להגירה ובמקרה שלנו גם להתגייסות. בצד השלמת התמונה ההיסטורית החסרה, סימונם של המתגייסים, הכרת מניעיהם, ועיסוק בשאלה האם התייצבותם בארץ בזמן המלחמה קשורה לפעילויות הסברה וגיוס שנערכו בארץ מוצאם – יסייעו לי בהמשך הדרך כדי להבין את פשר הרטוריקה שננקטה במסגרת שיח הזכויות שנוהל על-ידי (ולעיתים על גבם של) החיילים הצפון-אפריקנים, בעיקר עת שחרורם מצה"ל אך גם קודם לכן.

ירון צור רתם את התפיסה הרואה בציונות כלאומיות פזורה (Diaspora Nationalism) לטובת הדיון על אודות מערכת היחסים המורכבת בין המדינה הציונית לתפוצה הצפון-אפריקנית.⁵¹ לאומיות של פזורות, לשיטת צור, מעוררת קשיים מספר:

⁴⁹ אקדים את המאוחר ואציין כבר כאן, שאינני סבור שנכון להגדיר את כלל הצפון-אפריקנים שהגיעו ארצה במהלך מלחמת העצמאות בהכרח בתור מהגרים/עולים חדשים". ייתכן, כפי שאראה בהמשך העבודה ובעיקר בפרק השלישי, שחלק, אף אם מצומצם, מהצפון-אפריקנים שהתייצבו במדינת ישראל בתקופה הנדונה עשה כן, בעיקרו של דבר, על מנת לתגבר את שורות הצבא הישראלי ולא בהכרח כדי להימנות בתום השירות הצבאי עם יושבי הארץ.

⁵⁰ ירון צור אפשר לי לעיין ולהשתמש בכל התיעוד הארכיוני שאסף בעמל רב במרוצת השנים, ובכלל זה גם בתיעוד המגוון שאותר על-ידיו בארכיונים הדיפלומטיים בננט (צרפת). התיקים הארכיוניים הרלוונטיים בענייני הם תיקי מנהלת הפנים של הפרוטקטורט במרוקו. עת ליקט ירון צור את התעודות שבהן נעשה שימוש, הללו היו אצורות בשני תיקים ארכיוניים: DI/809 ו-DI/810. כותרתו של התיק הראשון היתה: "ציונות – כללי" (Sionisme-généralités), ואילו התיק השני כונה: "הציונות במרוקו – הגירה לכיוון פלשתינה" (Sionisme au Maroc – Emigration vers la Palestine). בחלוף השנים עבר הארכיון רה-ארגון, ובמסגרתו – בין השאר – קוטלגו מחדש התעודות. התעודות שהיו בתיקים DI/809 ו-DI/810 נשמרות כיום כחלק מתת סדרה שכותרתה "שאלות יהודיות" (Questions juives). התיקים בתת סדרה ארכיונית זו מקוטלגים תחת הסימול הבא: IMA/250/1-53. תודתי לגבי בלנדין מורין (Blaindin Morin) מהארכיון הדיפלומטי בננט, אשר סייעה לי באיתורו מחדש של המידע. למען הנוחות, מעתה ואילך יכונה התיקים הארכיוניים DI/809 ו-DI/810 על שם ארכיון מוצאם: הארכיונים הדיפלומטיים של צרפת (ובקיצור: אד"צ).⁵¹ צור, לאומיות פזורה.

פוטנציאל הניתוק הפנימי הקיצוני, פרי המצב הפזורה, מאיים באופן שוטף על ליכודה הפנימי של לאומיות הפזורה ועל הפעולה המתואמת בקרבה. יש לו ביטויים שונים ומגוונים, שרובם נוגעים לשסעים תרבותיים וכלכליים שאינם אלא בחזקת העצמה של הפערים השכיחים בתחומים אלה בחברות לאומיות טריטוראליות.⁵²

בהקשר לצינונות, הרי שחולשותיה של לאומיות הפזורה – אליבא דצור – מתנקזות לכדי "פוטנציאל לנתק פנימי קיצוני", על רקע המתח הכמעט מובנה בין שני ערכים: הערך של בניין הארץ וערך ההצלחה.⁵³ ככל שעסקינן בתפוצה היהודית הצפון-אפריקנית אזי הקונפליקט בין השניים משוקע היטב בשיח הקברניטים שהתנהל בקשר לעלייה מארצות אלו, בעיקר בשנות החמישים. קונפליקט זה ילווה את הדיון בכל אחד משלושת פרקי העבודה. ואולם, ייחודו של הפרק הנוכחי בכך שהוא מתחקה אחר התשתית העובדתית שעל יסודה התקבע בקרב יחידים ממוצא צפון-אפריקני **מצב תודעתי** ("קונספציה"), שלפיו בהתייבבותם בישראל בעת הלחימה תגברו הם, במילותיו של ירון צור, את האון החסר ליהודים השוהים בה.⁵⁴ רוצה לומר, שחלק מצעירי צפון-אפריקה שהגיעו ארצה בזמן המלחמה, לפחות בעיני עצמם, ביקשו לשרת מטרה מובהקת והיא ביצורה של הריבונות היהודית.

בחיבורו "קהילות מדומיינות", גורס בנדיקט אנדרסון שיש לראות באומה קהילייה (community) פוליטית מדומיינת, שמרבית האנשים הנמנים עמה לא יכירו ולא יפגשו לעולם. זאת ועוד, אומה זו, לדידו של אנדרסון, היא מדומיינת, בין השאר, מהטעם הבא:

בלי קשר לאי השוויון והניצול השוררים בה, כל אומה נתפשת תמיד כאחווה עמוקה בין אנשים שנמצאים על אותו מישור. אחווה זו היא היא שאפשרה, במאתיים השנים האחרונות, למיליוני בני אדם להיות מוכנים – לאו דווקא להרוג, כי אם – למות מרצונם למען דמיונים מוגבלים כאלה.⁵⁵

סבורני, שהמושג "קהיליה מדומיינת" הוא מושג מאיר עיניים בהקשרנו, הואיל ואימוצו מאפשר אולי לנו להבין את העומק הרגשי וההזדהותי שביסוד הנאמנות מצד צעירים צפון-אפריקנים לאומה היהודית. סולידריות כמעט עיוורת מצד צעירים יהודים צפון-אפריקנים, דווקא בנקודת

⁵² שם, בעמ' 178.

⁵³ שם, בעמ' 180.

⁵⁴ שם, בעמ' 185.

⁵⁵ אנדרסון, קהילות מדומיינות, בעמ' 38. טענתו של אנדרסון בהקשר זה אינה חפה מביקורת. כך, למשל, אנתוני סמית סבור, בין השאר על יסוד החיבור המפורסם של (ג'ורג) מוסה, הנופלים בקרב, כי מדובר בטענה אידיאליסטית, אשר מתעלמת מהעובדה שהמשיכה ללאומיות מצד אנשים עונה גם על צרכיהם ועל האינטרסים המשתנים שלהם (וראו: סמית, האומה בהיסטוריה, בעמ' 83).

הזמן הנדונה – המלחמה על עצמאותה של המדינה היהודית – עמעמה, לפחות לזמן מה בשיח הפנימי הצפון-אפריקני, את יחסי הכוחות הכמעט מובנים בין יהודים ממוצא אירופי ליהודים אפרו-אסיינים.⁵⁶

מהלכו של פרק זה יהיה כדלקמן: תחילה, אבחן עד כמה ארגון "ההגנה", ולאחר מכן צה"ל, היו מעורבים בגיוס כח-אדם בצפון-אפריקה, בדגש על מרוקו (בשל מרכזיותה של תפוצה זו). אראה כי שיטה סדורה של גיוס, מסיבות שונות, הייתה מצומצמת. בהמשך, אדון בחתך האנושי של המתייצבים – מעפילים, מתנדבים ועולים (על מהות ההבחנה בין הקבוצות השונות אצביע בהמשך דברי). לשם כך, כאמור, אחרוג לעיתים מנקודת המבט היהודית ו/או הישראלית, ואציג גם את התמונה העולה מתיקי משרד החוץ הצרפתי (וליתר דיוק: תיקי מנהלת הפנים של הפרוטקטורט במרוקו).

גיוס, התגייסות, ובעיקר מה שבין שניהם – המקרה המרוקני

נדמה, שאת "נקודת האפס" במערכת היחסים המורכבת בין היהודים המרוקנים לצבא הישראלי נכון אולי לסמן על רקע הקשרים שנטוו בין תפוצה זו לסוכניו של היישוב הארץ-ישראלי במהלכה ובעיקר עם סיומה של מלחמת העולם השנייה. ירון צור כתב:

מלחמת העולם השנייה היתה נקודת מפנה ביחסה של התנועה הציונית אל יהודי מרוקו. לראשונה בתולדותיה גילתה ההנהגה הציונית העולמית עניין בגדולה שבתפוצות היהודיות בארצות האסלאם... במה שקשור לעלייה לא נתפשה מרוקו עד מלחמת העולם השנייה כמשאב דמוגרפי בעל ערך וחשיבות למפעל הלאומי.⁵⁷

אלא, שההתעניינות של המרכז הלאומי "בפריפריה המזרחית" הייתה לדבריו של צור קצרת ימים. מיד עם תום מלחמת העולם השנייה "חזרה הזירה האירופית להיות מרכז עניינה של התנועה הציונית", לכל הפחות עד לאחר הקמת המדינה.⁵⁸

⁵⁶ צור, לאומיות פזורה, בעמ' 178.

⁵⁷ צור, קהילה קרועה, בעמ' 237.

⁵⁸ שם, בעמ' 241.

מבלי לגרוע מהאמור, בהקשר של גיוסו של כוח אדם לוחם על-ידי המוסדות הלאומיים שמרכזם בארץ-ישראל ולמטרות היישוב, ראוי להסתמך גם על התמונה הרחבה יותר, אם ניתן לכנותה כך, והיא התבססותו של ארגון "ההגנה" באירופה.

עם סיומה של מלחמת העולם השנייה, גמלה בלבו של בן-גוריון ההחלטה להקים שלוחה של "ההגנה" באירופה. בנובמבר 1945 הורה בן גוריון על הקמת שלוחה של ארגון "ההגנה" ביבשת, ולמשימה נבחר איש "ההגנה" הוותיק, מפקד מחוז ירושלים, נחום שדמי.⁵⁹ התמונה העולה מהמחקר היא שבראשית הדרך לא נוסחה על-ידי המטה הכללי של "ההגנה" בארץ-ישראל תכנית ברורה המסדירה את סמכויותיה ותפקידיה של השלוחה האירופית, ומכאן, ניתן לקבוע ששררה אי-בהירות באשר לחלוקת העבודה בין הארגונים השונים – "ההגנה", הבריחה והמוסד לעלייה ב'.⁶⁰ היעדרה של תכנית עבודה סדורה הביאה, בין השאר, לכך שאת חודשי עבודתו הראשונים נדרש שדמי להקדיש ללימוד המצב בשטח, לשיחות מקדימות, לבניית המפקדה, ולמינויה של השדרה הפיקודית המצומצמת שתועמד תחתיו. לענייננו חשוב הוא ההסכם שנכרת במסגרת תהליך ההתארגנות בחודש אפריל 1946, בין שדמי למפקד "הצבא היהודי" (Armée Juive); המוכר גם בראשי התיבות: (A.J.) בצרפת, אברהם פולונסקי, שנודע בכינויו: "פול".⁶¹ "הצבא היהודי" היה רשת התנגדות מחתרנית יהודית שפעלה בצרפת במהלך הכיבוש הגרמני ("רזיסטנס יהודי"). במסגרת הסכם זה, נקבע כי ארגונו של פול יצורף באופן רשמי לארגון "ההגנה", וכי פול ימונה למפקד "ההגנה" (מצ"ב)⁶² בצרפת.⁶³ הסכם זה למעשה, הוא שעיגן את מינויו של פול גם כמפקד "ההגנה" בצפון-אפריקה.⁶⁴ במאי 1946 הסתיימה עבודת ההכנה ויצאה לדרכה פעילותה המסודרת של

⁵⁹ באופן רשמי, עבודתו של שדמי ושל המסגרת שבפיקודו החלה בפברואר 1946, עם התייצבותו באירופה (ראו למשל: יבלונקה, אחים זרים, בעמ' 83).

⁶⁰ כך גם יטען נחום שדמי עצמו בעדות מאוחרת, ראו: "דין וחשבון של פעולת משלחת ההגנה באירופה (12.2.46) – 31.7.48", את"ה, 6/36. והשוו לנקודת מבטו האישית של נחום שדמי על אודות צעדיו הראשונים באירופה: שדמי, קו ישר במעגל החיים, בעמ' 160-168. כן ראו: בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 37-70.

⁶¹ לכתיבה בשפה העברית על אודות תנועת ההתנגדות היהודית בצרפת ("הרזיסטנס"), ראו מחקריה של צילה הרשקו, ובעיקר בספרה: ההולכים בחושך יראו אור (בעמ' 52-85). למעשה, במהלך מלחמת הכיבוש הגרמני פעלו בצרפת מספר רשתות מחתרניות יהודיות. אלו התאחדו בנובמבר 1944 לארגון גג בשם: "ארגון יהודי למאבק" (OJC-Organization). לאחר המלחמה היה זה ארגונו של פול, "הצבא היהודי" (AJ; Armée Juive) "הרוח החיה בשיתוף הפעולה עם (ארגון) "ההגנה" (הרשקו, ותיקי הרזיסטנס, בעמ' 191). את קורותיו של פול ופועלו בזמן מלחמת העולם השנייה חקר, בין השאר, יהודה בן-דוד, וראו: בן-דוד, ביד החזקה (והשוו: גואטה, הצבא היהודי בצרפת).

⁶² "מצ"ב" הוא למעשה ראשי התיבות של הביטוי: "משמרת צלחים בגולה". "צלחים" הוא מושג שטבע בן גוריון, ופירושו: חלוצים ההולכים לפני המחנה, הצלחים ראשונים את המים (ראו: בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 31-34; הרשקו, ההולכים בחושך יראו אור, בעמ' 199-200; הרשקו, ותיקי הרזיסטנס, בעמ' 201). בן גוריון ניסח ביומנו מצע בן 8 נקודות שלאורו עתידה היתה לנהוג המשמרת ("מצע הצלחים") (ראו הפירוש שכתב יהודה בן-דוד לערך מצ"ב בלקסיקון על אודות "ההגנה" (נאור, לכסיקון, בעמ' 274-275)).

⁶³ בפועל, שליטתו של ארגון ההגנה על ארגונו של פול סוכמה בין האחרון לבין בן-גוריון כבר בספטמבר 1945 (ראו: בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 38). הסוכנות היהודית הכירה באופן רשמי בארגון ("הצבא היהודי") ביולי 1944 (הרשקו, הציונות בצרפת בעת שואה ותקומה, בעמ' 103; הנ"ל, ותיקי הרזיסטנס, בעמ' 199).

⁶⁴ הרשקו, ההולכים בחושך יראו אור, בעמ' 343; הרשקו, הציונות בצרפת, בעמ' 104.

מפקדת "ההגנה" באירופה. באותו מועד תוכר גם סמכותה של המפקדה על סיני ארגון "ההגנה" בארצות אירופה השונות, ובכלל זה גם סמכותה על נציגויות שהחלו לרקום עור וגידים בארצות צפון-אפריקה.⁶⁵

ראשית מיסוד פעילותו של ארגון "ההגנה" בצפון-אפריקה בשנת 1946, שעה שנערך כנס המפקדים הראשון של "ההגנה" באירופה. כנס זה היה למעשה המפגש הראשון שעסק בתכנונה ובארגונה של עבודת הארגון, והשתתף בו גם אפרים פרידמן (בן-חיים) כנציגן של ארצות צפון-אפריקה.⁶⁶ ייתכן שכבר במהלך הכנס, פנה פרידמן לנחום שדמי בבקשה להתמנות כמארגנה הרשמי של "ההגנה" בחבל ארץ זה.⁶⁷ פרידמן, שליחו של הקיבוץ המאוחד למדינות צפון-אפריקה משנת 1945,⁶⁸ ימונה בסופו של דבר באופן רשמי לתפקיד על-ידי פול, בהתייעצות עם שדמי.⁶⁹

מאותו מועד ועד לסיום שליחותו, בשנת 1948, יחזיק פרידמן בשורה של תארים ויעסוק במגוון של משימות מטעם ועבורם של ארגונים וזרועות שונים: הקיבוץ המאוחד, ההסתדרות הציונית וארגון "ההגנה". כפי שניווכח בהמשך, העובדה שפרידמן החזיק בשורה של כובעים הייתה לצנינים בעיני פול. לתחושתו של פול, ארגון ההגנה העצמית של הקהילה היהודית המקומית – אשר חסה אף הוא בתחילה תחת אחריותו של פרידמן, כמפקד "ההגנה" המקומי – הוזנח לטובת מילוי משימות שמטרתן, בעיקרו של דבר, לקדם את העלאתם של יהודים לארץ-ישראל.

בחששותיו של פול היה קורטוב של אמת. בזיכרונות מאוחרים, כאשר יסקור פרידמן את פועלו בצפון-אפריקה, שגולת הכותרת שלו הייתה ההעפלה מארצות אלו בשנת 1947, יטען כי הגישה שהנחתה אותו בתקופה הנדונה הייתה, כי "לא רק שלא היה חיץ בין עבודת ההגנה לבין עבודת העליה, אלא שההגנה וההעפלה משלימות אחת את השניה ואנשי ההגנה עומדים לרשות העליה".⁷⁰ המתח בין שתי המשימות שנטל על עצמו פרידמן – פיקוד על מנגנון ההגנה העצמית שנועד להבטיח

⁶⁵ בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 70.

⁶⁶ פרידמן היה מראשוני השליחים שהגיעו לצפון-אפריקה בשנת 1943. למרוקו עצמה הגיע רק בשנת 1945. לתיאור שליחותו לצפון-אפריקה ראו במאמרו האוטוביוגרפי: בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון אפריקה. המבקש להבין את שליחותו של פרידמן על רקע התעוררות העניין של ההנהגה הציונית בתפוצה הצפון-אפריקנית בשנים הנדונות, יראה אצל: צור, קהילה קרועה, בעמ' 241-244.

⁶⁷ סעדון, אידיאולוגיות במבחן המציאות, בעמ' 330. לפי בן דוד, כבר בשנת 1945 קיבל אפרים בן חיים (פרידמן) – שליח הקיבוץ המאוחד בצפון-אפריקה, אשר הוסמך לפעול מטעם "ההגנה" – הוראה לעמוד בקשר עם ארגונו של פול (בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 101).

⁶⁸ לשליחות זו קדמה שליחות קודמת של פרידמן בארצות צפון-אפריקה, בשנת 1943, לאחר שחרור צפון-אפריקה בידי בנות הברית. לתיאור פעילותו של פרידמן, ראו בין היתר: יהודה בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 101. בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון-אפריקה, בעמ' 257.

⁶⁹ הימניו נעשה בעת שהותו של פרידמן בפריס, וככל הנראה בין החודשים נובמבר-דצמבר 1946 (כעולה מטיוטה של אפרים פרידמן שנכתבה לטובת לקסיקון "ההגנה", את"ה, 53/118).

⁷⁰ בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון-אפריקה, בעמ' 261. חיים סעדון היה הראשון להתייחס לסוגיה זו. בהסתמכו על דבריו של פרידמן, קובע סעדון כי מטרת פעילותו של פרידמן – לכל הפחות החל משנת 1947 – הייתה בעיקר ההעפלה ולא הגנה העצמית (ראו: סעדון, אידיאולוגיות במבחן המציאות, בעמ' 331).

את ביטחונם של היהודים המקומיים, מחד, והעלייה, מאידך – ילווה את פעילותו של פרידמן גם בשנת 1948, וכפי שנראה מיד, יתנו את אותותיהם גם בהקשרו של ארגון הגיוס מארצות אלו.

אם כן, כבר בתחילת הפעילות המשותפת בין ארגון "ההגנה" לבין ארגונו של פול בלט הפער הרעיוני בין שני הארגונים בכל הנוגע לצפון-אפריקה. פול ראה לנגד עיניו כמשימה עיקרית את ארגונו של ההגנה העצמית המקומית, ורק לאחר מכן, את חיסולה של גולה זו והעלאתה ארצה. לכל הפחות עד סוף 1947, מפקדת "ההגנה" הראשית בפקודו של נחום שדמי לא נקטה עמדה חד משמעית בסוגיה, ומכל מקום, תפיסת התפקיד של הארגון הייתה כזו המבקשת לסייע גם בהגשמתן של משימות המוסד לעליה בראשות שאול אביגור. נוכח האמור, בשלב ראשון לא נמצא טעם לפגם בכך שפרידמן ימלא מזה אחר משימות הקשורות להעצמתה של ההגנה העצמית, מזה, ויירקום תכניות להעלאת יהודים לארץ-ישראל, וכמובן, יגשים את חזון תנועתו, מזה.

אשר לארגון ההגנה המקומית בצפון-אפריקה, ישלח פול, כבר בשנת 1945, שליחים מטעמו, בוגרי המחנתת היהודית בצרפת, לצפון-אפריקה. זאת, במטרה לעמוד על מידת ביטחונם האישי של היהודים המקומיים ולפעול לחיזוק מערך המגנה של הקהילות.⁷¹ פול ימשיך לעשות כן גם לאחר מינויו של פרידמן למפקד "ההגנה", מינוי שכאמור נעשה ככל הנראה באישורו. מעניין לציין עוד, כי גם את המידע על אודות הפעולות שבוצעו על-ידי נציגה הרשמי של "ההגנה" בצפון-אפריקה, הלא הוא אפרים פרידמן, ביכר פול לקבל מכלי שני – מאנשיו.⁷² מדברים שיכתוב פרידמן לשאול אביגור בשלהי שליחותו, ביולי 1948, אפשר להבין את גודל ההפרדה בשטח בין פעילותו של פרידמן לבין זו של אנשיו של פול. כך כותב פרידמן לאביגור בהתייחסו למפקד "ההגנה" באחת מערי מרוקו: "האחראי בחור טוב, אולם נתון בכל עניין קטן כגודל לפקודת פול אשר בצרפת".⁷³ למכתב זה עוד אשוב בהמשך משום שחלקו האחר חושף בפנינו תמונה חיוורת בנוגע לתפיסת "ההגנה" בצפון-אפריקה ושל מידת השליטה על הנעשה של מי אשר לפרקים היה למפקד בשטח.

⁷¹ ראו: בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 70; הרשקו, ההולכים בחושך יראו אור, בעמ' 343. ממרחק השנים יטען פרידמן, כי בעקבות מינויו הרשמי כמפקד "ההגנה" בצפון-אפריקה העמידו עצמם חלק מנציגיו הבכירים של פול שם לרשותו. כך, למשל, טען הוא בהתייחסו לזיאק לאזארוס, נציגו של פול באלג'יריה (בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון-אפריקה, בעמ' 260). מכל מקום, כפי שניווכח בהמשך, בזמן אמת, פרידמן הביע את מורת רוחו מאופן שיתוף הפעולה עם נציגיו של פול בצפון-אפריקה.

⁷² בשלהי 1946 יישלח רענן בן-נון (ויסמן), בהוראת מפקדו, פול, לצפון-אפריקה, במטרה לעמוד על הפעולות שנעשו שם עד כה על-ידי פרידמן (ראו: בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 71).

⁷³ אפרים פרידמן לשאול אביגור, 24 ביולי 1948 (את"ה, 1936/14).

ואולם, בטרם נקדים את המאוחר, נחזור עתה לציר הזמן המתקדם לאיטו. בנובמבר 1946 הגיע עמנואל נשרי לצרפת ומונה לסגן מפקד "ההגנה" בצרפת ובצפון-אפריקה.⁷⁴ נשרי, כמו מפקדו פול, החזיק בעמדה שונה מאשר זו של פרידמן לעניין הטעם שבשילוב בין פעילות ההגנה המקומית, דהיינו: ההגנה העצמית, לבין הפעילות המחתרנית שנועדה להעלות יהודים ארצה. תפיסתו של נשרי, המצדדת בזו של פול, תבוא לידי ביטוי במלוא עוצמתה בכנס המפקדים השני של "ההגנה", בנובמבר 1947.

אך עוד לפני כן, בינואר 1947 יצא אפרים פרידמן לאלג'יריה על מנת לקדם את ראשית התארגנותה של "ההגנה" במקום.⁷⁵ ככל הנראה, היוזמה הראשונה של פרידמן, בפברואר אותה שנה, הייתה פתיחתו של קורס מדריכים בין-ארצי לחברי "ההגנה". בקורס השתתפו שמונה חברים בלבד.⁷⁶ הציטוט המלא מתוך דבריו של פרידמן שהובאו קודם חושף אפוא את משנתו של פרידמן ביחס לפעילות "ההגנה" בצפון-אפריקה:

הקווים המנחים: פרימט התנועה וההגנה על חיי הפרט, ציונות מהפכנית-קונסטרוקטיבית, שלילת הגולה, חיסול חיובי של גלות יהודי צפון-אפריקה על-ידי עלייתה ההמונית לארץ-ישראל. החברים שהשתתפו במחנה היוו ביוזעין את הקאדר ואת הנושא לכל מפעל ההגנה והעלייה. לפי תפישתנו, לא רק שלא היה חיץ בין עבודת ההגנה לבין עבודת העלייה, אלא שההגנה וההעפלה משלימות אחת את השנייה ואנשי ההגנה עומדים לרשות העלייה.⁷⁷

ברוח זו, בחודשים פברואר-נובמבר 1947 יפנו פרידמן וחברי "ההגנה" המקומיים שהוכשרו על-ידי את מרצם לטיפול בהעפלה מצפון-אפריקה.⁷⁸

אשר לזירה האירופית, משלחת "ההגנה" שם החלה את עבודתה במאי 1947. סדר המשימות של המשלחת, כפי שקבע נחום שדמי, היה כדלקמן: הוצאת יהודים ממזרח אירופה, הגנה עצמית, סיוע לעלייה ב', סיוע למאבק בארץ-ישראל בכלל. פול, כבא-כוחו של הארגון בצרפת ובצפון-אפריקה

⁷⁴ בטרם יציאתו לשליחות, מילא עמנואל נשרי (אורלנסקי) מספר תפקידי פיקוד בארגון "ההגנה" בארץ-ישראל. עם שובו ארצה, במהלך מלחמת העצמאות, הצטרף לשורות צה"ל ובמסגרתו מילא מספר תפקידים בכירים, ובכלל זה כיהן במחצית שנות החמישים כנספח צה"ל בארצות מערב אירופה (וראו תיאור קורותיו בתמצית כפי שנסקרו בדיווח עיתונאי על פרישתו מצה"ל: מעריב, 2.1.1963).

⁷⁵ בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון אפריקה, בעמ' 259; סעדון, אידיאולוגיות במבחן המציאות, בעמ' 330.
⁷⁶ סעדון מעלה תחיות באשר לסיבה שבגינה השתתפו בהכשרה רק שמונה חברים, מרביתם תוניסאים. עובדה זו מחזקת את סברתו, כי "מטרת פעילותו של אפרים הייתה ההעפלה ולא הגנה" (שם, בעמ' 330-331).

⁷⁷ בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון-אפריקה, בעמ' 261.
⁷⁸ לימים, חלק מציבור המעפילים מצפון-אפריקה העצור בקפריסין יתגייס וישתתף במלחמה. עצורי קפריסין יהיו למעשה בין ראשוני המגויסים הצפון-אפריקנים שישולבו במערכה הצבאית. נשוב לדון בהם ובקורותיהם בדיונונו בחתך המגויסים.

ביקש להעניק שימת לב מיוחדת לארגונה של ההגנה העצמית בצפון-אפריקה.⁷⁹ כמסופר גם אצל חיים סעדון, על רקע אי-שביעות הרצון מעבודתו של אפרים פרידמן בתחום ההגנה העצמית, ביולי 1947, ישלח פול שליחים מטעמו על מנת לגייס צעירים מצפון-אפריקה למחנה "ההגנה" ב-סטוני (Sathony) שבצרפת, שם הוכשרו לטובת חיזוקה של ההגנה המקומית בצפון-אפריקה. לטענת חיים סעדון ובמילותיו הוא, "מכאן ואילך יצאו העניינים משליטתו של אפרים ועברו לטיפול של המפקדה בצרפת".⁸⁰

במהלך הכינוס האירופי השני של ההגנה, שהתקיים בפראג בין ה-5 ל-8 בנובמבר 1947, ימסור נשרי, סגן מפקד "ההגנה" בצרפת ובצפון-אפריקה, דין-וחשבון על מצב "ההגנה" בארצות שתחת פיקודו. מהדו"ח ניתן ללמוד רבות על מה שנעשה, ובעיקר על מה שלא נעשה, בתחום "ההגנה" בארצות צפון-אפריקה, שבהן ביקר ככל הנראה לפני הכינוס. נשרי עצמו התייחס לעבודה המעטה שנעשתה עד אותה העת בגזרה הצפון-אפריקנית: "באפריקה הצפונית הלכו העניינים לאט, קשרינו דלים יותר, והעבודה החלה שם בעיקר בתקופה האחרונה". עוד עולה מדברי נשרי, כי מטרת שליחותו העיקרית של פרידמן לא הייתה לטובת ארגונה של "ההגנה" המקומית.⁸¹ בהתייחסו לתעמולה של "ההגנה", יטען נשרי כי המצב בצפון-אפריקה קשה, כשהטעמים לכך – לדבריו – נעוצים במה שהוא כינה ה-"תפיסה המזרחית" של הגבורה.⁸² בכתבים לא מצאתי עדות נוספת לתיבה: "גבורה מזרחית". ניתן רק לשער, כי נשרי כיוון את דבריו להשפעה הנרחבת באופן יחסי של המחותרת הניצית יותר, האצ"ל, בקרב יהדות צפון-אפריקה. באותה העת, לדברי נשרי, מספר הסניפים בצרפת ובצפון-אפריקה של "ההגנה" עמד רק על תריסר: 3 בתוניסיה, 3 באלג'יריה, 1 במרוקו ו-7 בצרפת. העובדה שדווקא במרוקו פעל רק סניף אחד של "ההגנה" הטרידה אותו מאד לנוכח מצבם של היהודים בחבל ארץ זה. לדידו של נשרי, מטרת המשך פעילות "ההגנה" בצרפת ובאפריקה הצפונית הייתה קודם כל הגנתית – "על היהודי להתגונן. המצב חמור מהמשוער". אשר לצפון-אפריקה, הדברים, כדברי נשרי, "מתבקשים מאליהם":

⁷⁹ בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 73

⁸⁰ סעדון, אידיאולוגיות במבחן המציאות, בעמ' 331. בזיכרונותיו, יתאר הרב קפל את שליחותו לצפון-אפריקה מיולי 1947, שאליה ישלח על-ידי עמנואל נשרי, כדי להניח יסודות לארגון ההגנה העצמית וכדי לגייס צעירים לקורס שעתיד היה להיפתח באוגוסט (קפל, בשירות יהדות צרפת, בעמ' 188-193); ראו גם: הרשקו, ההולכים בחושך יראו אור, בעמ' 343.

⁸¹ כך אומר נשרי: "באפריקה נוצל חבר שהיה בשליחות אחרת והעביר שם כמה קורסים" (דבריו של נשרי בנושא צרפת וצפון-אפריקה, כפי שהוצגו על-ידי בכנס, מובאים כנספח בספרו של בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 361-368). מספר עותקים של סיכום הכנס האירופי השני של "ההגנה" אצורים בארכיונים שונים, ובכלל זה, כמובן, בארכיון "ההגנה" (את"ה, 60/52). למיטב ידיעתי, חיים סעדון היה הראשון להפנות את תשומת הלב לאמירה זו של נשרי (סעדון, אידיאולוגיות במבחן המציאות, בעמ' 331). נשרי, כמו מפקדו, סבר כי אין לערב בין ארגונה של ההגנה המקומית לבין ההעפלה.

⁸² הציטוט לקוח מתוך: בן דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 363.

במרוקו מתקיימים 250 אלף יהודים, אשר שום חוק וסדר לא מגן עליהם, חוץ מרצונו של השולטן. בתוניסיה ובאלג'יריה המצב יותר טוב מבחינת חוק שווה לגביהם. יהודי צפון אפריקה חיים כעל הר געש מתוך הקנאות הערבית. קיומנו שם הוא הכרח דחוף.⁸³

במסגרת אותו כינוס, סקר נחום שדמי את שינוי המגמה הרצוי לטעמו בפעילות "ההגנה" בזירה האירופית, והוא העברת הדגש לקראת גיוסה והכשרתה של תגבורת לטובת מערכה עתידית בארץ-ישראל. ברם, ניסיונותיו של שדמי להסיט את מוקד הפעילות של "ההגנה" לטובת המלחמה בארץ-ישראל לא זכו תחילה להצלחה ונדחו – בין היתר – על-ידי שאול אביגור. רק בחודש פברואר 1948, התקבלה במפקדתו של שדמי בפריס הוראה מפורשת מהפיקוד העליון, שבה נקבע שמטרתו של הארגון בחודשים הקרובים היא הכשרתה של עתודה קרבית בקרב עולים בכוח. ב-29 בפברואר 1948, בהתאם להוראות הפיקוד העליון בארץ, יצאה מפריס הקריאה מאת אנשי פיקוד "ההגנה" באירופה ונציגי תנועות הנוער החלוציות, לכל צעיר וצעירה בגילאים 17-35, להכין את עצמם לעלייה. שם, בפריס, הותוותה התוכנית להכשרת עתודה מאומנת: נפתחו לשכות גיוס למפקדים ובצרפת ובאיטליה הוכשרו מחנות (בעיקר) קיימים לקליטת המגויסים. בחלוף מספר ימים, התקבל אצל זאב שינד, המרכז בפועל של המוסד לעליה, מברק מהפיקוד העליון של "ההגנה" ובו הוראות ברורות בנוגע לחתך האנשים שיש לשלוח ארצה, וכן להכשרה שיש להעניק למגויסים טרם שילוחם.⁸⁴ בענייננו, כמובן, נשאלת השאלה האם וכיצד הוראה זו אמורה הייתה לחול על ארצות צפון-אפריקה?⁸⁵

עוד קודם שנפנה לדון בשאלה זו, יש לבחון את יחסו המסויג עקרונית של השלטון במרוקו לפעילות ציונית בכלל, ולתנועת ההגירה לישראל בפרט. ובכל זאת, בזהירות ניתן לקבוע, שהפקידות הצרפתית נקטה לאורך השנים יחס סובלני יחסית כלפי מופעים של אקטיביזם ציוני על אדמת מרוקו.⁸⁶ לעומתה הסולטאן, וכמוהו גם אחרים בקרב הזרם המרוקני הלאומי הביעו – בעיקר בשנים 1947-1948 – הסתייגות מופגנת מהציונות, ובפרט מתנועת ההגירה המתחזקת לכיוון ארץ-

⁸³ כאמור, דברי נשרי בכנס אצורים גם בתיק ארכיוני המופקד בארכיון "ההגנה": את"ה, 60/52.

⁸⁴ לתיאור תמציתי של ההתפתחות בתפיסת תפקיד ההגנה באירופה, מהכנס בנובמבר ועד לפברואר 1948, ראו: יבלונקה, אחים זרים, בעמ' 83-90. כן ראו: מרקוביץקי, גחלת לוחמת, בעמ' 30-42.

⁸⁵ בתזכירים ששיגר שדמי לפיקוד בארץ עובר לקבלת פקודת הגיוס מישראל הופיעו הצעות לאופני גיוס וכן סדרי כוחות פוטנציאליים. בהקשר לצפון-אפריקה, אזי שימת הלב מצומצמת יחסית. כך, למשל, בדו"ח אחד שבו מונה שדמי מכסות גיוס עבור תקופה מצומצמת הוא מציין את ההערה הבאה: "אפשרות גיוס מתנדבים מאפריקה הצפונית הנני מביא בחשבון כרזרבה למקרה של טעות בהערכת הנתונים". בדו"ח אחר מועלית על-ידי הערכה גסה, שלפיה פוטנציאל הגיוס בצפון-אפריקה בשלושת החודשים מרץ, אפריל ומאי הוא בין 1,000 ל-3,000 נפש (את"ה, 9/36).

⁸⁶ צור, קהילה קרועה, בעמ' 104-105.

ישראל.⁸⁷ ואכן, על רקע החשש מפני התנגשות לאומית בין יהודים לערבים במרוקו, חשש שהתממש בסופו של דבר בפרעות שפקדו את אוג'דה וג'ראדה ב-7 ביוני 1948, תבעו בסופו של דבר גם השלטונות בתקופה הנחקרת לרסן את הפעילות הציונית. כך או כך, נדמה שבעיקר על רקע התסיסה הלאומית הגוברת במרוקו, נאלצה תנועת העלייה פרי ארגונם של שליחים ארצישראליים לאמץ אופן פעולה בלתי לגאלי. מכאן, אם העלייה לבשה כסות מחתרתית, אזי קל וחומר שמערך הגיוס לצבא היהודי הנלחם בארץ-ישראל לא יכול היה שלא לפעול במחשכים. מיד אציג את הנסיבות שבעטיין מערך הגיוס פעל באופן רעוע. ואולם, אף בהיעדרן של נסיבות אלו, מעצם היות הגיוס פעילות אסורה על-פי השלטונות, הרי שמערך זה יכול היה להניב – לכל היותר – היקף מצומצם של מגויסים.

כאמור מפברואר 1947, נוטש פרידמן את העיסוק בארגון "ההגנה" המקומי, והטיפול עובר לכאורה לידיו של פול. בכתב-יד שלא פורסם כותב פרידמן ביחס ל-"הגנה" בצפון-אפריקה:

בסוף 1947 נעשה רה-ארגון. אני כולי עסוק בעליה. התואר 'מפקד ההגנה בצפון אפריקה' מתבטל. מעתה ואילך ישנו מפקד לכל אחד משלושת הארצות והוא אחראי ישירות בפני פול בפריס. המפקדים הם: אלי אוחיון במרוקו, פול סבאון עד אמצע 1948 באלג'יריה ואחריו בן ציון כשדן, וחנניה אלעל בתוניסיה.⁸⁸

עוד הוא מוסיף:

בפברואר 1948 אני נקרא על-ידי נחום שדמי לפריס והוא ממנה אותי לאחראי על ה'גיוס', דהיינו גיוס צעירים להגנה בארץ למלחמת העצמאות.⁸⁹

בעוד פרידמן מונה לתפקיד האחראי על הגיוס – שוררת במרוקו בוקה ומבולקה בכל הנוגע לארגון "ההגנה" המקומי. פרידמן עסוק בענייני עליה במשרה מלאה, וברקע פול מבטל את משרת מפקד צפון-אפריקה. התמונה הרחבה היא כי מסוף דצמבר 1947, בעקבות חילוקי דעות קשים בין "ההגנה" למוסד לעליה, מתחוללת הפרדה מוחלטת בין שתי הזרועות.⁹⁰ עיון בארכיונו הפרטי של פול מעלה, פעם אחר פעם, כי קיימים שני מחנות אידיאולוגיים בכל הנוגע לפעילות "ההגנה". במחנה אחד נמצא אפרים פרידמן, מפקד "ההגנה" בכל צפון-אפריקה – תפקיד שבוטל על-ידי פול,

⁸⁷ לסקר, ישראל והעלייה מצפון-אפריקה, בעמ' 190; צור, קהילה קרועה, בעמ' 91-93.

⁸⁸ כתב היד שמור בארכיון יד-טבנקין, וראו: אי"ט, חטיבה 2-13, מיכל 56, תיק 5.

⁸⁹ שם.

⁹⁰ טיוטה של אפרים פרידמן שנכתבה לטובת לקסיקון ההגנה, את"ה, 53/118.

כאמור – ולצדו מפקד "ההגנה" במרוקו עד סוף שנת 1947, סם אביטבול. זהו המחנה הסבור ששיקר העבודה צריך להיעשות בתחום ההעפלה. על המחנה השני נמנים פול, עמנואל נשרי ואלי אוחיון. האחרון שימש משך זמן-מה כסגנו של אביטבול, אך לאחר ביקורו של נשרי, ככל הנראה עם ביטול תפקיד מפקד "ההגנה" בצפון-אפריקה, הודח אביטבול מתפקידו ובמקומו הוצב סגנו, הלא הוא אוחיון. המחנה של פול – כאמור – צדד בהקדשת מירב תשומת הלב והאמצעים לטובת חיזוק ההגנה העצמית המקומית. היחסים בין אביטבול לאוחיון היו ככל הנראה מעורערים עד מאוד בשלב זה, וארכיונו הפרטי של פול⁹¹ אוצר תעודות החושפות למרבה המבוכה קופת שרצים של ממש.⁹²

על רקע מערכת היחסים הקשה בין כל הפעילים, מתנהלים גם הגיוס שהוא במרכז ענייננו, וגם ההגנה העצמית, בעצלתיים. בנקודת זמן זו מתעוררת השאלה מה צריכה להיות מידת שיתוף הפעולה בין השליחים מארץ-ישראל (ובראשם פרידמן) לבין הפעילים המקומיים. זאת, בין היתר, בנוגע למידת רתימתם של הפעילים המקומיים לענייניו של פרידמן הקשורים בגיוס כח-אדם לטובת הלחימה בארץ-ישראל. בינתיים באירופה, מונה יהודה בן-דוד למפקד בסיס העלייה מסי' 1 במרסיי, ובמקביל, מונה גם כאחראי על הגיוס בצרפת ובצפון-אפריקה. בספרו, כתב בן-דוד כי בהקשר לגיוס בצפון-אפריקה הונחה על-ידי שדמי כדלקמן:

בפריז הוקמה וועדת-גיוס אירופית, ובה מיוצגים כולם. בארצות צפון-אפריקה, שלא כמו בפריז וערי השדה, יקשה להקים וועדות-גיוס ציבוריות. ואתה [יהודה בן-דוד – יב"ש] וודאי לא תוכל להגיע לשם, שהרי חסרה לך ידיעת השפה הצרפתית. אך אנשינו שבמקום יארגנו את המתנדבים וידאגו לשלחם למרסיי.⁹³

ממרחק השנים טען בן-דוד כי פול עצמו התנער מעיסוק בפעולות הגיוס:

אמנם נתמנתי מפקד ה'הגנה' בצרפת ובצפון-אפריקה", אמר "פול" בחיוך, "אך היום אתה [יהודה בן-דוד – יב"ש] כאן וישנו נושא אחד מרכזי והוא – הגיוס. וכולו שלך. אגיש לך מלוא העזרה, הייעוץ והקשרים שתמצא בהם, אך העבודה והאחריות יהיו עליך.⁹⁴

⁹¹ בארכיונו הפרטי של פול, שהעתיקים הימנו מופקדים בארכיון "ההגנה" ובארכיון יד טבנקין, קיים תיעוד רב ובעל ערך על אודות פעילותו המחתרית בצרפת בתקופת הכיבוש הנאצי. כן אוצר הארכיון תעודות רבות הנוגעות לשיתוף הפעולה שבין פול לבין ארגון "ההגנה", בעיקר בקשר לרווחתן של התפוצות היהודיות בצפון-אפריקה. בגדרי עבודה זו, כל אימת שתצוטט תעודה מתוך ארכיונו של פול יצוין גם ארכיון המקור (ארכיון פולונסקי (את"ה), או לחלופין, ארכיון פולונסקי (אי"ט)).

⁹² העדויות מעלות כי מחלוקת אידיאולוגית זו לא פסחה על שתי הארצות האחרות – תוניסיה ואלג'יריה (וראו, למשל מכתבים שונים מהמחצית הראשונה של 1948, האצורים ב-ארכיון פולונסקי (את"ה), 8/פרז/123 (27.8)).

⁹³ בן-דוד, חרב בנכר, בעמ' 241.

⁹⁴ שם, בעמ' 249.

ואכן, ממיעוט החומרים שברשותי עולה שהגיוס התנהל על בסיס המעטפת הקיימת של המוסד לעלייה ב', ובנוסף, תוגבר על-ידי תעמולה ממוקדת מצד אנשיו של אביטבול, בא-כוחו של פרידמן, במוסדות הקהילה, ובכלל זה: בבתי כנסת, במסגרת פעילויות של תנועות נוער וכיו"ב. בין היתר, חולקו עלונים וכרוזים אשר עניינם המופגן היה לעודד את התגייסותם של צעירים לטובת המאבק הצבאי על קיומה של מדינת ישראל הצעירה.⁹⁵

על היעדר תיעוד מספק מהזווית הישראלית-יהודית מפצה במידת מה המידע המופק מדוחות מודיעיניים צרפתיים. החרדה הצרפתית מפני הגירה יהודית המונית למדינת ישראל, על האפשרות שזו תוביל להסלמה במערכת החיים הנפיצה במרחב המקומי, הובילה – פעם אחר פעם – את קברניטי צרפת היושבים במרוקו לדון בהיתכנות קיומו של מערך גיוס בקרב הקהילה היהודית. כך, בדוגמא אחת מני רבות, כותב פרנסיס לקוסט (Lacoste), סגן הנציב במרוקו ושר בעל סמכויות מלאות, לשר החוץ, רובר שומן (Schuman), ב-9 בספטמבר 1948, כי מספר חברים בוועדים של אליאנס, חלקם מנהלי בתי ספר עבריים, שמו לעצמם למטרה לעשות תעמולה בערים מרכזיות לטובת גיוס מתנדבים ללחימה בארץ-ישראל. לפי הבנתו של לקוסט, אותם מגייסים פעלו מטעם עצמם ולא הונחו על-ידי ארגונים רשמיים.⁹⁶ עיון במספר מכתבים ותזכירים פרי-עטם של פקידים צרפתיים במרוקו מעלה, כי הנחת העבודה הצרפתית הייתה שתנועת ההתנדבות מקורה בהתעוררות ספונטנית של צעירים, או למצער, פירותיו של מערך הגיוס המופעל בתוככי הקהילה היהודית ומטעמה. אם כן, נדמה כי גם הרשויות הצרפתיות, אשר הביטו על כל הסוגיה כאמור בחשש מה, לא הקדישו תשומת לב מיוחדת למעורבות ישראלית בפעולות הגיוס.

התמונה הרחבה הנגלית בסיכומו של דבר היא כי הדרישה לחשאיות, ובצדה המחנאות והפילוג בין אנשי פול לבין אנשי פרידמן – סיכלו כל אפשרות לקיום מערך גיוס אפקטיבי בצפון-אפריקה. מציאות זו פגעה גם במוכנות הארגון בכל הנוגע למימוש ההגנה העצמית. ביוני 1948, זמן לא רב

⁹⁵ להרחבה בנוגע לתוכנם של אותם מנשרים ועלונים, ראו אצל: מנדל, טרנס-לאומיות, בעמ' 344. במאמרה, מונה מנדל שורה של כותרים ואף מביאה ציטוט מלא פאתוס מתוך אחד העלונים. יצוין, כי על קיומם של אחדים מאותם עלוני תעמולה אנו יודעים הודות לעבודת המודיעין הצרפתי. כך, למשל, בכליו של אמיל א., יליד קזבלנקה שהיה בדרכו לצרפת, נמצא גזיר של עלון תעמולה שכותרתו: "הליגה הצרפתית למען פלשתינה החופשית" (ראו תזכירו של המפקח על המכס בנמל קזבלנקה מיום 9 ביוני 1948 (אד"צ)).

⁹⁶ תזכיר מיום 9 בספטמבר 1948 (אד"צ). אמירה פרלוב כתבה ספר על קורות הוריה, סם אביטבול ורעייתו דינה. בספרה, מוזכר מכתב פרי-עטו של שירות הביטחון הצרפתי, מראשית יולי 1948, שלפיו ארגון שרל נטר עוסק במיוחד בנושא הגיוס (פרלוב, באים מאהבה, בעמ' 149).

לאחר הפרעות ביהודים בערים הסמוכות לגבול האלג'ירי, אוג'דה וג'ראדה,⁹⁷ הטיח שדמי דברי ביקורת ביחס לאופן תפקוד מטה "ההגנה" המקומי.⁹⁸ בה בעת, נצפו חילופי האשמות פומביים בין מחנה פרידמן למחנה פול. כך, למשל, כתב פרידמן לשאול אביגור:

ביטול תלותה של הגנת צ.א. [צפון-אפריקה – יב"ש] מפריז: הקשר עם פריז גרם אך ורק לעכובים, אי הבנות וחוסר פעולה. אי אפשר לנהל הגנה בארצות ערביות ממרחק אלפי קילומטרים על ידי אנשים היושבים בפריז וחיים באטמוספירה שונה לגמרי. נוסף לכך, יש טענות רציניות כלפי פול (שאין לפרטן בכתב, אולם שנמסרו לנחום) ועם חזרתו של נחום אין גם עם מי לדבר. לכן הנני דורש להפריד את הגנת צפון אפריקה מהגנת צרפת ולשלוח מיד משלחת – ולו מצומצמת ביותר – מטעם ההגנה לצ. אפריקה.⁹⁹

בדו"ח פרי-עטו של יעקב קראוס (כרוז), שליח המוסד לעליה במרוקו באותה תקופה, מפברואר 1949, בנוגע למצב יהודי צפון-אפריקה, הועלו על הכתב דברים דומים:

הגרעין הראשון לארגון הגנה עצמית הוקם ע"י שליחים ארץ-ישראלים לפני ארבע שנים. לפני שנתיים עבר הדבר לידי המרכז בפריס, אשר, כידוע, מנהלים אותו יהודים צרפתיים. מרכז זה לא עשה מאומה, מחוץ להכנסת רוח נרגנות לקבוצת צעירים קטנה. הוא ניהל תעמולה נגד השליחים הארץ-ישראלים... לא פעם היתה לנו ההרגשה המוזרה שהמרכז בפריס מנסה לחבל בכונה תחילה בעבודתנו. כיום המצב הוא כזה שאין כל שתוף פעולה בין ארגון זה – במצב שהוא קיים – ובינינו.¹⁰⁰

הביקורת של שדמי מתייחסת לנושא הנדון כאן – הגיוס. שדמי לא נמנע מלהטיח ביקורת בדבר האופן הלקוי, לשיטתו, שבו בוצע עד אותה העת הגיוס בארצות צפון-אפריקה. כך כותב הוא לפול:

הגיוס בקדמה [צפון-אפריקה – יב"ש] מתנהל בדרכים אשר אנו ודאי לא נקבל על עצמנו את האחריות עבורו.

הגיוס בעצם הנהו שם חדש בלבד לעליה שהיתה כל הזמן ואשר בנויה בעיקר על אינטרסים וענינים מפלגתיים.

עצם המנויים לאחראיים על פעולת הגיוס בקדמה לא נעשו על-ידינו. לא שינינו בשום דבר את ההסדרים במקום משום סיבות אחרות לגמרי, אשר לא כאן המקום לפרטן.¹⁰¹

⁹⁷ התקריות האנטי-יהודיות באוג'דה ובג'ראדה, שתי נקודות יישוב בצפון-מזרח מרוקו, ב-7 ביוני 1948, גבו את חייהם של עשרות הרוגים והותירו רבים פצועים. להשתלשלות הפרשה בפרוטרוט, בין היתר בהסתמך על תיעוד צרפתי, ראו: קטן, אוג'דה, בעמ' 599-614 (והשוו: קנביב, יהודים ומוסלמים במרוקו, בעמ' 677-687). לתיאור תמציתי יותר בשפה העברית, ראו: צור, קהילה קרועה, בעמ' 87-91; סעדון, המרכיב הפלשתיני, בעמ' 105-113.

⁹⁸ וראו בעניין זה מכתבו של שדמי לפול מיום 24 ביוני 1948 (ארכיון פולונסקי (איי"ט), חטיבה 15, מיכל 2, תיק 9).

⁹⁹ פרידמן לשאול אביגור, יולי 1948, את"ה, 1936/14.

¹⁰⁰ דו"ח יעקב קראוס (כרוז), 3 בפברואר 1949, "למצב היהודים בצפון-אפריקה הצרפתית", אצ"מ, S20/550.

¹⁰¹ מכתב שדמי לפול, 24 ביוני 1948, ארכיון פולונסקי (איי"ט), חטיבה 15, מיכל 2, תיק 9.

לא ניתן להתעלם מהפער בין הדברים שמוסר שדמי אל מול טענתו החוזרת של פרידמן בכתבים מאוחרים, שלפיה הוא עצמו מונה על-ידי שדמי לאחראי על הגיוס, ומכאן אולי כי גם על שדמי מוטלת האחריות לנעשה. בהקשר זה לפחות, סבורני כי התייעוד הארכיוני מטעה קמעא משום שהוא אוצר רק את הביקורת "הישראלית" כלפי שדרת הפיקוד "הצרפתית" בארגון "ההגנה" המקומי.

מכל מקום, ביקורתו של שדמי עולה בקנה אחד עם הדברים שמוסר יהודה בן-דוד, מפקד בסיס ההכשרה במרסיי, בדין וחשבון פרי-עטו המסכם את עבודת המחנה בתקופה שבין ה-1 במרץ ל-20 ביולי 1948, ביחס לאופן שבו התבצע הגיוס בצפון-אפריקה: "גיוס על-ידי לשכות גיוס מחתרתיות ללא אפשרות של בדיקה קפדנית. בתקופה האחרונה שופר המצב על-ידי הכנסת בדיקה רפואית מוקדמת".¹⁰²

ראינו אפוא, כי גם בהקשרו של הגיוס (ולא רק בעניינה של ההגנה העצמית) אוצר הארכיון תיעוד אשר תוכנו מסיר למעשה את האחריות "הישראלית" לנעשה בשטח. ובכל זאת, נראה שביקורתו של שדמי שלפיה מערך הגיוס בצפון-אפריקה אינו מן המשופרים לא הוחזקה כאמירה בעלמא. זמן לא רב לאחר התרחשותן של התקריות האנטי-יהודיות באוג'דה ובג'ראדה, נשלח לצפון-אפריקה נציג מטעמו של שדמי – ישראל (קורט) הרץ, איש תנועת השומר הצעיר וחבר קיבוץ עין שמר – על מנת, בין היתר, "לארגן את הגיוס על יסודות דומים לאלה שהנחנו באירופה".¹⁰³

ברם, את מסקנותיו בעניין הגיוס, כעולה מדו"ח שנוסח על-ידו, מסר הרץ לשדמי בעל-פה, ולמעשה כל שנותר ברשותנו הוא סקירה פרי-עטו של הרץ על אודות מצבם של יהודי צפון-אפריקה.¹⁰⁴

סבורני, שממילא במבחן המעשה לא הייתה חשיבות רבה למסקנות שניסח הרץ, שהרי אלו ככל הנראה לא יושמו. זמן לא רב לאחר ביקורו של הרץ בצפון-אפריקה, ביולי 1948, חדלה משלחת "ההגנה" באירופה לפעול, ומתוקף כך חדלה לפעול גם בצפון-אפריקה.

אם נסכם עד כאן, הרי לפחות עד חודש יולי (1948) התנהל במרוקו מערך גיוס כלשהו. זאת, ככל הנראה, על בסיס המתכונת שלאורה נהגו פרידמן ופעיליו המקומיים בשנת 1947, שעה שרתמו

¹⁰² מתוך מסמך שכותרתו: "בסיס העליה מס' 1 (מרסיי): 1.3.1948-20.7.1948" (א"צ, 226-580/1956).

¹⁰³ דו"ח ללא כותרת וללא תאריך, אמ"י, חץ 2563/14.

¹⁰⁴ שם.

מועמדים לטובת מפעל ההעפלה.¹⁰⁵ כעולה מעדויות מאוחרות שמסר יהודה בן-דוד, מי שהיה מפקד מחנות הגיוס בצרפת, אזי חלק מאותם מגויסים נשלחו למרסיי מצוידים בתעודות מזויפות, כפי שנעשה במסגרת המערך המכונה "עליה ד'".¹⁰⁶ בן-דוד מספר שבזמן שהותו שם קיבל קבוצות מגויסים בהיקפים של 5, 10 ו-20 איש, שבאו עם פתק ממפקדי ההגנה בצפון-אפריקה רצוף מילות קוד, כגון: "קבל X [כמספר המגויסים – יב"ש] שקי קמח".¹⁰⁷ תיאור דומה לזה של בן-דוד, שלפיה המגויסים בכוח התייצבו במחנות מרסיי במתכונת של קבוצות קטנות עולה גם בדו"חות של שלטונות צרפת במרוקו.¹⁰⁸

ואולם, מה עלה בגורל הגיוס בצפון-אפריקה לאחר חודש יולי 1948? ובכן, עם יציאת משלחת צה"ל לאירופה וכחלק מסמכויותיה, נמסרה הוראה לגייס גם בצפון-אפריקה. במכתבו למפקד אגף כח-האדם בצה"ל, האלוף משה צדוק, מה-12 באוגוסט 1948, כתב בן גוריון:

הצורך הדחוף להכניס מיד זרם ניכר של מגויסים צעירים לצבא, והעובדה שכוח האדם הצעיר בארץ נדלה והולך, מחייבים מאמץ מיוחד להעלות כוחות צעירים מחו"ל שיתגייסו לצבא, ולשם כך יש לשגר משלחת צבאית לגולת אירופה וצפון אפריקה, שתגייס אלפי גברים צעירים לצבא.¹⁰⁹

ברוח זו, מאיר ספיר, איש המוסד לעלייה ב' בפריס, כתב בשלהי חודש אוגוסט למפקדיו היושבים במדינת ישראל:

אטלס [צפון-אפריקה – יב"ש]: זהו מקור גדול של מגויסים. מסבות מקומיות החלטנו באוגוסט להעלות משמה רק 500 מגויסים ותכנית זו תבוצע. ביחס לספטמבר, הרי אם היציאה משמה לא תופרע נגדיל בהרבה את ממדי אוגוסט, וחשוב לנו לדעת איך נקלט חומר זה בשורות הצבא.¹¹⁰

¹⁰⁵ לפי עדותה של נדיה כהן, עם ההכרזה על הקמת המדינה הועלתה דרישה גם מצד התנועה הקיבוצית לחבריה בצפון-אפריקה "לארגן קבוצות של צעירים, לא חייב להיות מהתנועה, שיעלו בדחיפות ארצה כדי להשתתף במלחמת השחרור" (עדות נדיה כהן, 6 בפברואר 1981, אי"ט, חטיבה 25, מיכל 56, תיק 4).

¹⁰⁶ על חלוקת הנטל הכספי הכרוך בשילוח המגויסים – החל מכיסוי עלויות הנסיעה מערי המוצא ועד לנקודת ההפלגה, וכלה בתשלום בעד עלויות כלכלה וביגוד, ראו: תזכיר מיום 24 באפריל 1948, "בעיות פיננסיות הקשורות לגיוס", אי"ט, חטיבה 15, מיכל 2, תיק 9.

¹⁰⁷ בן דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 259; כן השוו לדברים שאמר בן-דוד במהלך רב שיח בהשתתפות פעילי "ההגנה" מצפון-אפריקה, ב-21 במרץ 1967 (אי"ט, חטיבה ע-25, מיכל 19, תיק 4).

¹⁰⁸ ראו דוגמא אחת מיני מספר: דו"ח מנציבות צרפת במרוקו למחלקת אפריקה והלבנט במשרד החוץ, 26 באוגוסט 1948 (אד"צ).

¹⁰⁹ בן-גוריון לראש אגף כח אדם בצה"ל, אלוף משה צדוק (אב"ג, התכתבויות, 12 באוגוסט 1948).

¹¹⁰ המדובר במכתב מאת מאיר ספיר מיום 24 באוגוסט 1948. העתק הימנו הועבר על-ידי מנכ"ל משרד הביטחון, שמעון פרס, לראש אגף כח אדם בצה"ל, משה צדוק (א"צ, 288-852/1951).

ברם, בסופו של דבר, הפקודה שיצאה מאגף כוח אדם של צה"ל למשלחת – אשר נסמכה על הוראתו של בן גוריון מה-12 באוגוסט – הייתה כי "לעת עתה אין להכניס לפעולה את צפון אפריקה עד קבלת הוראה נוספת".¹¹¹ ואכן, מדו"חות שהופצו על-ידי משלחת צה"ל במהלך עבודתה כמו גם בסיומה, סמוך למועד חזרתה ארצה, אין התייחסות לזירה הצפון-אפריקנית.¹¹²

ראוי לציין, שאי הבהירות בנוגע לשאלה כיצד סיום העבודה של משלחת "ההגנה" וכניסתה לפעולה של משלחת צה"ל צריכים היו להשפיע על המלאכה בצפון-אפריקה – אינה רק מנת חלקו של ההיסטוריון. גם יהודה בן-דוד, שהיווה כאמור ציר מרכזי בכל הנוגע לגיוס, ציין באחד הספרים שכתב על פעילות "ההגנה" באירופה שלא הייתה העברת מקל מסודרת בכל הנוגע לארגונה של הזירה הצפון-אפריקנית.¹¹³ מהתיעוד עולה, שאי הבהירות הידרדרה לחילופי האשמות והכפשות בעניין פועלו וסמכותו של פול בזירה הצפון-אפריקנית עד כי נדרשה לשם ליבון הנושא הקמתה של ועדת חקירה. חלקים רבים מהעדויות שנמסרו במהלך ישיבות הוועדה נותרו חסויים. ובכל זאת, החומרים הגלויים יכולים אף הם ללמדנו פרק על אודות המערך המסורבל, אף בענייני הגיוס, שהופעל בצפון-אפריקה.¹¹⁴

לסיכום חלק זה וכהקדמה לדיון בדיוקנם של המגויסים, ראוי להדגיש כי חרף פעולות הגיוס המצומצמות – בהיקפן ובמשכן – בצפון-אפריקה בכלל ובפרט במרוקו, שלגביה כאמור סב עד כה הדיון, המשיכה מצבת כוח האדם הצפון-אפריקני בשורות הצבא הישראלי, לפחות עד סוף אוקטובר 1948, להתרחב, בעיקר כתוצאה מהתעוררות ספונטנית של צעירים יהודים ממוצא מרוקני אשר התייצבו על דעת עצמם ובאופן עצמאי בגבול עם אלג'יריה במטרה להגיע לישראל. לאחר אוקטובר 1948, כפי שנראה בהמשך, יחל פרק חדש – קצר מועד אמנם – של עלייה מצפון-אפריקה, לאו דווקא של גברים צעירים, בהיקפים משמעותיים יותר.

¹¹¹ ייאמר כי המסמך אשר עלה בידי להשיג סומן כטייטה, ולכן – לכאורה – אין ערובה לכך כי אכן גם בנוסח הסופי נותרה על כנה ההחלטה שלא לגייס בצפון-אפריקה. מכל מקום, המסמך האמור, שכותרתו לא ברורה דיה ואינו נושא תאריך, מופקד בארכיון צה"ל: א"צ, 1308-1042/1949.

¹¹² דוחות פרי-עטו של דוד רשף מיום 16 בדצמבר 1948 ו-1 באפריל 1949 מופקדים בארכיון "ההגנה" (את"ה, 36/70).

¹¹³ ראו: בן-דוד, ההגנה באירופה, בעמ' 272-275.

¹¹⁴ החלקים הגלויים של ישיבות ועדת החקירה אצורים בתיקים הארכיוניים: א"צ, 153-28/1960 ו-154-28/1960.

המצב הכלכלי, הבריאותי והחנוכי הוא קטסטרופלי, ומאידך בוערת יהדות זו באהבתה העזה, העמוקה ללא מצרים לציון ולירושלים. מימי לא ראיתי נכונות כזו. אנשים עוזבים בהמוניהם בית ועבודה, עיר ועירה, משפחה ועסקים, וזה בין יום, ומוכנים לעלות בכל התנאים. אנשים שבימי חייהם לא ראו ים – קופצים לתוך הים ורצים כמטורפים לקראת הספינה הגואלת.¹¹⁵

תחילה ראוי להקדים במסירת דברי הסבר קצרים ביותר על המבנה הייחודי של החברה היהודית במרוקו. לאחרים ניתן יהיה להגדיר את החתכים החברתיים שלתוכם השתבצו המגויסים נושא פרק זה והחיבור בכללותו. ירון צור טען שחברות קולוניאליות "נחלקו לא רק לשכבות אופקיות של מעמדות כלכליים, אלא גם בקווי הפרדה אנכיים, שחצו בין בעלי המעמד האירופי לבין בעלי המעמד הילידי"¹¹⁶. חלוקה אנכית זו, לדידו של צור, מודגמת בקיומם של שלושה מגזרים שונים: ילידי, מתמערב¹¹⁷ ואירופי, כאשר אבן הבוחן לשיוכו של אדם למגזר זה או אחר נגזרת ממידת הזיקות התרבותיות והכלכליות שלו:

כניסה לחוג התרבות המערבית באמצעות בית הספר המודרני היתה בדרך-כלל המפתח גם לכניסה למערכת הכלכלית של השוק העולמי, אך במשטר הקולוניאלי ששרר במרוקו הסתיימה כאן אפשרות של ההתקדמות של בעל המעמד הילידי לשדרה האירופית. הצרפתים לא העניקו למוסלמים וליהודים מתמערבים אזרחות צרפתית, שגררה עמה זכויות-יתר פוליטיות וכלכליות. קו הפרדה האנכי בין אירופים לילידים היה לפיכך שריר ומוחשי לכל חלקי האוכלוסייה המקומית.

השסעים האנכיים באוכלוסייה יצרו בה מגזרים של תושבים בעלי זיקות שונות למערכות הכלכליות והתרבותיות ... אמת המידה הקובעת להגדרת השייכות למגזר היא השותפות התרבותית והכלכלית, לאו דווקא המעמד הפוליטי. לפי זה בסביבה הקולוניאלית ניתן להגדיר שלושה מגזרים: ילידי, מתמערב ואירופי. המתמערבים היו אמנם ילידים לפי הגדרתם המשפטית, אך היה להם כושר השותפות בשתי המערכות הכלכליות וזיקה לשני המרחבים התרבותיים: האירופי והערבי המקומי.

תהליך ריבוי זה, לדידו של צור, לא פסח גם על החברה היהודית במרוקו:

מבנה תלת-מגזרי בקרב היהודים – ילידים, מתמערבים ואירופים – היה אופייני רק לחברה היהודית בקזבלנקה, ואולי

¹¹⁵ אפרים פרידמן, "דו"ח על צפון-אפריקה", 10 במרץ 1948 (אמ"י, חץ 129/9).

¹¹⁶ צור, קהילה קרועה, בעמ' 33.

¹¹⁷ בתוך שבין שני מגזרי הקצה, כאמור, התפתח בחסות השלטון הקולוניאלי אותו מגזר ביניים, "מתמערב" (כלשונו של צור), אשר לטובתו הוקצו מעט מן המשאבים הללו (ראו בהמשך).

בעוד שניים-שלושה ריכוזים יהודיים עירוניים במרוקו. הוא היה מותנה בקיומה של קהילה גדולה יחסית של יהודים בעלי מעמד אירופי.¹¹⁸

משלמדנו בקיצור נמרץ על החלוקה המגזרית של האוכלוסייה היהודית הקולוניאלית, עלינו לעמוד על רקעם החברתי-תרבותי-כלכלי של המגויסים שמוצאם ממרוקו.

כאמור במבוא, נוכח ממדיה הצנועים של העלייה מארצות המגרב לארץ-ישראל בתקופה המנדטורית, תגבורן של היחידות הצבאיות הישראליות במגויסים ממוצא זה במהלך חודשי הלחימה הראשונים, ולפחות עד ההכרזה על הקמת המדינה היהודית במאי 1948 – לא עמד על הפרק. מגויסים מצפון-אפריקה – במובחן, כמובן, מבני העדה הספרדית והמהגרים הוותיקים מקרב תפוצות אפרו-אסייניות אחרות¹¹⁹ – התייצבו למערכה עם הגעתם ארצה של ראשוני המעפילים שהוברחו ממחנות המעצר בקפריסין זמן קצר לאחר ההכרזה על קום המדינה. בקרב קבוצה חלוצית זו נמנו גם מקצת מהמעפילים מארצות צפון-אפריקה שהוגלו לאי הגירוש במרוצת השנה שקדמה לעצמאות.

תחושות אותנטיות של שותפות גורל, לא היו המניע המכריע, ולבטח לא היחיד, שעמד לנגד עיניהם של כלל היהודים הצפון-אפריקנים, ובפרט של צעירים יהודים ממוצא מרוקני, אשר ביקשו להתייצב במולדת הישנה-חדשה. מטבעה, ההיענות להגירה יזומה (להבדיל אולי מהתנדבות) מחבל ארץ אשר המיעוט היהודי שהתגורר בו לא היה נתון במצוקה פוליטית, ביטחונית או כלכלית חריפה – כוחה הצטמצם, בעיקרו של דבר, לשכבת המצוקה של המגזר הילידי היושב בדוחק בערים הגדולות בתחומי הגטו היהודי ("המלאח").¹²⁰

בצד האמור, ולכך כבר התוודענו בקצרה, הצטרפותם ההולכת וגוברת של מגויסים ממוצא זה למערכה הקרבית בתקופה הנדונה לא הייתה אך תולדה של הגירה. כך גם לא היה הדבר פועל יוצא רק של התעוררות תנועת התנדבות ספונטנית. תרמו להאצת תהליך זה גם קברניטי המלחמה הישראליים אשר כחלק מרתימת התפוצה הצפון-אפריקנית למפעל הציוני, תבעו – במידת הצלחה חלקית, כפי שראינו – את איתורם של מועמדים לגיוס בארצות המגרב. ואכן, גם פוטנציאל אנושי-

¹¹⁸ צור, קהילה קרועה, בעמ' 33-36.

¹¹⁹ להתייחסות מחקרית לאופן שילובם של בני עדות המזרח ביחידות בעלות גוון ביטחוני טרם קום המדינה, ראו למשל: מנדל, מסתעריבים. שימת לב מיוחדת לקורותיהם של בני העדה הספרדית אשר גויסו מיד עם פרוץ המלחמה, בשלהי חודש נובמבר 1947, ועד הקמת המדינה, העסיקה את בכירי עסקניה (וראו, למשל, מכתבו של בכור שלום שטרית לראש מטה העם, מ-11 באפריל 1948, המלמד על מקצת מקשייהם של בני-עדתו המגויסים לטובת המערכה הצבאית הלאומית, א"צ, 41-481/1949).

¹²⁰ צור, קהילה קרועה, בעמ' 245-246; צור, אימת הקרב, בעמ' 133.

צבאי זה אותר פעמים רבות בשוליה החברתיים של הקהילה היהודית. כך יצא, שדיוקנו החברתי הירוד של העולה הטיפוסי מצפון-אפריקה, ובעיקר ממרוקו – הן בתקופת העפלה והן לאחריה, עם קום המדינה – שיקף במידה מסוימת שיעור נכבד מהרכב הציבור המגויס מקרב יוצאי תפוצה זו. בצד האמור, המעיין ברגישות בקורות החיילים הצפון-אפריקנים יתוודע עד מהרה גם לנוכחות מספרית לא מבוטלת של צעירים ובני-נוער מקרב בוגרי התנועות בעלות הגוון הציוני. כדי שלא לחטוא בפשטנות יתרה, אזי כנקודת אחיזה להמשך לדיון אני מציע להכיר בשלוש קבוצות עיקריות של מגויסים שמקורם מצפון-אפריקה ובפרט ממרוקו:

1. יחידים ומשפחות מצפון-אפריקה שהחלו במסעם כבר בשנת 1947, הוחזקו במעצר בקפריסין, ועם ההכרזה על המדינה חוילו – חלקם כבר בקפריסין – והצטרפו לכוחות הלוחמים בארץ [להלן יכוננו: "המעפילים"].
2. צעירים מצפון-אפריקה שהחלו במסעם לכיוון ישראל בסמוך למועד ההכרזה על קום המדינה על מנת להתגייס לצבא (מרץ-מחצית ספטמבר 1948) [להלן יכוננו: "המתנדבים"].
3. יחידים ובעלי משפחות שהגיעו ארצה במהלך התקופה שבין המחצית השנייה של ספטמבר 1948 למרץ 1949, ואשר גויסו מכוח צו הגיוס הכללי [להלן יכוננו: "העולים"].

כעת אפנה להציג את שלוש הקבוצות ובתוך כך אבקש להצביע על דיוקנאות מייצגים של מגויסים הנמנים עם כל אחת משלוש הקבוצות.

אקדיש תשומת לב מיוחדת למאפייני הקבוצה השנייה, המתנדבים, משום שהפרופיל המצטייר של חלק נכבד מחבריה שונה בתכלית להבנתי מזה שהתגבש בהיסטוריוגרפיה הציונית על יהודי צפון-אפריקה שהגיעו ארצה בתקופה הנדונה. כאמור במבוא, לכל הפחות חלק מאותם מתנדבים תפסו את עצמם כתגבורת חשובה לבניין המדינה הציונית, ומשכך תבעו להיחשב ככאלה על-ידי מפקדי הצבא, קברניטי המדינה ויושבי הארץ המכונים "הוותיקים". עניין אחרון זה יידון גם בפרקים הבאים.

המעפילים

אותו לילה על משכבי זעקה נפשי: ריבונו של עולם, האם רק אני אוהב את ישראל? בני משפחתי, עשרה במספר, ישנו צפופים ודחוקים ונחרותיהם עוררו בי רחמנות. לא! – אמרתי בלבי – אלהים לא רצה בענינו ובצערנו. בנו ורק בנו תלוי הדבר ...

ובאותו לילה גמלה בלבי ההחלטה לעלות לארץ-ישראל. ואז
ירדה עלי מנוחה נפשית ונרדמתי, כאילו הוסרה מועקה מעל
לבי.¹²¹

הערכה זהירה היא כי כ-4,000 גברים כשירים לשירות צבאי הצליחו להסתגל ארצה ממחנות המעצר בקפריסין בתקופה שבין פברואר לספטמבר 1948.¹²² לפי דוד שערי, כ-1,500 איש מבין העצורים שהוחזקו בקפריסין הגיעו מצפון-אפריקה.¹²³ במחקר מאוחר יותר אמנם מציע נחום בוגנר מספר מעט צנוע יותר, כ-1,300 נפש,¹²⁴ אך אין בכך כדי להשפיע על התמונה הכללית: היקפו המצומצם כמו גם משכו קצר המועד של מפעל ההעפלה מארצות המגרב, ממילא הצרו משמעותית את פוטנציאל הגיוס מקרב ציבור זה לאורך כל תקופת המלחמה.

מעדויות השליחים עולה שערב רב של טיפוסים – צעירים ומבוגרים, נשים וגברים, יחידים ומשפחות – התקבץ במחנות שמהן יצאו האניות במסען לארץ-ישראל. על רקע המחלוקות האישיות שנתגלעו בין השליחים, מעניין לציין שבזיכרונותיהם המאוחרים ישנה דווקא תמימות דעים על כך שבמחנות המעבר בגבול אלג'יריה התגבשה תמונה חיוורת ונרפה של חברי התפוצה הצפון-אפריקנית שנרתמו באותה העת למפעל הציוני.¹²⁵ ירון צור מצביע על שלוש קבוצות, שכלשונו, (נטו) "בכל זאת לעקירה ממקומם, תוך נטילת סיכונים ונכונות לתלאות". הקבוצה הראשונה מזוהה על-ידי צור כ"קומץ מיליטנטים מקומיים" מקרב חניכי תנועות הנוער הציוניות המקומיות, שהביעו רצון ליטול חלק בהרפתקה. הקבוצה השנייה המסומנת על-ידי צור היא של "משכילים דתיים שנטו לציונות והתלהבו מרעיון העלייה". על הקבוצה השלישית, אולי הגדולה ביותר בהיקפה המספרי, נמנו אליבא דצור, בני הקהילה היהודית שנטלו חלק בתנועת ההגירה הפנימית לעיר, בעיקר אחרי מלחמת העולם השנייה,¹²⁶ וכעת "נמצאו בשכבות המצוקה של המהגרים בערים הגדולות ובמיוחד בקזבלנקה".¹²⁷ שליח אחד העלה על הכתב בזמן אמת את התרשמותו מאיכותם של קבוצות

¹²¹ כותב הסיפור, ש. הכלפוני (שמו האמיתי: שלום כלפון), נמנה עם מעפילי הספינה הראשונה מצפון-אפריקה, "יהודה הלוי". לאחר שחרורו ממעצר בקפריסין הגיע ארצה והתגייס לצה"ל. הכלפוני כותב על מקצת קורותיו – במרוקו ובאשדוד. סיפורו, "בליל שמירה", פורסם בקובץ בעריכתה של ברכה חבס, אשר כינס – כלשונה של חבס – "צרות רשימות וסיפורים מן ההווה של העולה החדש בארץ" (חבס (עורכת), שבטים, בעמ' 43).

¹²² בוגנר, אי הגירוש, בעמ' 307.

¹²³ שערי, גירוש קפריסין, בעמ' 312.

¹²⁴ בוגנר, אי הגירוש, בעמ' 261. על העלייה הבלתי-לגאלית מצפון-אפריקה, ראו: בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון אפריקה; סעדון, העלייה הבלתי לגאלית.

¹²⁵ יאני אבידב, נתיבים נעלמים, בעמ' 129; אפרים בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון אפריקה; קסטל, שליחות באפריקה הצפונית.

¹²⁶ על ההגירה הפנימית, ראו: צור, קהילה קרועה, בעמ' 172-178.

¹²⁷ שם, בעמ' 245.

המעפילים הראשונה. דבריו חשובים לענייננו הואיל והציבור שזוכה לביקורת חריפה דומה, ככל הנראה, לחתך של קהל היעד הטבעי לגיוס גם מאוחר יותר :

הבאנו אותם במחשבה שזהו החומר הטוב ביותר לעלייה. אך עד מהרה התאכזבנו כי נוכחנו כי אחוז חברי התנועה ואנשים בעלי עתיד חיובי ופרודוקטיבי בארץ הוא קטן מאוד. יש ביניהם חברי תנועות נוער כ-20-25 איש, ועוד כ-60 איש שהם בעלי מלאכה ופועלים, אנשים טובים באופיים ואפשר להפכם לחומר מועיל בארץ. כל השאר, כ-250-300 הם אנשים קלי-דעת שהתקיימו משוק שחור, חומר המיועד לרצח, לגניבה ולאצ"ל.

128

רצה הגורל, ורושם שלילי היה גם תוצאתו של המפגש בין המעפילים מצפון-אפריקה לשאר קבוצות העצירים. תוצאות המפגש בין הפעילים הציונים לתפוצה הצפון-אפריקנית בקפריסין, על רקע מפעל ההעפלה, נדונה במחקר בהרחבה. הגעתם של מספר נכבד יחסית של יהודים ממוצא צפון-אפריקני לאי הגירוש במהלך שנת 1947, עוררה אי נחת בקרב המעפילים ממוצא אירופי ("אשכנזי"). השוני במראה החיצוני, בצבע העור, בלשון (רבים מן המעפילים המרוקנים דיברו ערבית בלבד) ובדפוסי ההתנהגות רק חיזקו את השונות והזרות בין העצורים. מעניינת במיוחד תגובת הצעירים המרוקנים, המועמדים לגיוס לצה"ל, על כליאתם במחנות בקפריסין. כך כותב נחום בוגנר :

"הם התקשו להשלים עם הרעיון שיצטרכו לשבת במחנות כשנתיים עד שיגיע תורם לעלות, חשו מרומים וטענו כי הובטח להם שישבו רק חודשיים-שלושה לכל היותר. לזה הם היו מוכנים, אך כשעמדו נוכח מציאות שונה, שקעו בהלך-רוח פסימי ורובם הגיעו עד כדי יאוש. רבים מהם אף העלו טענה, כי הם זכאים לפריבילגיה מיוחדת, היות שהם עלו ארצה מרצונם הטוב ולא מתוך הכרח, על-כן יש להקדים ככל האפשר את תורם לעלייה. כשהדבר לא ניתן להם, הם הגיבו בצורה אמוציונלית של התפרצויות, ניסיונות בריחה בלתי-מוצלחים מהמחנה, שהסתיימו בתפיסתם על-ידי המשטרה ומאסרם, או באיומים לפנות לקונסול הצרפתי שיחזירם 'הביתה', אם לא ימלאו את תביעותיהם."¹²⁹

ירון צור טוען, כי "לא רק האכזבה מן הכליאה בקפריסין היתה קשה להם. הלם התסכול מאותות הדחייה החברתית ומן היחס הנוקשה שזכו לו עורר גם הוא את הדחף להתקוממות"¹³⁰. חוויית המעצר של מועמדים לגיוס מקרב הצעירים המרוקנים בקפריסין הצטיירה במחקר כשהות בסיר לחץ. זאת, נזכיר, עוד בטרם דרכה כף רגלם בשערו של מחנה צבאי על אדמת ישראל.

¹²⁸ ראו : דו"ח על צפון-אפריקה, מיום 8 ביוני 1947, את"ה, 1037/14 ; והשוו לדיון שמקיים צור על אודות הנושא בספרו קהילה קרועה, בעמ' 244-246 (אף צור מביא לעיון הקוראים את המובאה הנ"ל).

¹²⁹ בוגנר, אי הגירוש, בעמ' 266.

¹³⁰ צור, קהילה קרועה, בעמ' 250.

המתנדבים

במובן מסוים, בתת-פרק זה מתכנסת מטרתו העיקרית של פרק זה והיא, כפי שטענתי בראשית דבריי, להציג דיוקן אנושי שאפיין חלק מציבור היהודים המרוקנים אשר התייצבו במדינת ישראל במהלך מלחמת העצמאות. טענתי היא כי במרוצת החודשים מרץ-אוקטובר 1948 התייצבו בארץ בעיקר גברים צעירים ששאיתם הגלויה היא להתגייס לצה"ל.

ניתן להניח שכבר בחודש מרץ 1948, זמן קצר לאחר שמונה לאחראי על הגיוס בצפון-אפריקה, החלו מהלכיו של פרידמן להניב פירות, וצעירים בגיל גיוס החלו להביע רצון להתייצב בישראל. ואולם, מבלי לגרוע מהשפעת פעולותיו העלומות של פרידמן ובני-בריתו, תמורה דרמטית התחוללה עם הגעת הידיעות על הקמת מדינת ישראל במאי 1948. מאז נובמבר 1947 היהודים במרוקו חשו תחושת דיכוי מסוימת, שרק הידיעה על הקמת המדינה הפיגה לשעה.¹³¹ ואכן, לשמע ידיעה זו גברה היציאה הבלתי לגאלית לאלג'יריה במטרה להגיע משם למרסיי.¹³² בדו"ח מודיעין צרפתי מיום 19 במאי 1948, מתוארת התעוררות ספונטנית בקרב עשרות צעירים יהודים, השואפים להגיע לישראל במטרה להצטרף לכוחות הלוחמים.¹³³ התרשמות זוה עולה גם מהזווית המודיעינית הקהילתית-יהודית. בדו"ח (ככל הנראה) פרי-עטו של אלי אוחיון, מפקד "ההגנה" במרוקו באותו הזמן, מיום 28 במאי 1948, מסופר על כך שבתקופה שקדמה לניסוח הדו"ח, פנו מאות צעירים לפעילי "ההגנה" המקומיים בבקשה להגיע ארצה.¹³⁴ בעוד הצעירים היו מלאי להט, הרי שעד אותה העת – לדברי אוחיון – לא הייתה לאנשי "ההגנה" המקומיים דרך לסייע להם. אוחיון מתחקה אחר שני סוגי רגש אופייניים בקרב המבקשים להגיע ארצה: הראשון, הדאגה להמשך החיים במרוקו על רקע העתיד שנראה היה לוט בערפל. השני, שבלט במופגן בקרב הצעירים, הוא רצון עז לקחת חלק בלחימה בישראל. אוחיון מזהיר מפני העובדה שהתנועה לעבר הגבול עם אלג'יריה איננה נשמרת בסוד, ובתוך כך מטעים ואומר שהתנהלות זו מעידה על חוסר בגרות הנטועה בקרב היהודים המקומיים. את הדו"ח חותם אוחיון בהבעת חשש מפני תגובה ערבית אלימה להתפתחויות אלו. אוחיון חזה את העתיד לבוא. כצפוי, הבריחה דרך אלג'יריה לא סייעה להפחת המתרחשות ששררה במרוקו באותה העת בין המיעוט היהודי לבין המוסלמים. שכן, כאמור, בראשית יוני 1948 התרחשו מהומות

¹³¹ שם, בעמ' 254.

¹³² כידוע, הידיעות בדבר המאבק הצבאי שנתחולל על אדמת פלשתינה, ובתוך כך, החדשות על אודות הקמתה של מדינה יהודית בשטחה הובילו גם לגיוסם של מתנדבים צפון-אפריקנים מוסלמיים לטובת תגבור הכוחות הלוחמים הערביים. בעניין זה ראו, בין השאר: מנדל, טרנס-לאומיות. לזווית הפנים-מרוקנית ראו: קנביב, יהודים ומוסלמים במרוקו, בעמ' 675-677.

¹³³ דו"ח מודיעין, 19 במאי 1948 (אד"צ).

¹³⁴ דו"ח על המצב הכללי במרוקו, 1 בינואר עד מחצית מאי, 28 במאי 1948 (ארכיון פולונסקי (את"ה), תיק 25, 27.9).

אלימות בעיירות הגבול אוג'דה וג'ראדה, אשר גבו את חייהם של עשרות יהודים והותירו פצועים רבים.¹³⁵ תוצאת אותו פוגרום אלים הייתה הגברת זרם העוזבים את מרוקו – בין אם מחמת הידרדרות שחלה בתחושת הביטחון האישי, ובין אם משום חידודן של תחושות לאומיות בעקבות האירועים המתוארים. ניתן רק לשער שבקרב הצעירים הפיחו הידיעות על מרחץ הדמים באוג'דה ובג'ראדה גם רגשות ותחושות בעלי מאפיינים מיליטנטיים אשר הופנו כלפי מופעה הגלויים עתה של הלאומנות הערבית. רוצה לומר, שהמלחמה שהתחוללה אותה שעה בארץ-ישראל תורגמה על-ידי רבים לא רק כמלחמה על עצמאותה של המדינה היהודית, אלא גם כשעת כושר היסטורית לעימות אלים בין יהודים לבין עמים ערבים. גם הידיעות שהחלו לזרום לקהילות היהודיות במרוקו בדבר השתתפותם של צעירים בני הקהילה בקרבות בישראל, ובמקרים מסוימים גם ידיעות על מותם במהלך הלחימה, דרבנו את הצעירים לנוע לכיוון המדינה הצעירה.¹³⁶ תנודה חריגה במספריה של אותה "הגירה צבאית" לאחר הפוגרומים, ניתן למצוא גם בדיווחי הרשויות הצרפתיות. כך למשל, מדו"ח שצורף למכתבו של סגן הנציב הצרפתי במרוקו לשר החוץ, עולה כי רק במהלך התקופה שבין ה-11 ל-23 ביוני נתפסו 163 צעירים מבין אלה שניסו לגנוב את הגבול לאלג'יריה אשר מספרם אינו ידוע.¹³⁷

כפי שכבר נאמר כאן, הצרפתים ניסו לעכב את העזיבה ההמונית של צעירים יהודים בכל דרך. היו לכך שתי סיבות עיקריות; הראשונה, כדי להבליט כלפי כולי עלמא את העמדה, לפיה צרפת נמנעת מנטילת צד בסכסוך הערבי-יהודי. זאת, על רקע האשמות כי צרפת מצדדת במאבק הצבאי היהודי, שהחלו להתעורר באותה העת מצד לאומנים ערבים;¹³⁸ הסיבה השנייה, שבוודאי נסמכה על התקדים המסוכן שארע בעיירות הגבול אוג'דה וג'ראדה חודשים ספורים קודם לכן, הייתה החשש שהגיוס וההגירה של צעירים עלולים לערער את ביטחונן של הקהילות היהודיות.¹³⁹ חרף הקשיים הרבים שהעמידו הצרפתים בפני צעירים יהודים שביקשו להגיע לישראל, בסופו של יום, המחוקק הצרפתי לא העניק לדרג הביצועי במרוקו כלים אפקטיביים להרתעה ולמניעה. פעם אחר פעם הלינו

¹³⁵ הקשר בין הזרימה האנושית היהודית לכיוון אלג'יריה, שאליה נכרכה התאספות המוני יהודים בעיירות הגבול, לבין פרוץ הפרעות האנטי-יהודיות בעיירות ספר אלו – היה, כמתברר, בלתי נמנע (צור, קהילה קרועה, בעמ' 254).

¹³⁶ בן-הרוש, צרפת והצינונות במרוקו, בעמ' 268 (נסמך על דו"ח מאת משרד הפנים ברבט מיום 29 באוגוסט 1948). בהקשר זה מעניין לציין, כי גם המוסד לעלייה הישראלית ביקש למנוע זליגת ידיעות על אודות פצועים והרוגים מקרב עולי צפון-אפריקה. זאת, משום ש"הודעות אלה" – לפי פעילי המוסד בצפון-אפריקה – "מתפרסמות במקום וגורמות לבהלה ולפרעות" (מזכר מאת המשרד בפריס מיום 30 ביולי 1948, את"ה, 555/14).

¹³⁷ דו"ח המצורף לתזכיר מיום 9 בספטמבר 1948, אשר כבר הוזכר לעיל (אד"צ).

¹³⁸ לאזכורן של טענות שלפיהן צרפת נוטלת את הצד הישראלי בסכסוך, ראו בין השאר: מנדל, טרנס-לאומיות, בעמ' 345. המחאה נגד צידודה, לכאורה, של צרפת במדינת ישראל הגיעו גם למטרופולין. כך, לדוגמא, בעיר הנמל הצרפתית מרסיי סרבו פועלי נמל ממוצא צפון-אפריקני להעלות יהודים או להעמיס ציוד על אניות שיצאו מהנמל. זאת, בטענה כי מרסיי מהווה נקודת ההיערכות מרכזית עבור מדינת ישראל, וכי הדבר נעשה תוך העלמת עין מצד השלטונות הצרפתיים (ראו: מנדל, מוסלמים ויהודים בצרפת, בעמ' 15).

¹³⁹ ראו מכתבו של לקוסט לבוניפציה, מפקד מחוז קזבלנקה מטעם הצרפתים (9 בספטמבר 1948; אד"צ).

השלטונות במרוקו על כך שהחוק אינו מאפשר להם לעצור את הצעירים שנתפסו במהלך מסע הנדודים ברחבי הארץ, להבדיל מאלו שנתפסו בשעה שניסו לחצות את הגבול.¹⁴⁰ הרשויות במרוקו נותרו חסרות אונים גם באותם מקרים שבהם הצעירים שנתפסו הודו שכוונתם הייתה להגיע לישראל ולהצטרף לכוחות הלוחמים.¹⁴¹

עד כה תוארה בקצרה – בהסתמך על מקורות קהילתיים ודיווחים פרי-עטם של השלטונות – תופעה בעלת מאפיינים של "הגירה צבאית". עתה נעבור לתיאור סוכניה של אותה תופעה – הם הצעירים היהודים המרוקנים שהתייצבו בישראל. מהלך זה יסתמך אף הוא על שתי נקודות מבט: הישראלית/יהודית והצרפתית.

אזכיר: טענתי היסודית, היא שהחל ממרץ 1948, לאורך החודשים הראשונים לעצמאות ישראל ועד לשלהי ספטמבר 1948, התהווה פרופיל מאוד מסוים עבור אלה המבקשים להגיע לישראל, וייחודו – בראש ובראשונה – בגילם הצעיר של המתגייסים בפוטנציה.

חלק לא מבוטל מבין המתנדבים באו משולי החברה היהודית במרוקו. אלא, שיש לחדד ולומר כי בתקופה הנדונה ולפחות עד שלהי 1948, על רקע הקשיים שהערימו הצרפתים על היהודים שביקשו לצאת ממרוקו (ראו עוד על כך להלן), גם אלה שירון צור מסווג ככאלה ש"לא היה להם מה להפסיד בארץ מוצאם והיה להם למה לצפות בארץ שאליה נשאו את עיניהם"¹⁴² – היו ברובם ככולם גברים צעירים. בניגוד למופע האקטיביזם הציוני שהתרחש שנה קודם לכן (ההעפלה), הרי שבחודשים הראשונים להרפתקה הנוכחית, כמעט שלא הצטרפו למסע נשים ולבטח שנמנעו מלצאת אליה משפחות שלמות. דו"ח מיום 29 באוגוסט 1948 פרי-עטו של מפקד מחוז רבט מחזק טענה זו. לפי כותב הדו"ח, תנועת העזיבה המחתרנית התבססה כמעט כולה על גברים צעירים. ההסבר המובא לכך הוא כפול: ראשית, משום שהיהודים המקומיים היו מודעים לעובדה שברגע שיתייצבו בישראל – יגויסו לצבא. על כן, רבים לא ששו בהכרח להגר לישראל דווקא בעת המלחמה. שנית, מאחר שבעלי משפחות היססו ליטול צעדים לא חוקיים אשר היו כרוכים בפעולות התנועה הבלתי-חוקית לעבר פלשתינה. מדו"ח צרפתי עולה שרוב הצעירים שביקשו להתייצב במדינת ישראל באותה תקופה היו בהכשרתם בעלי מקצועות זעירים, כגון: פועלים, חייטים, תכשיטנים, שענים, סנדלרים

¹⁴⁰ חרף האמור, מעדויות שונות עולה כי לפעמים נקטו השוטרים הצרפתיים אמצעי כפייה אלימים כלפי הבורחים (ראו: צור, קהילה קרועה, בעמ' 256).

¹⁴¹ ראו למשל האמור במכתבו של לקוסט לרובר שומן, שר החוץ (9 בספטמבר 1948; אד"צ). לסקירה מפורטת של האופן שבו התבצע הגיוס, ולאחריו התנועה החשאית עד הגבול האלג'ירי, ראו אצל בן הרוש, צרפת והציונות במרוקו, בעמ' 269-270.

¹⁴² צור, קהילה קרועה, בעמ' 256.

וכיו"ב. על רקע היותו של חלק ניכר מציבור זה מובטל באופן מלא או חלקי, העדיפו רבים מהם לצאת להרפתקה, קרי להגיע לפלשתינה, על פני האפשרות הסבירה שימשיכו לחיות חיי דלות במרוקו. בה בעת, גם הדיווח הצרפתי לא נמנע מלהזכיר כי על העוזבים את מרוקו לכיוון פלשתינה נמנו מעת לעת גם בנים למשפחות מבוססות ולעיתים אף בעלות ייחוס בקהילה היהודית ומחוצה לה.¹⁴³

חרף העובדה שהפרופיל החברתי של חלק מהמגויסים בפוטנציה נצבע – גם על-ידי הצרפתיים – בצבעים חיוורים, קרי: כנמנים עם החוליה החלשה בחברה, לאורך כל התקופה הנדונה יטענו הצרפתיים לקיומה של סלקציה בתהליך בחירת המגויסים. כך, למשל, בדו"ח מיום 26 באוגוסט 1948, הוצגה תבנית מאוד מוגדרת המתארת את היהודי-מרוקני המבקש להגיע לישראל: צעירים בגילאים 17 עד 20 הנישאים לגובה של 168-170 ס"מ, שהוא – לדברי מנסח הדו"ח – הגובה הממוצע של חיילים בצבאות האירופאיים.¹⁴⁴ אליבא דכותב הדו"ח, כל הלוחמים בפוטנציה שנתפסו נמצאו במצב פיזי טוב, ומסתמן כי עברו ביקורת רפואית לפני עזיבתם. עוד מציין כותב הדו"ח את התרשמותו מהרמה האנושית הגבוהה של אותם צעירים. דברים דומים עולים ממכתבו של סגן הנציב, פרנסיס לקוסט (Francis Lacoste), לשר החוץ, רובר שומן (Robert Schuman), מיום 9 בספטמבר 1948, אשר חלקים הימנו כבר הוזכרו מספר פעמים בפרק זה.¹⁴⁵ בקצרה, המסר שעבר בדו"ח זה לקברניטים אשר בפריז הוא שמדובר בהגירה צבאית בטיבה. לפי האמור שם, ישנה סלקציה קפדנית בקרב הצעירים. המהגרים, הם בדרך כלל, במצב פיזי טוב וכשירים לשירות צבאי. מבחינה ארגונית ניכר שהם מאוגדים תחת מערכת פיקוד היררכית, וכן בולטת העובדה שהמגויסים הפוטנציאליים עברו, כבר במרוקו, איזושהי אינדוקטרינציה. מה שעוד הכה בצרפתים היה הגילוי, המפתיע לתחושתם, שאותם צעירים הרפתקנים לא היו "רק נוודים שאין להם מה להפסיד", אלא גם אנשים ממצב סוציו-אקונומי שפיר, אשר בהיתפסם בגבול על-ידי הצרפתיים הפגינו רמה אנושית גבוהה. מעניין אפוא לגלות שהדיוקן של המגויס הצפון-אפריקני, כפי שהצטייר על-ידי הצרפתים, היה רחוק מרחק שנות אור מזה שגובש על-ידי המגייס הישראלי. בשורה של הזדמנויות התבטא יהודה בן-דוד, מי שהיה אחראי על מחנה הגיוס במרסיי ולמעשה גם שימש כאחראי על הגיוס בצרפת ובצפון-אפריקה, בנושא איכויותיהם של המגויסים בפוטנציה אשר מוצאם מן

¹⁴³ דו"ח מאת מפקד מחוז רבט למנהל תחום הפנים במרוקו (29 באוגוסט 1948, אד"צ).

¹⁴⁴ דו"ח מאוגדה מיום 26 באוגוסט 1948, בנושא ההגירה היהודית לעבר פלשתינה (אד"צ).

¹⁴⁵ מטבעו, מכתבו של לקוסט נסמך בין השאר על הדו"חות של מפקדי המחוזות השונים אשר חלקם הוזכרו כאן.

המגרב. כך, למשל, כתב בדו"ח שבו סוכמה עבודת המחנה עם סיום תפקוד המחנה תחת ארגון "ההגנה" והמעבר לידי רשויות צה"ל:

חומר [צפון-אפריקנים – יב"ש] שרמתו הממוצעת נמוכה, הן התרבותית והן החברותית, אינו יודע על הארץ ולא כלום למרות שחי בתוך ערכי הדת היהודית יותר מאחרים. סובל מהרגשת נחיתות חזקה. דורש טפול וחנוך מיוחד. דקירות סכינים, אונס וכיו"ב הנם אצלם ענינים של יום-יום. ישנו בתוכם אלמנט יותר טוב, שחונך בערים ובבתי-ספר צרפתים. אלו יכולים בטפול מתאים לשמש מדריכים ומחנכים ליתר.¹⁴⁶

במקום אחר בדו"ח שכתב בן-דוד מתחוור שהדיון בדבר אופן התאקלמותם של הצפון-אפריקנים ביחידות הצבאיות התעורר כבר במחנות המעבר בצרפת:

רבים מבין מגויסי צפון אפריקה אינם יודעים ולא כלום על הציונות וארץ ישראל ... הצפון אפריקנים שהספיקו להתחנך במוסדות ציוניים, ולו לתקופה קצרה, בולטים יותר. אלא, כי קבוצה זו אינה בולטת ... יש לראות בחרדה את הסכנות הצפויות, באם מספר רב כזה של מגויסים מארצות אלה יגיע ישר לשורות הצבא, ללא חנוך ציוני מינימאלי מוקדם. חומר נוח להסתה.¹⁴⁷

מסרים דומים עלו בדברים שאמר יהודה בן-דוד לדוד בן-גוריון בפגישה שהתקיימה בין השניים סמוך למועד שובו של הראשון ארצה בסיום שליחותו. בסיומה של הפגישה העלה בן-גוריון ביומנו את הדברים הבאים: "צפון אפריקה מקור לא אכזב, אם כי החומר האנושי קשה – רמתו התרבותית נמוכה, משתמשים בסכין, יש מעשי אונס".¹⁴⁸

הנה כי כן, התפיסה הצרפתית בדבר רמתו האנושית הגבוהה של המגויסי הצפון-אפריקני עמדה בסתירה לקביעותיהם של המגויסים הישראליים. בצד האמור, נראה שגם הטענות הצרפתיות החוזרות ונשנות לעניין קיומה של סלקציה גופנית עוד לפני ההגירה, לא עמדו בקנה אחד עם הקביעות הישראליות במחנה הגיוס: "ארצות צפון-אפריקה – הבדיקה הרפואית נעדרת לגמרי.

¹⁴⁶ מתוך דיווח על עבודתו של בסיס עליה מס' 1 (מרסיי), 1 במרץ 1948 עד 20 ביולי אותה שנה (א"צ, 226-580/1956 ו-א"צ, 226-580/1956; אמ"י, ג-338/28; את"ה, 7/36). אמנם, שמו של משגר המסמך נעדר ממנו, אך ההנחה היא שזה נכתב על-ידי יהודה בן-דוד). יש לזכור שבאותה תקופה ישבו במחנות מרסיי גם יהודים צפון-אפריקנים שהגיעו לשם באופן "פרטי" בתקופה שלאחר סיומו של פרק ההעפלה מצפון-אפריקה, אך בטרם ההכרזה על הקמת מדינת ישראל.
¹⁴⁷ שם. והשוו גם לדברים שנאמרו כשני עשורים מאוחר יותר על-ידי מי שהיו מפקדי מחנות האימונים שליד מרסיי בנוגע למפגש עם הצפון-אפריקנים (הקלטת מפקדי המחנות בצרפת, 17 בנובמבר 1966, אי"ט, חטיבה ע-25, מיכל 19, תיק 4). גם פייר מושניק, מפקד המחלקה לדוברי צרפתית ומליץ יושר נאמן של הצפון-אפריקנים אשר שירתו בצה"ל, הציג תמונה עגומה של הנעשה במחנה גרנד-ארנס ושל קורות הצפון-אפריקנים שם. בין היתר, סיפר מושניק בדו"ח פרי-עטו מחודש יוני 1948 על ה"פרימיטיביות" של הצפון-אפריקנים, על רגישותם היתרה, ומכאן גם על נטייתם לנקוט אלימות במקרים שונים (וראו: מכתבו של מושניק לממונים עליו מ-21 ביוני 1948, והדו"ח על מחנה גרנד-ארנס שצורף לו: אי"ט, חטיבה 15, מיכל 2, תיק 9).

¹⁴⁸ אבי"ג, יומני בן גוריון, 6 באוגוסט 1948.

כתוצאה מכך היה אחוז גבוה של נפסלים מטעמי מחלה. אולם אפילו אצל הבריאים שבהם רמת הבריאות הכללית אינה גבוהה ביותר.¹⁴⁹

ראינו אפוא, שתי תפיסות מתחרות: האחת, הצרפתית, מציגה את המגויסים כלא פחות מאשר התגשמות תכניתו של מכס נורדאו ב"יהדות השרירים".¹⁵⁰ מנגד, התפיסה הישראלית מציגה תמונה של יהודי גלותי דל ומנוון (במקרה זה ממוצא צפון-אפריקני).

ככל שעסקין בדיוקן שהשתקף בעיניים הצרפתיות, הרי שמפתה אולי לחשוב על האופן שבו תפסו הקברניטים הצרפתיים את המרוקנים, יהודים ולא יהודים, עת נשקל גיוסם למען תגבורו של הצבא בזמן מלחמת העולם השנייה. באופן מסורתי, נסמך הצבא הצרפתי לאורך שנים גם על כוח אדם שמקורו לא מהמטרופולין (מצרפת), אלא מהקולוניות השונות שבשליטת המעצמה. אשר למקרה המרוקני, הרי שהיו יחידות לוחמות שהתבססו אך על מגויסים ממוצא זה (Les Goumiers Marocains). מדובר היה ביחידות של מגויסים ממרוקו אשר שרתו תחת הצבא הצרפתי לאורך המחצית הראשונה של המאה העשרים ועד עצמאותה של מרוקו בשנת 1956.¹⁵¹ במהלך מלחמת העולם השנייה לחמו יחידות מרוקניות בחזיתות השונות באירופה, בין השאר על אדמות איטליה, צרפת וגרמניה. דומה שהלחימה המפורסמת ביותר שנקשרה בשמם של לוחמים ממוצא מרוקני הייתה זו שהתנהלה באיטליה הפשיסטית, ובעיקר הקרב על ביקוע המגננה על מונטה קאסינו (Montecassino). הישגיהן הצבאיים של היחידות המרוקניות במהלך לחימה זו עוררו השתאות בקרב מפקדים רבים, ובכלל זה גם בקרב קצינים רמי דרג בצבא האמריקני. ברם, בה בעת, הקמפיין הצבאי לווה גם בדיווחים על אודות מעלליהם הנפסדים של הלוחמים המרוקנים. ביצוע כמות מספר בלתי פרופורציונלי של פשעי מלחמה (ובכלל זה: מעשי רצח ואונס) יוחס ללוחמים ממוצא זה.¹⁵² התדמית הפופולארית שיצאה ללוחמים המרוקנים בכתבים השונים שחוברו על מלחמת העולם השנייה היא כמעט דיכוטומית – מחד, הם נערצו משום התועלת הקרבית שצמחה מהם, ומאידך הם תויגו בתיוגים גזעניים וקולוניאליסטיים.¹⁵³

¹⁴⁹ דו"ח העבודה במחנה עליה מסי' 1, 1.3.48 - 20.7.48: נספח מסי' 4 – השירות הרפואי (את"ה, 7/36).

¹⁵⁰ שפירא, חרב היונה, בעמ' 29-32.

¹⁵¹ וראו בעניין זה: בימברג, הגומים.

¹⁵² שם, בעמ' 49-72.

¹⁵³ וראו: מחראווי, הגומים, בעמ' 584-585.

אך מה באשר ליהודים המרוקנים? ובכן, אפילו אם נתעלם מן העובדה שיהודים מרוקנים, למיטב ידיעתי, לא שרתו ביחידות בעלות ציביון "ילידי", ממילא בל לנו לשכוח כי התייחסות הריבון הצרפתי ליהודי צפון-אפריקה, באופן כללי, הייתה שונה מאופן התייחסותו לאוכלוסיית הרוב "הילידית". תעודה הצפונה בארכיונו הפרטי של רפאל בן אצראף (Benazeraf), מנהיג יהודי-מרוקני פרו-ציוני,¹⁵⁴ המופקד בארכיון יד בן-צבי, מאירה בזרקור נקודת הסתכלות חדשה על יהודי מרוקו.¹⁵⁵ המסמך מקפל בתוכו ניתוח מרתק על אודות סגולותיו הצבאיות של היהודי המרוקני עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ובטרם כיבושה של צרפת בידי גרמניה הנאצית, כפי שמשקפות בעיניו של חוקר צרפתי. מדובר במחקר באורך 11 עמודים הכתובים בדפוס דחוס, שבהן נדונה – כעולה מהכותרת – סוגיית "יעילותם" של היהודים המרוקנים בעת מלחמה. ניסיונותי להתחקות אחר פרטים על אודות הרקע שהוביל לחיבורו של מחקר צרפתי זה העלו חרס. מהכיתוב שבשולי דפיו של המחקר, עולה שזה נערך על-ידי א. מונטיין (A. Montagne), ב-17 באוקטובר 1939. עם זאת, כל הסימנים מרמזים על כך שמדובר למעשה במסמך פרי-עטו של חוקר צרפתי בעל מוניטין – רובר מונטיין (Robert Montagne). מונטיין, סוציולוג ואנתרופולוג בעל עבר צבאי, התמחה בחקר התרבות הברברית הצפון-אפריקנית וערך מחקרים אתנוגרפיים רבים הנוגעים לקהילות צפון-אפריקניות ובפרט ביחס למרוקו.¹⁵⁶ כעולה מהביורפיה של מונטיין, בשנת 1939 הוא סופח לגנרל שארל נוגס (Charles Noguès), שהיה הנציב העליון במרוקו וכן המפקד בפועל של כוחות הצבא הצרפתי בצפון-אפריקה.¹⁵⁷ תחת גנרל נוגס עסק מונטיין בשאלת ההיתכנות לגייס אוכלוסיות ילידיות מרוקניות לצבא הצרפתי.¹⁵⁸ נוכח העובדה שבתקופה שבה חובר המחקר מילא מונטיין תפקיד של חוקר צבאי שהתמחה בסוגיות של גיוס, בצד מומחיותו האקדמית בחקר קהילות ילידיות מרוקניות, ולבסוף אופיו של המסמך, אשר מיד אתיחס בפרוטרוט לתוכנו – כל אלה מובילים אותי למסקנה שהמחקר נערך על-ידי רובר מונטיין במצוות הצבא הצרפתי.

אעבור עתה לניתוח המחקר, שלדברי מונטיין היה כל הנראה המקרה הראשון בו נשאלה ברצינות השאלה האם יש לגייס יהודים ממוצא מרוקני לצבא צרפתי. הנה, כבר בפתח הדברים ניתן ללמוד על עמדתו החיובית של מונטיין כלפי יהודי מרוקו. מונטיין מציין לחיוב את המוטיבציה של יהודי

¹⁵⁴ על אודותיו ראו: כהן, בן אצראף.

¹⁵⁵ מחקר על אודות הניצול המלחמתי של יהודי מרוקו, 17 באוקטובר 1939 (אב"א, תיק 33).

¹⁵⁶ על אודותיו של מונטיין, ראו: גלנר, הסוציולוגיה.

¹⁵⁷ ברדווי, מונטיין, בעמ' 16.

¹⁵⁸ גנדין, אדריכלי הניצחון, בעמ' 71.

מרוקו להתגייס: ¹⁵⁹ עוד בטרם התחוויר לכל שהצטרפותה של צרפת למלחמה היא בלתי נמנעת, מאות אם לא אלפי יהודים מרוקנים הביעו נכונות להתנדב לחימה נגד גרמניה. לפי מונטיין, תופעה זו חצתה מעמדות, הואיל ולא רק דלת העם ביקשה להתנדב, אלא גם יחידים שנמנו עם הבורגנות והשכבה האמידה. היהודים הציעו את שירותיהם מבלי שהם דנו בינם לבין עצמם לגבי ההשלכות העתידיות הכרוכות בגיוס. אחת הסיבות למוטיבציה הגבוהה, לגרסתו של מונטיין, הייתה שצעירים יהודים מרוקנים חשו בני-מזל בהשוואה ליהודים אחרים על פני הגלובוס, ועל כן רצו לגמול למרוקו ולצרפת. כמו כן, הם לא רצו להיות היחידים שלא מתגייסים (דבר המצביע גם על אלמנט של בושה, וגם על רצון להיטמעות). בנוסף, היהודים המרוקנים קיוו לקבל תמורה לאחר שיציגו את נאמנותם וישפרו את מעמדם האזרחי (ואולי אף יזכו באזרחות צרפתית). נקודה זו מעניינת בהתחשב בכך שגם בישראל הצבא היווה עבור הצעירים המרוקנים קרש קפיצה להשתתפות במרחב האזרחי.

מונטיין מתייחס גם לטיפוס של החייל היהודי מרוקני, כפי שהוא מדמיין אותו: לטענתו, היהודים המרוקנים שונים מהמגויסים הצרפתים או הילידים בכך שאופיים חזק יותר – הלוא עברו מעל 2,000 שנות תלאות והפגינו אומץ וכושר הישרדות – ולכן יהיו לוחמים טובים יותר. מהצד השני, היהודים אינם מונעים מיצר, אלא משכילים לרסן את כוחם, להימנע משימוש באלימות ולמצוא דרכי שלום ליישוב סכסוכים. זאת, בניגוד למגויסים הצרפתים או הילידים. לכן, יהיו חיילים שקולים ומחושבים יותר. לבסוף, מניח מונטיין שהיהודים המרוקנים הינם אינטליגנטים, מוכשרים ללמידה (בעלי כישורים טכניים), וגם בעלי תושייה ודבקות במטרה, וככאלה סביר להניח שאף יתקדמו בצבא בסולם הדרגות במהירות.

אם נשוב עתה לפרק הזמן שבו עוסק המחקר, קרי – שנת 1948, אזי כפי שהצגתי לעיל, לא הייתה הלימה בין האופן שבו תפסו המגויסים הישראלים את המגויסים היהודים הצפון-אפריקנים לבין האופן שבו השתקפו אלה בעיני הצרפתים. סבורני, שאין הכרח להעדיף פרופיל אחד על פני השני. ממילא, הואיל ומחקר זה עוסק בקשר שבין מדינת ישראל לבין המחצב האנושי הצפון-אפריקני, אזי לכאורה הייצוגים שהעניקו הצרפתים למגויסים אלה נעדרי רלוונטיות. ובכל זאת, בהמשך אדון בהתנגשות בין התפיסה העצמית של היהודים הצפון-אפריקנים שהתייצבו בישראל בזמן המלחמה לבין האופן שבו הצטיירו בעיני הממסד. הראשונים – כפי שאטען – ראו את עצמם כמושיעים, בעוד הממסד תפס אותם כחלק מציבור הנזקק להצלה. על רקע מתח הייצוגים האמור, מעניינת היא

¹⁵⁹ על אודות ההתנדבות לשירות צבאי באותה העת בקרב יהודים מרוקנים, ראו: טולדנו, רדיפה והצלה, בעמ' 55-64. אף טולדנו מתייחס במחקרו לדו"ח של מונטיין.

התפיסה הצרפתית, אשר העניקה רוח גבית לאתוס שאותו ביקשו – ללא הצלחה – לנכס לעצמם היהודים הצפון-אפריקנים שהגיעו ארצה בתקופה הנדונה.

רגע לקראת מעבר לדיון בחתך המגויסים השלישי, הם "העולים", קוראים חדי עין בוודאי שמו לב לכך שבדיון בחתך המגויסים שאותו כיניתי "המתנדבים" נמנעתי, באופן מכוון יש להדגיש, מלעשות שימוש באחד משני מושגים בעלי מטען אידיאולוגי: "הגירה" ו/או "עלייה". אמנם, גם התיבה "מתנדב", שאותה כן בחרתי לאמץ, טעונה במשמעות ערכית.¹⁶⁰ ואולם, אין במונח זה כדי לקבוע מסמרות בסוגיה האם הנושא בתואר "מתנדב" אכן פילל להגר למדינת ישראל, או שמא כל שרצה היה לקחת חלק במאבק צבאי על עצמאותה של מדינה יהודית. ההיסטוריונית מוד מנדל, במחקר שבו השוותה בין קורותיהם של המתנדבים המוסלמים מצפון-אפריקה שנלחמו לצד ערביי ארץ-ישראל לבין אלה של המתנדבים היהודים ממוצא זה, טוענת שהתייצבותם של המתנדבים היהודים הצפון-אפריקנים לא בטאה הסכמה גורפת של המגויסים לכך שיכבלו לחובות האזרחיות הנגזרות מהשתייכותם לקולקטיב הציוני.¹⁶¹

טענה זו, כפי שניווכח בפרקים הבאים, בהחלט עולה בקנה אחד עם האופן שבו הגדירו עצמם הצפון-אפריקנים בפניותיהם לרשויות השונות בשלב מאוחר יותר. יחד עם זאת, כשלעצמי סבורני, כי אין הדיון המוצע ביחס ל"מתנדבים" נזקק לקביעת מסמרות בסוגיה האם יש לזהות ציבור זה באופן אימננטי גם כמהגרים/עולים. ועוד נשוב לסוגיה זו בהמשך.

העולים

האם ההגירה אשר כונתה בפי הצרפתיים "הגירה צבאית" חדלה מלהתקיים בנקודת זמן מוגדרת, ובמקומה החלה הגירה שנכון יותר לסווגה כ"אזרחית"? כלום ניתן לסמן על ציר הזמן שהותווה כאן נקודת מפנה אשר ממנה ואילך ניתן לומר כי בקרב צעירים יהודים ממוצא מרוקני שהגיעו למדינת ישראל נעדר הרצון לחבור לכוחות הלוחמים? ובכן, כפי שאינני גורס כי רק מיעוט זניח מבין אלה שהגיעו לישראל בחודשים מרץ-ספטמבר 1948 ביקש להשתקע בה, כך גם איני טוען כי כל הציבור שהגיע לישראל מהמחצית השנייה של חודש ספטמבר 1948 קיווה להימנע מגיוסו לצבא הישראלי. במרוצת הזמן שבמהלכו נערך מחקר זה נתחוויר לי כי קווי התיחום הכרונולוגיים

¹⁶⁰ כפי שנראה בהמשך, ממנה נגזר היקף ההכרה בסל זכויות צבאיות ואזרחיות המגיע לציבור הנמנה עם קטגוריה זו.
¹⁶¹ מנדל, טרנס-לאומיות, בעמ' 347.

המוצעים כאן אינם יכולים להיות קשיחים. ובכל זאת, התיקוף המוצע כאן משקף איזושהי מגמה אשר קשה להתעלם ממנה: למעשה, החל ממחצית ספטמבר 1948 נושאת תנועת הבריחה צביון יותר אזרחי, במובן זה שהשיח על אודות הגירה/עלייה לישראל משוקע בה יותר. זאת על אף העובדה, שגם בפרק הזמן הנדון כאן (מחצית ספטמבר 1948-מרץ 1949) הייתה נוכחות מובהקת של צעירים.¹⁶² על מנת להבין מדוע בכל זאת יש מקום להבחנה מסוימת, שומה עלינו להכיר בתנודות שנתחוללו במרקם היחסים המדיניים שבין ישראל לצרפת בהקשר להגירה ממרוקו. כן עלינו לדון בהתפתחויות חברתיות שהתרחשו בתוככי הקהילה היהודית במרוקו ובשינויים במצב המלחמתי במרחב הארצישראלי. כל אלה הובילו לידי כך שההרכב האנושי של המתייצבים במדינת ישראל בתקופה הנדונה (כאמור, מהמחצית השניה של ספטמבר 1948 – מרץ 1949) הפך יותר הטרוגני במובן זה שהיטשטש הצביון שהובלט בעבר: צעירים המעוניינים להצטרף לכוחות הלוחמים הישראליים. אשר לזירה המדינית: בספטמבר 1948 גובש הסכם בין המוסד לעלייה לבין השלטונות במרוקו, שלפיו תותר הפלגת העולים מאלג'יר למרסיי. כתוצאה מהסכם זה הוסר החסם הביורוקרטי-דיפלומטי שמנע מיהודים, משום שלא היה באמתחתם דרכון ואישור יציאה בתוקף, לצאת. מכאן ואילך, היו העיכובים פרי שיקולי הניהול של מבצע העלייה ההמונית על-ידי המדינה.¹⁶³ לפי נציג המוסד לעלייה במרוקו, יעקב כרוז, ההרשאה החוקית שניתנה על-ידי הרשויות הצרפתיות פתחה "פרשה חדשה בתולדות העלייה מצפון-אפריקה – העלייה ההמונית [ההדגשה במקור – יב"ש]"¹⁶⁴ כאמור, אירועי אוג'דה וג'ראדה, אשר הגבירו את החרדה הביטחונית, היו גורם דחף משמעותי לעלייה. מאוגוסט 1948 גדל שיעור העולים שיצאו ממרוקו באופן בלתי-חוקי בהיקפים משמעותיים. מספרם הגיע לשיא בחודש דצמבר 1948 – כ-3,000 נפש.¹⁶⁵ באותם חודשים, החלה נהירה של משפחות גדולות וכן של צעירים לעבר הגבול האלג'ירי. את הנהירה הזו, שאיימה להביא לקריסת מנגנון העלייה, בקשו השליחים והפעילים הציוניים לבלום.¹⁶⁶ אך לא רק החרפתה של החרדה הביטחונית ו/או הסרתם של חסמים ביורוקרטיים הובילו לשינוי מגמה. בחלוף הזמן החלו להתקבל אותות חיים ממדינת ישראל מבני קהילה אשר צלחו את המסע המפרך ממרוקו לישראל. הידיעות בדבר סיומן המוצלח של הבריחות ממרוקו, קרי – סיומן במדינת ישראל, נסכו ביטחון על רבים בקרב הקהילה להעז לצאת למסע המפרך. אך גל עלייה זה הצטייר באורח שלילי.

¹⁶² כך, בין היתר, עולה גם בדיווחיהן של רשויות השלטון הצרפתי במרוקו מהתקופה הנדונה (בן הרוש, צרפת והציונות במרוקו, בעמ' 276-278).

¹⁶³ צור, קהילה קרועה, בעמ' 258.

¹⁶⁴ דו"ח יעקב קראוס (כרוז), 3 בפברואר 1949 ("למצב היהודים בצפון-אפריקה הצרפתית"), אצ"מ, S20/550.

¹⁶⁵ צור, קהילה קרועה, בעמ' 255; לסקר, ישראל והעלייה מצפון אפריקה, בעמ' 196. צור ולסקר נסמכים על הנתונים המוצגים בדו"ח של יעקב כרוז (אשר מתייחסים, יש לציין, ליהדות צפון-אפריקה בכללותה).

¹⁶⁶ צור, קהילה קרועה, בעמ' 255.

כך עולה מתיאורו של ראש השליחים בצפון-אפריקה באותה העת, יאני אבידב. לדבריו, פרנסי הקהילה היהודית ראו בהקמת מדינת ישראל מוצא נוח להרחקת מקרים סוציאליים ורפואיים שהכבידו על כתפיה.¹⁶⁷ זאת ועוד, הדרישה של רבים בני הקהילה היהודית במרוקו להגיע בכל מחיר למדינת ישראל הובילה גם להופעתן של תופעות שליליות, ובראש ובראשונה, כינונה של פעילות ענפה של מורי דרך, מבריחים וזייפני תעודות (דרכונים ותעודות מסע).¹⁶⁸ הבטחת המסע לעבר מדינת ישראל באמצעים אלה (ובעיקר בדרך של זיוף תעודות) אפשרה לקהל מגוון יותר, ובכלל זה גם למשפחות ולקשישים, להגיע לישראל. זאת, אף מבלי להידרש לעזרתם של פעילי העלייה, אשר ניסו, כאמור, לבצע איזושהי סלקציה חפוזה בקרב מועמדי העלייה שהתנקזו אל מחנה המעבר באלג'יריה.¹⁶⁹ שינוי מגמה ניתן למצוא גם בדו"חות המודיעין הצרפתיים. בעוד בחודשים הראשונים לכינונה של מדינת ישראל נסוב השיח הצרפתי על אודות "הגירה צבאית", בשלהי 1948 נצבעה ההגירה היהודית לעבר מדינת ישראל, גם על-ידי הצרפתיים, בגוונים "סולידיים" יותר. כך, למשל, בדו"ח מודיעין מ-16 בדצמבר 1948 נטען על יסוד חקירה שעסקה במצב הקהילה היהודית שהסיבה להגירה של הצעירים היא לא רק הרצון להצטרף לצבא, אלא גם היעדר עבודה וחיי האומללות שאליהם נידונו בגטו היהודי (המלאח). עוד נטען בדו"ח, שלמרות שהצעירים מבקשים להגר למדינת ישראל על מנת להיטיב עם מצבם, הרי שיש להניח שאם היו מבטיחים לאותם צעירים החפצים להגר עתיד טוב יותר במרוקו מזה הצפוי להם וכן היה מובטח להם שלא יופלו בה לרעה – היו הם לבטח נשארים במרוקו.¹⁷⁰ בינואר 1949 היו הצרפתים תחת הרושם שהואט סחף העלייה, דבר שנזקף על-ידיהם לפעולות שבהן נקטו הרשויות הישראליות על רקע אכזבתן מאיכות העולים.¹⁷¹

לבסוף, גם תמורות שחלו בזירה הישראלית הביאו כאמור לשינוי בחתך האנושי של המתעניינים בישראל ממרוקו. כפי שציינתי לעיל, בחודש יולי חדלה לפעול משלחת "ההגנה" ובמקומה התייצבה באירופה משלחת מטעם צה"ל.¹⁷² מהתעודות עולה, שככל הנראה, המשלחת לא פעלה לתגבור

¹⁶⁷ אבידוב, נתיבים נעלמים, 171.

¹⁶⁸ גם הצרפתיים הביעו לא פעם את מורת רוחם מהתפשטות נגע ההברחות והזיופים בהקשר להגירה של בני הקהילה לכיוון מדינת ישראל. ראו, למשל, תזכירו של מפקד מחוז רבט (Moins) לנציב (Juin), מיום 22 בספטמבר 1948 (אד"צ). תופעה זו, ככל הנראה, לא הייתה שולית כלל ועיקר, ואף פורסם על אודותיה בכלי תקשורת צרפתיים. עניין זה הסב אי נוחות רבה לפעילי המוסד לעלייה במרוקו. כך עולה ממכתב מיום 12 באוקטובר 1948, ששיגר כרוז למפעיליו בפריס. למכתבו צירף הוא ידיעה עיתונאית – בצרפתית – המתארת בפרוטרוט את פעילותו, לכאורה, של משרד לגיוס מתנדבים לתגבור הכוחות היהודיים הנלחמים בפלשתניה ושל רשת ענפה לזיוף דרכונים (את"ה, 1102/14).

¹⁶⁹ צור, קהילה קרועה, בעמ' 259.

¹⁷⁰ דו"ח מאת מפקד מחוז אוג'דה עבור המחלקה הפוליטית אשר ברבט, 16 בדצמבר 1948 (אד"צ).

¹⁷¹ תזכיר מודיעין מיום 19 בינואר 1949 (אד"צ).

¹⁷² ובכל זאת, נציגי משלחת צה"ל נפגשו עם המגויסים בפוטנציה מצפון-אפריקה וממרוקו בפרט במחנות מרסיי. התרשמותם, למותר לציין, לא הייתה חיובית, בלשון המעטה (וראו בעניין זה, בין השאר, את עדותו של יאיר דואר, שהיה האחראי במשלחת צה"ל על המגויסים בפוטנציה ממוצא צפון-אפריקני (עדותו של יאיר דואר בפני אורי מילשטיין, 11 בינואר 1984; אי"ט, מיכל 41, תיק 44)).

שורות צה"ל בצעירים מצפון-אפריקה והתמקדה רק בזירה האירופית. מכאן, שבתקופה הנדונה היו צעירי מרוקו המעוניינים להתגייס, צריכים להתייצב באופן עצמאי בישראל, או למצער, לרתום למטרתם את האמצעים המצומצמים של פעילי המוסד לעלייה שפעלו שם באותה העת. בנוסף, נדמה שלא ניתן להתעלם מתמונת המצב המלחמתית. בשלהי חודש אוקטובר 1948 נערכו קרבות ההכרעה בגזרה הצפונית והדרומית – מבצע יואב ומבצע חירם. סיומם המוצלח של שני המבצעים שיקפה למעשה את עליונותה הצבאית של מדינת ישראל על-פני מדינות ערב והטיית הכף באופן מובהק לטובת הכרעה צבאית ישראלית. על רקע ההצלחות הצבאיות, ניתן להניח, שכך הצורך הישראלי באיתור מועמדי גיוס דווקא בארצות המגרב, ובפרט במרוקו. בחודש מרץ 1949, עם סיומו המוצלח של "מבצע עובדה", הגיע לקיצו פרק הלחימה.¹⁷³ חודש מאוחר יותר, באפריל, החל הצבא בשחרור המוני מגויסים.

סיכום

בפרק זה דנו למעשה בשתי סוגיות הקשורות לרתימתם של יהודי מרוקו לטובת תגבור הכוחות הלוחמים בישראל. הסוגיה הראשונה נסובה על מידת המעורבות של גופי הביטחון הישראליים – תחילה ארגון "ההגנה" ולאחריו צה"ל – בגיוס כח-אדם במרוקו. הסוגיה השנייה אשר נתבררה בפרק זה הייתה האופן שבו יש לזהות – מבחינת ההרכב אנושי – את תנועת הבריחה לעבר ישראל בתקופה הנדונה בגדרי מחקר זה (מרץ 1948-מרץ 1949).

התוודענו לקיומם של שני פרקי זמן אשר לאורם ביקשתי לבחון עד כמה הייתה התנדבותם של צעירים יהודים לטובת הלחימה בארץ-ישראל קשורה להתנהלותה של פעילות מאורגנת. פרק הזמן הראשון חופף לתקופה שראשיתה בפרסום הפקודה לגיוס כללי בקרב הפזורות היהודיות, בראשית חודש מרץ 1948, וסופה עם ההודעה בדבר סיום תפקידה של משלחת ההגנה לאירופה, בשלהי חודש יולי 1948. הוצגו שורה של נסיבות אשר בעטיין מערך הגיוס במרוקו בתקופה הנדונה יכול היה להניב – לכל היותר – היקף מצומצם של מגויסים. פרק הזמן השני שבמסגרתו נבחנה בקצרה השאלה עד כמה תופעת ההתגייסות במרוקו הייתה פועל יוצא של מנגנון גיוס מוסדר, החל עם סיום עבודתה של משלחת ההגנה באירופה ונמשך לאורך פעילותה של משלחת צה"ל שם (עד אפריל

¹⁷³ באותו זמן לערך החל להתגבש הסכם בין מדינת ישראל, על-ידי בא-כוחה, המוסד לעלייה ב', לבין הנציבות הצרפתית במרוקו, בנוגע למספר העולים שיותר להם לעלות לישראל ממרוקו מדי חודש (וראו: צור, קהילה קרועה, בעמ' 106 ו-274; לסקר, ישראל והעלייה מצפון-אפריקה, בעמ' 203-204).

1949). מהתיעוד מתחוויר שהזירה הצפון-אפריקנית לא הוגדרה כיעד שבו יש לפעול באופן אקטיבי למען גיוס מתנדבים.

הואיל וזרם ההתגייסות מצפון-אפריקה בכלל, וממרוקו בפרט, חפף במידה רבה גם לזרם העלייה המשמעותי הראשון מארץ זו, אזי מחקר זה נשען בהקשר הנדון בעיקר על מסקנות מחקרו של ירון צור באשר להרכב האנושי של גל העלייה הראשון. בה בעת, הוצגו כאן שלוש קבוצות עיקריות של מגויסים שמקורם בצפון-אפריקה: "מעפילים", "מתנדבים" ו-"עולים", ועמדתני על טיבן של כל אחת מהקבוצות. במסגרת הדיון, תואר הדיוקן של המגויס היהודי-מרוקני, כפי שהצטייר על-ידי הצרפתים, ובה בעת, הובאו גם העדויות הלא מחמיאות לעניין רמתו האנושית של המגויס הצפון-אפריקני, כפי שאלה הצטיירו בעיני הישראלים. חרף חוסר ההלימה בין התיאור הצרפתי לבין התיאור הישראלי, הוצע לאמץ דיוקן מסוים של היהודים ממוצא צפון-אפריקני אשר התייצבו במדינת ישראל במהלך מלחמת העצמאות, בעיקר במרוצת החודשים מרץ-מחצית ספטמבר 1948: גברים, צעירים שהביעו רצון גלוי וברור להתגייס לצה"ל.

המסקנות שנאספו בפרק זה יסייעו לנו בהמשך הדרך בהבנת הקשיים החברתיים הייחודיים שעמם ייאלץ המגויס ממוצא מרוקני להתמודד במסגרת שירותו הצבאי (כגון: הריחוק מהמשפחה שנתרה במרוקו). במקביל, יאפשר לנו הידע שנצטבר בפרק זה לרדת לשורשיהם של חלק מהתדמיות שנקשרו במרוקנים (ובצפון-אפריקנים באופן כללי) בעת שירותם הצבאי ועם סיומו, בהיותם חיילים משוחררים. לסיום, האמור בפרק זה יספק לנו תשתית עובדתית רלבנטית שתסייע לנו בנקיטת עמדה במחלוקת בדבר סל הזכויות אשר לו היו זכאים החיילים ממוצא צפון-אפריקני במהלך שירותם הצבאי וכן עם שחרורם מצה"ל.

פרק שני: "הטוב, הרע והמכוער" – צרפתי, ישראלי ומרוקני נפגשים בצבא

מבוא: הצבא הישראלי והחייל הצפון-אפריקני – קיצור קורות המפגש

החדשות על הכרזת המדינה עוררו צעירים צפון-אפריקנים רבים, בעיקר מקרב התפוצה המרוקנית, ומעתה הם ביקשו להגיע לישראל במטרה לקחת חלק במאבק הצבאי על קיומה. כאמור בפרק הראשון, אחת הסברות הרווחות היא כי הידרדרות תחושת הביטחון של היהודים בממלכה המרוקנית, אשר הגיעה לשיאה לאחר ההתקפות האלימות בעיירות הגבול אוג'דה וג'ראדה, הובילה אף היא להגברת קצב העלייה לישראל.

בהיעדרו של רישום מדוקדק, אין באמתחתנו אלא שורה של נתונים לא חופפים באשר למספרם של סך היהודים אשר הגיעו מצפון-אפריקה לישראל בתקופת המלחמה. לקושי סטטיסטי זה יש להוסיף, כי עד סוף שנת 1948 לא הייתה הקפדה יתרה על רישום ארץ המוצא של העולים. בשל כך, נאלץ להסתמך על הערכות קודמות. ההנחה המקובלת היא כי מחודש אפריל 1948 ועד שלהי שנה זו הגיעו ארצה כ-9,000 עולים מצפון-אפריקה, רובם ממרוקו. עד מרץ 1949 יצאו מארצות המגרב לישראל קצת למעלה מ-12,000 איש.¹⁷⁴ אף בכל הנוגע למספרם של המגויסים מקרב יהודי צפון-אפריקה – על יסוד חלוקה לפי ארצות מוצא – קשה להעמיד נתונים חד-משמעיים. תיעוד של מצבת המגויסים הנסמך על מפתח של ארץ המוצא נעדר מתיקי אגף כח-האדם של צה"ל בשנים הנדונות, במחקר זה.¹⁷⁵ אי-לכך, לנגד עיניו של החוקר המבקש לעסוק בקורות ציבור זה עומדים רסיסי מידע, אשר על רקע מידת שונותם זה מזה, אינם יכולים לדור בכפיפה אחת. ובכל זאת, בזהירות המתבקשת, אציע לקבל את האומדנים הבאים כנקודות מוצא לדיון: בנובמבר 1948 שירתו בצבא הישראלי לכל הפחות, 1,600 חיילים שהגיעו לחופי הארץ זמן לא רב קודם לכן מצפון-אפריקה.¹⁷⁶ בסוף אותה שנה יתקרב מספרם לכדי 3,000 איש.¹⁷⁷ עד סיומה של המלחמה, יגיע מספרם של הצפון-אפריקנים – כעולה מרישומיהם של גורמים שונים, צבאיים ואזרחיים, שפעלו למען רווחתם של

¹⁷⁴ לסקר, ישראל והעלייה מצפון אפריקה, בעמ' 196; צור, קהילה קרועה, בעמ' 273; צור, אימת הקרנבל, בעמ' 134; סעדון, העלייה הבלתי לגאלית, בעמ' 161; שמאלץ, העלייה ההמונית, בעמ' 24. בתיקי המוסד לעלייה בפריו אשר בארכיון "ההגנה" נמצא מסמך, שלפיו בתקופה שבין מאי 1948 לפברואר 1949 (כולל) עזבו את צפון-אפריקה לכיוון מדינת ישראל למעלה מ-13,000 נפש (את"ה, 1103/14).

¹⁷⁵ אין בנמצא נתונים רשמיים בנוגע להרכבן האתני של היחידות הצבאיות הישראליות במהלך חודשי הלחימה (בפרט בכל הנוגע לשנת 1948; וראו: טורגן, הכשרת המנהיגות הקרבית, בעמ' 34).

¹⁷⁶ ראש אגף כוח אדם לשר הביטחון, 19 בינואר 1949 (אב"ג, התכתבויות).

¹⁷⁷ ראו מזכרו של יוסף יזרעאלי, מזכ"ל משרד הביטחון, לשר הממונה (דוד בן-גוריון), מיום 24 בדצמבר 1948 (א"צ, 181-121/1950).

אלה – לכ-4,000 נפש, ואולי אף למעלה מזה.¹⁷⁸ כצפוי, רוב יוצאי צפון-אפריקה בצבא הישראלי היו בני הקהילה המרוקנית. נוכחותם המובהקת של היהודים המרוקנים בקרב המגויסים שמוצאם מארצות צפון-אפריקה עולה במסמכים של מסגרות המיון והקליטה הצבאיים, ושבהן ההתייחסות לארץ המוצא חרגה מהמנהג השגור באותה העת לערוך שימוש בתיבה גיאוגרפית יחידנית, היא "צפון-אפריקה".¹⁷⁹ יהא מספרם אשר יהא, נדמה כי אין באימוצה של הערכה מסוג זה או אחר לעניין מספרם של הצפון-אפריקנים בצבא הישראלי במהלך מלחמת העצמאות כדי לטשטש את עוצמתה של תובנה איכותית מובהקת ביחס ל-"יחסי הכוחות" העדתיים: בשלהי שנת 1948, בעוד הכוח הצבאי הישראלי מנה מספר שיא של כ-100,000 איש מגויסים, מתוכם כ-20% עולים חדשים ומתנדבים, החיילים ממוצא צפון-אפריקני היוו לא יותר ממייעוט זניח. ואולם, תוך זמן קצר, הוביל העיסוק האינטנסיבי ב-"איכות החומר האנושי" הצפון-אפריקני להצנעת המסד הסטטיסטי הצנוע ("הכמות"). כפי שארע לאחר מכן גם במרחב האזרחי, בעיקר מאביב 1949, למאגר האנושי הצפון-אפריקני בצבא הישראלי נקשרו שלל דימויים מפוקפקים במיוחד. בד בבד, במקביל לגיבושו של דיוקן בלתי חברתי (א-סוציאלי) ושולל מרות, נודע שמם של החיילים הצפון-אפריקנים, בצבא ומחוצה לו, כלוחמים עזי נפש.

בראשיתו של פרק זה, אדון בנקודת הפתיחה של המפגש בין הצבא הישראלי למגויס ממוצא צפון-אפריקני. בתוך כך, תוצגנה נקודות החיכוך הראשונות שנתגלעו בין הצדדים, וייבחן הניסיון הייחודי (והכושל) להקמתה של יחידה קרבית שבמסגרתה רוכזו דוברי השפה הצרפתית לבדם. בהמשך, נעקוב מקרוב אחר פעולות הלימוד וההתבוננות, אם ניתן לכנותן ככאלו, שקיימה מערכת הביטחון הישראלית בנוגע לקשיים אשר התעוררו במהלך שירותם של הצפון-אפריקנים בצבא. החלק הארוך ביותר בפרק זה יישען בחלקו על נקודת המבט של הצפון-אפריקנים עצמם. בין היתר, נתחקה אחר הקשיים שהתעוררו במהלך שירותם הצבאי של הצפון-אפריקנים, ובמקביל, נתוודע לפעילותו הייחודית של המדור לדוברי צרפתית אשר פעל על מנת להיטיב עם מצבם. כך, נלמד על האופן שבו נתפשו החיילים הצפון-אפריקנים על-ידי הצבא, הן באשר לזכויות המגיעות להם, הן באשר לדימוי החברתי והצבאי שנקשר בהם בתקופה הנדונה.

¹⁷⁸ ניתן להניח, שהנתונים המהימנים ביותר הם אלה שרוכזו על-ידי המחלקה לדוברי צרפתית באגף כח אדם של צה"ל, ושעליה יורחב הדיון בהמשך (וראו הנתונים המוצגים בדוחות השונים שהופקו ערב חיסול המחלקה, בסתיו 1949, את"ה, 79/115 ו-א"צ, 70-28/1960).

¹⁷⁹ ראו מכתבו של מנחם נחליאלי, שלישו של ראש אגף כוח אדם בצה"ל, למנהל המחלקה לענייני יהודי המזרח התיכון, 1 באפריל 1949 (אצ"מ, S20/523).

"החומר האנושי": רשמים ראשוניים על אודות המגויס הצפון-אפריקני

הצפון-אפריקנים והצבא הישראלי – שלב איסוף הראיות (יולי 1948 – ספטמבר 1948)

בפתח הדברים, ראוי לשוב ולשרטט את המסלול הגיאוגרפי אותו צלחו רוב המגויסים הצפון-אפריקנים בדרכם לישראל בעיצומה של המלחמה. נקודת המוצא הייתה על-פי רוב אחת: מחנות הכינוס שבאלג'יריה. לחופי אלג'יריה, שם נמצאו המחנות, הגיעו המגויסים בדרך-כלל באופן עצמאי. שם עלו על ספינות ועם עגינתן במרסיי, רוכזו הצפון-אפריקנים במחנה "גרנד-ארנס" הסמוך לעיר. במחנה החל תהליך הקליטה והמיון של המתאימים לצבא, ובו, או לעיתים במחנות הסמך שבסביבתו, זכו חלקם להכשרה צבאית מסוימת. בפרק הקודם למדנו כי ההתרשמות מהציבור הצפון-אפריקני מצד נציגי המוסד לעלייה ומפקדי "ההגנה" וצה"ל – בכל אחת מהזירות, הינו: באלג'יריה ובמרסיי – הייתה שלילית מעיקרה. בפרק זה אתמקד בקורותיהם של הצפון-אפריקנים במדינת ישראל, שעה שכבר היו מוצבים ביחידות השונות בצבא.

שתי גישות הנחו את שירות החיול והקליטה (שח"ק) טרם פיזורם של המגויסים שמוצאם מארצות המגרב ליחידות השונות. על-פי הגישה הראשונה והרווחת, הואיל והמגויסים מצפון-אפריקה נתפסו על-ידי הצבא כעולים חדשים (היינו: כגח"ל), אזי בהגיעם ארצה, הם נשלחו למחנה קלט מס' 5 שפעל בבית-ליד, ושנועד לקלוט את העולים החדשים.¹⁸⁰ הגישה הרווחת פחות הייתה לשלוח את הצפון-אפריקנים למחנה קלט מס' 9 שבתל-ליטוינסקי (מחנה תל השומר של ימינו). באופן עקרוני, יוחד מחנה תל-ליטוינסקי לכוחות המתנדבים (מח"ל), ומשכך, הופנו אליו גם המתנדבים שמוצאם מארצות דוברות השפה הצרפתית.¹⁸¹ הטעם בפיזורם של חלק מהמגויסים ממוצא צפון-אפריקני למחנה קלט מס' 9 לא היה משום הגדרת האחרונים על-ידי רשויות הצבא כמתנדבים, אלא אך משום זיקתם, במידה זו או אחרת, לשפה ולתרבות הצרפתית. במחנות הקלט שהו המגויסים העולים, ולעיתים גם המתנדבים, פרק זמן ממושך יותר מאשר יתר המגויסים. זאת, מאחר שמלבד ביצוע מערך תרגולות ראשוני, נועדה תקופת הצבתם במחנות אלו גם לשם הנחלת תכנים חינוכיים ורכישת מיומנות לשונית.¹⁸² איתרע מזלם של המגויסים הצפון-אפריקנים, ושהותם הממושכת במחנות הקלט נוספה לתקופות ההמתנה הארוכות שנכפו עליהם במחנות הארעיים שהוקמו בצפון-

¹⁸⁰ הפלמ"ח הקים מחנות קלט מיוחדים עבור העולים החדשים בכפר יונה ובתל-מונד (מרקוביץ, הגח"ל, בעמ' 531).

¹⁸¹ מרקוביץ, גחלת לוחמת, בעמ' 118-119.

¹⁸² גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר, בעמ' 157-159. בנוסף, שיקולים של התאמה והכשרה צבאית הובילו לכך כי פיזורם של הצפון-אפריקנים ליחידות הצבאיות ארך לעיתים זמן ממושך יותר מאשר של מגויסים מארצות אחרות.

אפריקה וכן במחנה גרנד-ארנס שבדרום צרפת.¹⁸³ כפי שארע גם במחנות המעבר בחוף-לארץ, הולידה השהות הממושכת במצב זמני אצל הצפון-אפריקנים גם שלל התנהגויות שליליות, ובמהרה סומנה סמיכותם הגיאוגרפית של מחנות הקלט ליישובים אזרחיים כמכשול בדרכם של חיילים אלה להשתלבות בצבא.

מהתיעוד עולה, שלכל הפחות עד חודש יולי 1948 לא עוררו הצפון-אפריקנים ובכלל זה המרוקנים, תשומת לב מיוחדת מצד המערכת הצבאית. זאת, בין השאר, מהטעם הפשוט שעד אותו מועד מספר המגויסים ממוצא צפון-אפריקני אשר שרתו בכוחות הלוחמים הישראליים היה זעיר.¹⁸⁴ בחודש יולי 1948 החלו להצטבר באגף כוח אדם בצה"ל ידיעות בדבר קשיי השפה והקליטה של דוברי הצרפתית המשרתים בצבא, אשר באותה העת הגיע מספרם לכדי כאלף חיילים.¹⁸⁵ ביוזמת הממונה באותה העת באכ"א על ענייני מח"ל (מתנדבי חוף-לארץ) נשלח, ככל הנראה, פייר מושניק – שעל פועלו יסופר בהמשך – לבצע סקר בנושא מצבם של החיילים דוברי הצרפתית ביחידות השונות בצבא.¹⁸⁶ פעילותו של מושניק לאיסוף נתונים על אודות הקשיים שהתעוררו ביחידות ובמחנות הקלט השונים שבהם רוכזו מגויסים דוברי צרפתית הניבה שורה של דו"חות והמלצות.¹⁸⁷ בסקירותיו מתאר מושניק את חוויות הקליטה הבלתי-מוצלחות שהיו מנת חלקם של המגויסים דוברי הצרפתית עד אותה העת. מושניק – שכעולה מסקירותיו, היה נציג הצבא דובר הצרפתית הראשון ששוחח עם ציבור זה – מנה בדו"חותיו את הקשיים עמם התמודדו החיילים דוברי הצרפתית. זאת תוך שהוא מקדיש שימת לב מיוחדת לצפון-אפריקנים.¹⁸⁸ בדיווחיו, הבחין מושניק בין טיפוסים שונים של חיילים (דוברי צרפתית), אך בנקודת הזמן הנדונה נמנע מלערוך הבחנה אתנית בין הצפון-אפריקנים, שהיוו כבר אז את חלק הארי בקרב החיילים דוברי הצרפתית, לבין החיילים שמוצאם

¹⁸³ יש לציין, שהדרג הממונה הישראלי אשר בצרפת העניק קדימות בהגעה לישראל לבעלי הכשרה צבאית קודמת. מעטים מקרב הצפון-אפריקנים היו בעלי ניסיון צבאי.

¹⁸⁴ כאמור בפרק הראשון, בחודשי הקיץ של שנת 1948 גדל מספר הבורחים ממרוקו לכיוון ישראל, ובהתאם – כעולה מדוחות סטטיסטיים שהפיק הצבא – מספר משמעותי יחסית של מגויסים ממוצא זה החל להתרכז במחנות הקלט השונים (וראו: א"צ, 1260-1042/1949). הכרת המספרים והמועדים הנוגעים לקורות הצפון-אפריקנים בצבא הישראלי מחייבת להתייחס במשנה זהירות למידת התאמתן של אמונות שנתקבעו גם בהקשר לחייל הצפון-אפריקני. בין השאר, טענות בדבר שיגורם של מתגייסים טריים הישר מהאנייה לשדה הקרב לא נעלמו מהשיח בענייניו של החייל הצפון-אפריקני. באופן גורף, טענה זו נקשרה בעיקרו של דבר לעולים ששותפו בקרבות שניטשו בפרוודור ירושלים בחודשים מאי-יולי 1948. בעשורים האחרונים, נעשו ניסיונות מספר לבחון את מידת המתאם בין המציאות ההיסטורית לבין המטען הערכי הבעייתי שנכרך סביב הביטוי "בשר תותחים" בהקשרם של עולים חדשים (ראו: סיון, דור תשי"ח; שפירא, היסטוריוגרפיה וזיכרון). מבלי לבור בקרביו של פולמוס היסטורי וערכי זה, בהקשר הצר שבו עוסק הפרק, הרי רובם המכריע של המגויסים הצפון-אפריקנים הצטרפו למערכה הצבאית רק עם שוך הקרבות שנהלו באזור לטרון. אלה המעטים מבני עדה זו שכן נטלו חלק בקרבות אלו – כנלמד ממקורות שונים – נמנו על כוח מובחר ומצומצם ביותר שהוברה ממחנות קפריסין בסמוך להכרזה על קום המדינה.

¹⁸⁵ כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 109.

¹⁸⁶ שם.

¹⁸⁷ כל המסמכים פרי-עטו של מושניק, ככל הנראה, נסמכו על מסקנות שהפיק מביקורים שערך ביחידות ובמחנות הקלט השונים במחצית חודש יולי 1948. הללו רוכזו ב-א"צ, 1000827/1958-8.

¹⁸⁸ היעדר התקשורת עם המשפחה שנותרה בארצות המוצא סומן כאחת הבעיות הבערות.

מאוצות מערב אירופה הפרנקופוניות. מדיווחיו של מושניק ניתן לזקק שלוש תובנות חשובות: הראשונה, שקיים צורך בעריכת מפקד בקרב היחידות השונות במטרה לאתר את כל דוברי הצרפתית המשרתים בשורות צה"ל והפלמ"ח; שנית, שיש מקום ליצור מסגרות חינוך וסעד מיוחדות עבור הציבור דובר הצרפתית; ושלישית, שיש לרכז את כל דוברי הצרפתית למחנה קלט אחד, ולאחר מכן, להציבם ביחידה מבצעית אחת. אולם, לא רק מדיווחיו של מושניק עלה הצורך בהקמת יחידה על טהרת דוברי השפה הצרפתית. גם אצל מתנדב צרפתי בשם תדה דיפר (Thadee Diffre; או בכינויו בישראל: תדי איתן) הבשיל הרעיון להקים גדוד קרבי, שהוא יהיה מפקדו, ושאליו ירוכזו המתנדבים דוברי הצרפתית.¹⁸⁹ ניתן לשער, שההמלצות שנמסרו – הן על-ידי מושניק, הן על-ידי איתן – תרמו במידה רבה להקמת מסגרת גדודית מיוחדת עבור דוברי הצרפתית בחודש אוגוסט 1948. לקורותיה של היחידה הצבאית דוברת הצרפתית, על גלגוליה השונים, נשוב בהמשך. סיפורה של היחידה הצרפתית תשמש עבורנו מקרה בוחן מרתק לצורך התחקות אחר קורותיו של החייל ממוצא צפון-אפריקני במהלך השירות הצבאי בזמן מלחמת העצמאות.

מכל מקום, בחודשים אוגוסט וספטמבר 1948 – כאשר יחידה אורגנית של דוברי צרפתית שכונתה גדוד 75, קרמה עור וגידים – נמצאו גם גורמים שהשכילו להבין שהנוכחות הגוברת של חיילים ממוצא צפון-אפריקני בצבא יוצרת קשיים אשר כינוסם ביחידה אחת אין בה די כדי להביא לפתרון. במחצית חודש ספטמבר 1948 מונה נחום שדמי, אשר על פועלו כמפקד משלחת "ההגנה" באירופה סופר בפרק הקודם, על-ידי הרמטכ"ל לעמוד על הבעיות המתעוררות במהלך שירותם של חיילי גח"ל (גיוס חוץ-לארץ). המחקר שערך שדמי נמשך כשבועיים ותוצאותיו פורסמו בדו"ח ב-28 בספטמבר 1948. בפתח הדו"ח ציין שדמי הערה מהותית לענייננו, אשר ראוי להביאה כאן במלואה:

לכתחילה לא היה בדעתי להתרכז בשאלת הצרפתים ובעיקר (ב) יוצאי צפון אפריקה. תוך העבודה נוכחתי שאין זו דרך נכונה. לכן כל אשר ידובר בפרקים הבאים מתייחס לגח"ל בכלל. יש לקחת בחשבון ששאלת יוצאי צפון אפריקה היא האופיינית ביותר ומחייבת טיפול יותר נמרץ.¹⁹⁰

למיטב ידיעתי, זהו המחקר הראשון שנערך על-ידי גורם בכיר בצבא ובו יש התייחסות לקיומם של קשיים ייחודיים בקרב מגויסים ממוצא צפון-אפריקני.¹⁹¹ הנה כי כן, בעוד מספרם של המגויסים

¹⁸⁹ כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 109.

¹⁹⁰ דו"ח מאת נחום שדמי אל הרמטכ"ל, 28 בספטמבר 1948 (א"צ, 181-121/1950).

¹⁹¹ יחד עם זאת, בפרק הקודם הזכרנו את הפגישה שקיים בין-גוריון עם יהודה בן-דוד, בראשית אוגוסט 1948, ושבה לא חסך האחרון את ביקורתו לעניין הרמה האנושית של הצפון-אפריקנים שתגברו עד אותה העת את הכוחות הלוחמים בישראל. ראוי לציין, כי גם לזווית הצפון-אפריקנית נחשף בין-גוריון בשלב מוקדם יחסית. כבר בחודשי הקיץ התקבלו

הצפון-אפריקנים עמד, אולי, על קצת למעלה מ-1,000 נפש, הצליחה להגיע עד לרמטכ"ל התבונה שתוך זמן קצר תקנה לה שביתה במערכת הצבאית והאזרחית בכלל, והיא: כי יוצאי צפון-אפריקה תובעים התייחסות ושימת לב מיוחדת.¹⁹² לגופו של הדו"ח, שדמי אמנם מבחין בין קבוצות שונות של מגויסים עולים; אך בפועל, השקפתו על כלל הציבור המכונה על-ידי גח"ל – אחת היא. ובכל זאת, בדו"ח בולטת התייחסות המכוונת, ככל הנראה, בעיקר לחיילים ממוצא צפון-אפריקני. בפרק הקצרצר שכותרתו: "אלמנט שלילי וקני פושעים", נכתב כך:

אלמנט כנ"ל מתוך העולם התחתון בגולה מגיע בוודאות. ההזנחה בטיפול בגחל הייתה [מילה לא ברורה]. לפי ידיעות שהגיעו אלי (לא היה באפשרותי לבדוק ולהוכיח) קיימים כבר קנים של רועי זונות, בתי בוש, אגודות גנבים, שוק שחור, הברחות ואפילו מעין "בריה" ... הנני מציע להפעיל במיוחד את המשטרה הצבאית לשם חיסולם המוחלט של כל הקנים הללו וגרוש מארגניהם מהארץ. המפקד אייטס [תדי איתן, מפקד גדוד 75 – יב"ש] ומספר יוצאי צרפת יוכלו לעזור באופן יעיל בפעולה זו.¹⁹³

במועד שבו נערך הדו"ח, כבר הספיק איתן להיכוות ברותחין מהצפון-אפריקנים שעמם נפגש עת ניסה ללקט כח אדם למען גדוד 75 שעליו פיקד.¹⁹⁴ בהמשך נתחקה אחר קורותיו של גדוד 75 ואז יחשפו שורה של דיווחים כמעט זהים בדבר עיסוקם הצדדי של חלק מחיילי היחידה במעשים בעלי אופי פלילי. אקדים את המאוחר ואציין, שמהתיעוד שנאסף עולה, שבאותה העת נפגש איתן – לכל הפחות – גם עם שני נציגי שלטון בולטים: שר המשטרה, בכור שלום שטרית, וח"כ אליהו אלישר, ועמם חלק את רשמיו השליליים מיוצאי צפון-אפריקה.¹⁹⁵ תיאור הבעיות שהתעוררו בקשר לצפון-אפריקנים, כמו גם ההמלצות למיגורן היו כמעט זהות הן בדו"ח של שדמי והן במפגשים של איתן עם האושיות הפוליטיות.

עוד קודם לניסוחו של הדו"ח על-ידי שדמי, בחודש אוגוסט 1948, הספיקו מספר מגויסים ממוצא צפון-אפריקני לעורר אי-נוחות בזירה הדיפלומטית. ב-18 באוגוסט הביע קונסול צרפת בחיפה, פייר

בלשכתו ידיעות בדבר מורת רוחם של החיילים דוברי הצרפתית משירותם הצבאי. ראו מכתבה של אן מרי למברט, פעילה ציונית ממוצא צרפתי, לבן-גוריון (המכתב ללא תאריך, אך מתוכנו עולה כי הוא נכתב – לכל המוקדם – בשלהי חודש יולי 1948; א"צ, 8-1000827/1958).

¹⁹² לכל המאוחר, בחודשי קיץ 1948 החלו להצטרף ידיעות גם בקרב פעילים ציוניים בצפון-אפריקה על כך שהמגויסים שמוצאם מהמגרב נתפסים בצבא באופן שלילי. וראו, למשל, רשמיה של הגברת שרלוט שיינוק, אשת מגבית ההגנה בצפון-אפריקה, מביקורה בישראל. מהדיווח עולה גם, כי בצפון-אפריקה עצמה החלו להצטרף ידיעות בדבר מצבם הלא נוח של המגויסים ממוצא זה בצבא הישראלי (את"ה, 14/1880).

¹⁹³ דו"ח מאת נחום שדמי אל הרמטכ"ל, 28 בספטמבר 1948 (א"צ, 121-181/1950).

¹⁹⁴ ממכלול הראיות עולה, כי ככל הנראה, לפחות חלק מהרשמים השליליים שהעלה שדמי על הכתב וצוטטו לעיל יוחסו לצפון-אפריקנים ונמסרו לו על-ידי תדי איתן.

¹⁹⁵ ראו: תוכן מכתבו של שר המשטרה לשר הביטחון מיום 12 באוקטובר 1948 (א"צ, 121-181/1950). אשר לדברים שנמסרו לח"כ אלישר, ראו הדברים שהעלה אלישר בדיון שהתקיים בוועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, ב-15 באוקטובר 1948 (אב"ג, חטיבת פרוטוקולים).

לאנדי (Pierre Landy), את מורת רוחו מהאופן שבו נשלל חופש התנועה והיציאה מהארץ ממגויסים צפון-אפריקנים, שהיו עד לאחרונה בני חסותה של צרפת.¹⁹⁶ במרוצת השבועות שקדמו לכתיבת תלונה רשמית לממונים עליו, פקדו את הקונסוליה מגויסים ממוצא צפון-אפריקני בבקשה לקבל סיוע ביציאה מהארץ. בצד תיאור תמונה קשה של מציאות החיים בצבא ובחברה האזרחית הישראלית, הלינו הצפון-אפריקנים בפני לאנדי על כך שבהגיעם ארצה הופקעו מהם כל מסמכי הזיהוי שהיו ברשותם.¹⁹⁷ לאנדי לא הסתפק בדיווח על הסוגיה למשרד החוץ הצרפתי, והנושא עלה גם בשיחה שקיים בשלהי חודש אוגוסט עם אנשי משרד החוץ הישראלי.¹⁹⁸

שפה כגושפנקא להסללה אתנית? כישלוננו של גדוד 75 והקומנדו הצרפתי

למעשה, הרעיון לרכז מגויסים ביחידות לפי מפתח לשוני רקם עור וגידים עוד בטרם החלה שתדלנותם של פייר מושניק ותדי איתן למען דוברי הצרפתית. ריכוזם של יוצאי ארצות שונות/דוברי שפות מסוימות ביחידות מיוחדת החל להבשיל זמן קצר לאחר פרוץ הקרבות.¹⁹⁹ בחודשים מאי ויוני 1948 כבר החלו דיונים לעניין אופן שיבוצם של דוברי השפה האנגלית. אלה שובצו בסופו של דבר בחטיבה 7, וכך גם מתנדבים רבים מארצות אחרות.²⁰⁰ אשר לשיבוצם של דוברי הצרפתית ביחידה עצמאית, הרי התייחסות ראשונה בעניין זה כבר הועלתה בשלהי חודש יוני 1948.²⁰¹ אלא, שכינונה של מסגרת גדודית מיוחדת עבור דוברי הצרפתית התרחשה רק בראשית חודש אוגוסט 1948, עם הקמת גדוד 75.²⁰² הקמת הגדוד הוטלה על תדי איתן, שמונה למפקדה.²⁰³ איתן היה צרפתי קתולי שהתנדב החל בחודש פברואר 1948 לארגון "ההגנה" על אדמת צרפת. התייצבותו של איתן, בעל העבר הצבאי העשיר בצבא צרפת החופשית, עוררה חשדנות רבה בקרב

¹⁹⁶ מנדל, טרנס-לאומיות, בעמ' 346.

¹⁹⁷ עד ההפוגה השנייה, הופעל נוהג של נטילת הדרכונים, למורת רוחם, גם ממתנדבים מארצות מערב אירופה ואמריקה. נוהג זה הופסק בהוראת בן-גוריון עצמו (וראו: גשור, מתנדבי חוץ-לארץ, בעמ' 220 ו-238). לעניין זה אשוב גם בפרק השלישי.

¹⁹⁸ תקציר שיחה בין שבתאי רוזן, היועץ המשפטי למשרד החוץ הישראלי, לבין פייר לאנדי, קונסול צרפת בחיפה, 26 באוגוסט 1948 (אמ"י, חץ 179/5).

¹⁹⁹ גשור, מתנדבי חוץ-לארץ, בעמ' 196.

²⁰⁰ ראו לעניין זה: הנחיית ראש אכ"א מיולי 1948 לחטיבות להעביר את המתנדבים מחו"ל לחטיבה 7 (א"צ, 51-5126/1949).

²⁰¹ גשור, מתנדבי חוץ-לארץ, בעמ' 199. יש לציין, כי רעיון הקמתו של גדוד עבור דוברי צרפתית עלה גם בשיחות שקיים דוד בן-גוריון עם גורמים ישראליים המעורים בנושא (וראו למשל דברים שרשם בן-גוריון ביומנו לאחר פגישה עם חיים בן-אשר, יב"ג, 30 ביולי 1948; גשור, מתנדבי חוץ-לארץ, בעמ' 203).

²⁰² כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 109.

²⁰³ מיקי כהן כתב מאמר מקיף על קורותיו של תדי איתן בצבא הישראלי, כמו גם על גלגוליה השונים של היחידה הצבאית שעליה פיקד (גדוד 75 ו-"הקומנדו הצרפתי"). על כן, תובא כאן סקירה קצרה בלבד. זו (הסקירה) ממילא מתבססת – בין היתר – על חיבורו של כהן.

מפקדי "ההגנה" בצרפת.²⁰⁴ את רצונו ללחום את מלחמתו של העם היהודי נימק בשורה של טעמים, אשר ככל הנראה עשו רושם אמין על מפקדי "ההגנה". בחודש אפריל, לאחר שעבר אימונים במחנות "ההגנה" בצרפת, נשלח ארצה. בתחילה, שובץ איתן כיועץ ללחימת שריון ביחידות שדה שונות, ובחודש אוגוסט – כאמור – מונה למפקד גדוד 75, תחת חטיבה 7. עם קבלת ההחלטה על הקמת הגדוד, הופצה ליחידות ולמחנות הקלט ההוראה להעביר את כל דוברי הצרפתית לגדוד 75.²⁰⁵ הידיעה על הקמתה של יחידה מיוחדת לדוברי צרפתית עברה במהירות מפה לאוזן והובילה לכך שרבים הצטרפו לגדוד אף מבלי שטרחו לקבל אישור מיחידותיהם. יש לציין שמעבר מיחידה ליחידה ללא תיאום עם רשויות הצבא לא הייתה תופעה נדירה במהלך המלחמה.²⁰⁶ ובכל זאת, כפי שטוען מיקי כהן שחקר את קורות הגדוד, "דומה שהמספר הגדול יחסית במקרה של גדוד 75 מצביע על בעיות הקליטה הקשות שבהן נתקלו החיילים 'דוברי הצרפתית'".²⁰⁷ בשבועות הראשונים להקמת הגדוד היה איתן עסוק בניסיון לאייש את כל תפקידי המטה והלחימה בגדוד. חרף מאמצים רבים, הגדוד, שהוקם על תקן של גדוד חי"ר, לא הצליח לאייש למעלה ממחצית תקניו. יתרה מכך, איתן היה מלא ביקורת על איכות כוח האדם שנשלח לתגבר את הגדוד. במבחן המעשה, יצא שמתנדבים מארצות אירופה לא הגיעו לגדוד, ועיקר כוח האדם שנשלח אליו היו יוצאי צפון-אפריקה.²⁰⁸ תדי איתן עצמו כינה את הגדוד "הגדוד הצפון-אפריקני".²⁰⁹ כעולה מדיווחיו של איתן למפקדיו בזמן אמת, הלה לא היה שבע רצון, בלשון המעטה, מרמתם האנושית של רבים מהחיילים הצפון-אפריקנים. גם בזיכרונותיו המאוחרים הביע איתן את הסתייגותו מהם:

הצפון אפריקנים, למעט יחידי סגולה, הם חסרי תקנה. הם אדישים לכל, אי אפשר לדבר עמם בהגיון, טוב לב נתפס על-

²⁰⁴ שם, בעמ' 100-101.

²⁰⁵ ההוראה שיצאה מאגף כוח אדם נסמכה מבחינה חוקית על סעיף 7 לפקודת מטכ"ל 1/23 (מיום 15 ביוני 1948). סעיף זה עניינו במתן גושפנקא חוקית להעברת מומחים לחטיבה מסוימת מבלי לקבל את הסכמת היחידה ממנה מועברים האנשים (א"צ, 4-868/1998). במקרה שלפנינו "המומחיות" שעליה נסמכה הבקשה הייתה כישורי השפה של החיילים (צרפתית).

²⁰⁶ שטרן, מערכת השיפוט של צה"ל, בעמ' 148-156.

²⁰⁷ כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 111. לעניין זה מעניין הוא נוסח הפניה שנשלח על-ידי אגף כוח ליחידות כדי להסדיר את העברתם של חיילים שהתייצבו בגדוד 75 ללא אישור מראש:

1. נשלחה אליכם אסמכתא להעברת הני"ל, למרות שידוע לי שהני"ל נפקד מגדוד __ ונמצא במעצר פתוח בגדוד 75.
2. הנימוק להוצאת האסמכתא הוא:
 - א. הוא מרגיש עצמו מקופח בתור מתנדב חו"ל.
 - ב. קשיי השפה גרמו להורדת המורל שלו.
 - ג. בשמעו על הקמת גדוד דוברי צרפתית מהר הצטרף אליו.
3. בהתחשב עם מצבו המיוחד הוחלט לפני משורת הדין להרשות למפקד גדוד 75 להשאירו בגדודו ועליו להענישו בעוון נפקדותו.

(א"צ, 3-200969/1949; נוסח כמעט זהה מופיע גם במאמרו של כהן, הקומנדו הצרפתי, בה"ש 66).

²⁰⁸ כך יצא, לדבריו, כי לגדודו מעבירים "אנשים מטפוס 'יהודי' [ניתן להניח שהכוונה למילה: ירוד – יב"ש], בו בזמן שלפלמ"ח מעבירים חומר אנושי הגון" (דו"ח מודיעין, 8 בספטמבר 1948, א"צ, 70-2539/1950).

²⁰⁹ וראו הפרק בספרו המוקדש לקורות גדוד זה: איתן, נגב, בעמ' 109-131.

ידם כחולשה. חסרי אידיאלים, מחוסרי אנרגיות, חפים מאישיות. כיחידים הם פחדנים; כקולקטיב הם חצופים. רצונם היחיד הוא להשתמט מכל מחויבות. שקרנים, לא ניתן להאמין למילה אחת מהסיפורים שלהם; גנבים, עד כי אינם בוחלים לגנוב איש מרעהו; כאשר הם נתפסים על חם, הם מתבכיינים ומבקשים סליחה.²¹⁰

את הביקורת הארסית הזאת העלה איתן על הכתב בספר שפרסם זמן קצר לאחר שובו לצרפת. ביקורתו של איתן למותר להניח מושתתת על תפישות ומושגים מהעולם הקולוניאלי המוכר לו היטב. בזמן מלחמת העולם השנייה שירת בצבא צרפת החופשי באפריקה תחת פיקודו של מרשל פיליפ לקלארק. הוא עצמו פיקד בין היתר על יחידה של חיילים ממערב אפריקה. ייתכן שבהיותו זר לתפיסה ולשותפות הלאומית הציונית ידו הייתה קלה בבואו לנסח כתב האשמה מעין זה, החותר באופן יסודי תחת אתוס השוויון בין יוצאי התפוצות השונות של הציונות. זה הזמן אולי להזכיר את הדיון שערכתי בפרק הקודם על אודות התרשמות הפקידות הצרפתית מצעירים יהודים אשר עזבו את מרוקו לשם התגייסות לכוחות הלוחמים הישראליים. כמתואר בפרק הקודם, הצעירים אשר עזבו את בתיהם במרוקו למען תגבור היחידות הלוחמות הישראליות – לפחות במהלך החודשים הראשונים מאז זוהתה התופעה על-ידי הפקידות הצרפתית – תוארו בכתבים רשמיים באור חיובי למדי. מדוע השתרו תדמיות כה מקוטבות של הלוחם היהודי ממוצא צפון-אפריקני – תדמית חיובית בעיני הצרפתי היושב בצפון-אפריקה, ולעומת זאת תדמית כמעט דמונית בעיני הצרפתי היושב בישראל? נדמה שניתן להעניק מספר הסברים אפשריים לפער התדמיתי שנפער במקרה שלפנינו. ברם, כך או אחרת, אין חולק שזווית ההסתכלות של איתן, מטבעה, היתה רחבה יותר (ואולי מפוכחת יותר), הואיל והוא פיקד דה פקטו על חיילים יהודים ממוצא צפון-אפריקני. בה בעת, כאמור, היה לאיתן ניסיון צבאי שלאורו יכול היה להעריך (ובעיקר להשוות) את החייל היהודי ממוצא זה.

בביקורים שערכו קצינים בגדוד 75 התרשמו אף הם לשלילה ממצב היחידה.²¹¹ עד מהרה הבין גם איתן שתועלת קרבית לא תצמח מהגדוד – בין היתר, משום הבעיות המשמעתיות שהתעוררו בו – ומשכך, גמלה בו ההחלטה להשתחרר מהאחריות לגדוד. כה מזועזע היה מאיכויותיהם של הצפון-אפריקנים שהתלקטו אל הגדוד שבפיקודו, עד שהחליט לדון בנושא פנים אל פנים עם שר המשטרה,

²¹⁰ איתן, נגב, בעמ' 119 (התרגום שלי – יב"ש).

²¹¹ ראו בין השאר: דיווחיה של רחל פייגין מאגף כוח אדם בעקבות שני ביקוריה בגדוד, ב-26 וב-28 באוגוסט 1948 (א"צ, 8-1000827/1958). בצד המשמעת הירודה של חלק ניכר מחייליו, נאלץ הגדוד להתמודד, כאמור, עם מצוקת כוח אדם ועם שורה של כשלים תברואתיים ולוגיסטיים.

בכור שלום שטרית. את הסוגיות שנדונו בפגישה, שהתקיימה ב-10 באוקטובר 1948, העלה שטרית

על הכתב והעביר לידיעתו של שר הביטחון, דוד בן-גוריון.²¹² להלן עיקרי המסמך:

בקרב החיילים הנ"ל פשטה מחלת בריחה מהמחנות אל הערים ההולכת וגדלה ... בערים נפגשים החיילים עם אלמנטים בלתי אחראיים המסיתים אותם ומתארים בפניהם את החיים האזרחיים כחיים הצופנים בחובם סכויים יותר טובים, חיי חופש והצלחה וממון ועל-ידי כך הם מתחברים אל אלמנטים מהעולם התחתון ועוסקים בעבירות.

באמת, נתגלו בזמן האחרון בקרב הפושעים, חיילים בורחים.

חיילים אלה החלו לצבוא על דלתותיו של הקונסול הצרפתי ... ותובעים ממנו להחזירם לארץ ממנה באו, ודרך אגב, מספרים כל מיני סיפורים כדי להצדיק את החזרתם – דבר שאינו רצוי בהחלט.

...

השוטרים הצבאיים אינם יודעים לטפל בהם כדבעי, כי הם אינם בקיאים בהלך חייהם ובמנטליות שלהם.

...

לדעת הקצין הנ"ל, יש בתוך החיילים הנ"ל מומחים לזיוף רשיונות חופש, כדי שלא ייעצרו על-ידי השוטרים הצבאיים, רק שוטרים צבאיים מאומנים מארצות הנ"ל יכולים לעמוד על מזימותיהם.

למעשה, בחודש אוקטובר 1948 – חודשיים לאחר שהוקם – פורק גדוד 75 (אם כי לא באופן פורמאלי).²¹³ את הפגישה עם שטרית קיים איתן, ככל הנראה, לאחר שהאחריות על רוב חיילי הגדוד כבר הועברה לגדוד מס' 2 של הפלמ"ח. בשלב זה נותרה תחת פיקודו של איתן קבוצת עילית, פלוגה, שאת חבריה ליקט איתן בעצמו. מבחינה ארגונית, צורפה היחידה המובחרת לגדוד 9 של חטיבת הנגב (פלמ"ח), וזכתה לכינוי – "הקומנדו הצרפתי". כמחצית מחיילי הפלוגה היו יוצאי צפון-אפריקה.²¹⁴ זמן לא רב לאחר מועד הקמתה, הספיקה היחידה להשתתף בקרבות אחדים במסגרת

²¹² מכתב משר המשטרה לשר הביטחון, 12 באוקטובר 1948 (א"צ, 181-121/1950). איתן נפגש גם עם ח"כ אליהו אלישר וסיפר לו דברים דומים. ככל הנראה, בעקבות השיחה שקיים עם איתן, העלה אלישר לדיון בוועדת הביטחון של מועצת המדינה הזמנית, ב-15 באוקטובר 1948, את הבעיה שהתעוררה בצבא על רקע המפגש עם המגויסים הטריים ממרוקו. בין היתר, מזכיר אלישר את התרבותם של מקרי העריקה לערים הגדולות, וכתוצאה מכך – את העלייה במקרי הפשיעה שם. כן, מבקש אלישר לאמץ את המלצתו של איתן למנות שוטרים צבאיים יוצאי אותן ארצות, אשר "רגילים להלך הרוחות של האנשים האלה" (אב"ג, חטיבת פרוטוקולים).

²¹³ כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 137-138.

²¹⁴ כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 116. רשימת חיילי הקומנדו (במועד פירוקו) שמורה בתיק ארכיוני: א"צ, 465-852/1951.

מבצע "יואב", שנועד כידוע לפרוץ את הדרך לנגב. בכיבוש העיר באר-שבע, ב-20 באוקטובר 1948 ("מבצע משה"), היה ל-"קומנדו הצרפתי" "תפקיד מרכזי ומכריע בפריצה לעיר ובלחימה בשטח הבנוי".²¹⁵ חיילי ה-"קומנדו" לחמו באומץ לב. את ההתרחשויות סביב הפריקה מהרכבים המשוריינים וההסתערות הרגלית של הלוחמים תיאר משה גבעתי כך:

המצרים זרקו לעבר לוחמי 'הקומנדו הצרפתי' עשרות רימוני יד. חלק מן הלוחמים חששו לרדת מהזחלים, וטדי איתן נאלץ לדחוף אותם לעבר התעלה כשהוא צורח לעברם ובוטט באחוריהם. בחיפוי המקלענים, שנותרו על הזחלים, ובחיפוי עצמי של מקלעי ברן מתוך התעלה נגד טנקים, החלו להסתער לוחמי 'הקומנדו הצרפתי' בחמת זעם ובשאגות לעבר עמדות המצרים כשהם הורגים מצרים רבים. בליל של צעקות ופקודות בצרפתית התערב עם זעקות פחד בערבית.²¹⁶

הקרב נמשך שעות ארוכות, ובסיומו עמד מספר הנפגעים בקרב "הקומנדו הצרפתי" על 4 הרוגים ו-13 פצועים. כשליש מלוחמי היחידה נפגעו בלחימה.²¹⁷ עם כניעת המצרים, רבים מחיילי חטיבת הנגב גדשו את העיר והחלו לבזוז ככל העולה בידיהם. גם ידם של לוחמי "הקומנדו הצרפתי" הייתה במעל. כהן טען, ש-"הקומנדו הצרפתי" ומפקדו לא זכו להכרה על חלקם במבצע".²¹⁸ עם זאת, דומה שתיאור החיילים "הצרפתיים" במהלך מסע הביזה נצרב לדיראון בתיבת הזיכרון השמורה ללוחם הצפון-אפריקני במלחמת העצמאות. אם לא די בכך, אזי מבין חייליו של איתן היו "גם כאלה שכמעשה נקם פגעו באזרחים ערבים ובשבויים מצריים שהוחזקו במכלאות".²¹⁹ בפרק שכתב חיים גורי על כיבוש העיר באר-שבע בספר הפלמ"ח, הוא התייחס בלשונו המיוחדת לתופעת הביזה שפשתה בעיר עם כניעת המצרים: "זהב השלל מסנוור. הבז! הבז! – פורץ זאבה השחור של השנאה".²²⁰ גם מקומם של "הצרפתים" לא נפקד מחיבורו של גורי על כיבוש באר שבע:

מרכזים שבויים, הו', פרצוף השבויים הנצחי. 'הם הרגו את דניס' – שואג 'צרפתי' ושולף פגיון. דניס היה אחיו. השבויים נרתעים, מחווררים, מצליחים להשתלט עליו; דמעות זולגות על פרצופו השחום.²²¹

²¹⁵ כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 119. על כיבוש באר-שבע, ראו: גבעתי, בדרך המדבר והאש, בעמ' 217-230.

²¹⁶ גבעתי, בדרך המדבר והאש, בעמ' 221.

²¹⁷ כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 125.

²¹⁸ שם.

²¹⁹ שם, בעמ' 124.

²²⁰ גורי, "הקרב על בירת השממה", גלעד ומגד (עורכים), ספר הפלמ"ח, בעמ' 639.

²²¹ שם.

איתן לא היה מוכן להשלים עם התופעות שנתגלו לאחר כיבוש העיר באר-שבע, והדיח עשרים מחייליו. במקומם, הצטרפו ליחידה כ-30 חיילים דוברי צרפתית. גם בן-גוריון עצמו יתוודע זמן קצר לאחר כיבוש באר-שבע לתופעות השליליות שדבקו בחיילים הצפון-אפריקנים,²²² וזאת למרות שבביזה לקחו חלק גם רבים אחרים.²²³

לאחר כיבוש באר-שבע המשיך "הקומנדו הצרפתי" בפעילות מבצעית בגזרה הדרומית, ובשלהי דצמבר 1948 נטלה היחידה חלק בביצוע המשימות הקרביות למיגור הצבא המצרי ולהדיפתו אל מחוץ לגבולות המיועדים של מדינת-ישראל, במסגרת "מבצע חורב". "הקומנדו הצרפתי" היה אמון על כיבושו של אחד המשלטים המצריים. הלחימה הייתה קשה – תשעה מלוחמי היחידה נהרגו במהלכה ועשרים ושניים נפצעו.²²⁴ לאחר כיבוש המשלט, אותו גופות לוחמי "הקומנדו הצרפתי" וניכר היה שעברו התעללות קשה ביותר.²²⁵ על תגובת לוחמי "הקומנדו הצרפתי" למעשי הזוועות מספר גבעתי כך :

ישראלונה, סגן מפקד פלוגת הזחלים, הורה בעוד מועד להעמיס את גוויות החללים על קומנדקר ולכסותן בשמיכות. הוא זכר את התנהגות 'הקומנדו הצרפתי' לאחר כיבוש באר-שבע, אך היה כבר מאוחר מדי. לוחמי "הקומנדו הצרפתי" גילו את מעשי הזוועה, שעשו המצרים בחבריהם, והחלו לחפש שבויים מצרים כדי לכלות בהם את זעמם. הם התרוצצו בשטח עם סכינים שלופות כשטירוף נשקף מעיניהם וחיששו נקמה. לאחר שפגעו בכמה שבויים מצרים, הורחקו בכוח מן המקום. שייקה אופיר, שהצטרף כמו יתר מחבריו מלהקת הציזבטרון לכוחות גדוד 9 ושלט היטב בצרפתית, גויס כדי לנסות להרגיע את הלוחמים הזועמים.²²⁶

עם סיומו של "מבצע חורב", ב-7 בינואר 1949, תבעה חטיבת הנגב להשתחרר מאחרייתה על "הקומנדו הצרפתי". עוד קודם לכן, החל ממועד הצבתה של היחידה בבאר-שבע, ניכרה התרופפות במשמעת של הלוחמים ונסיגה קשה בהלך רוחם. במהלך חודש ינואר 1949, וכן במחצית הראשונה של חודש פברואר, חלה התדרדרות חמורה, אשר הגיעה – כדברי כהן – עד לכדי "אובדן שליטה".

²²² לכל הפחות, עניין זה הובא לידיעתו מפי עסקן יהודי צרפתי שעמו נפגש (יב"ג, 9 בנובמבר 1948). לתיאור פגישה זו אשוב בהמשך.

²²³ גבעתי, בדרך המדבר והאש, בעמ' 228.

²²⁴ כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 135.

²²⁵ כך מתאר זאת גבעתי בספרו: "מכנסייהם של החללים היו מופשלים ואיברי המין שלהם, שנכרתו על-ידי המצרים, היו תחובים בפייהם. לחלקם כיבו סיגריות בוערות בעיניהם, והיו חללים שנדקרו בכידוניים דקירות רבות (גבעתי, בדרך המדבר והאש, בעמ' 256-257).

²²⁶ גבעתי, בדרך המדבר והאש, בעמ' 257. תיאור נוסף לאירועים אלה ניתן למצוא גם בספר הזיכרונות של (דוד) טפרסון, בעיני המתבונן, בעמ' 56.

במהלך תקופה קצרה זו הספיקו חיילי "הקומנדו הצרפתי" לפוצץ בית בבאר-שבע, להרבות בגניבות, ולעשות שימוש לא חוקי בנשק.²²⁷

האירועים הפליליים המתוארים דבקו דווקא בצפון-אפריקנים, אשר הרכיבו באותה העת את עיקר כוח האדם הזוטר ב-"קומנדו הצרפתי". היה זה דווקא מפקדם של החיילים הצפון-אפריקנים, הלא הוא איתן, שהפיץ את רשמיו השליליים מדרך התנהגותם בשדה הקרב ובעיקר בימי הרגיעה.²²⁸ בפני כל מי שהיה מוכן לכרות אוזן השמיע איתן דברי קטגוריה על הצפון-אפריקנים. גם מקריאה בספרו האוטוביוגרפי של איתן בקשר לתקופת שהותו בישראל קשה שלא להתרשם מכך שחויית הפיקוד על חיילים יהודים ממוצא צפון-אפריקני נצרבה לדיראון בנפשו.

נחזור עתה לקורותיה ב-18 בפברואר 1949 פוזרו החיילים והקצינים שהשתייכו ליחידה "הקומנדו הצרפתי" ליחידות שונות בצבא,²²⁹ ובכך באה אל סיומה תקופת פעילותה של יחידת "הקומנדו הצרפתי". ברם, בזירה העבריינית, ימשיך שמם של בוגרי "הקומנדו הצרפתי" וגדוד 75 לתפוס מקום בולט בתיעוד בן התקופה. כך, למשל בדו"ח ארוך מאת שרות הביטחון הכללי בנושא "בעיות מח"ל" מוקדש סעיף אחד לסוגיה "טיפוסים פליליים ואסוציאליים בין אנשי מח"ל". סעיף זה מוקדש אך ורק לחיילים ליוצאי גדוד 75:

כאמור, היו בין אנשי מח"ל אשר המניע לבואם – העולם התחתון. הצטיינה למשל כנופיה מסוימת שתפסה עמדה בגדוד 75. מהם עוד נמצאים בארץ, לאחר ששוחררו מהצבא. ראוי להזכיר את השמות דלקמן: ...

בין סוג אנשים זה נמצאו גם מסיתים למהומות בין אנשי מח"ל וגח"ל. בייחוד מצאו כר נרחב בין עולי צפון-אפריקה.²³⁰

גדוד 75 וממשיכו, "הקומנדו הצרפתי", הם מאותם מקרים בודדים בצבא הישראלי שבהם נעשה ניסיון לרכז חיילים ביחידות לפי מפתח לשוני. במהלך מלחמת העצמאות רוכזו מתנדבים דוברי אנגלית בחטיבה 7, ואף הוקם בחטיבה גדוד שיוחד רק לדוברי שפה זו (גדוד 72). כן הוקם גדוד

²²⁷ כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 139.

²²⁸ איתן, נגב, בעמ' 186.

²²⁹ כהן מספר, שבמעמד פיזור היחידה, "מספר לא מבוטל של אנשי היחידה הוגדרו כנפקדים הואיל ולא ניתן היה לאתרם" (כהן, הקומנדו הצרפתי, בעמ' 139).

²³⁰ מסמך מאת שרות הביטחון הכללי בנושא "בעיות מח"ל", 20 בדצמבר 1949 (את"ה, 79/115). שלושה תיקים האוצרים בתוכם הליכים שנתקיימו בבית הדין העליון בעניינו של ד"ר ט', אחת הדמויות המוזכרות במסמך, מאמתים מקצת מהאשמות שהועלו נגדו (העתקים של תיקי בית-הדין נמצאים בידי כותב שורות אלו). ההאשמות בשניים מהתיקים נוגעות לעבירת נפקדות, ואילו האישומים המיוחסים לו בתיק השלישי הן בגין ביזה וקיום סחר בשוק שחור. ראוי לציין, שמוצאו של ד"ר ט', שלא היה יהודי, לא היה מצפון-אפריקה; ואולם, בזכות תכונותיו הססגוניות, המוזכרות גם על-ידי תדי איתן בספרו האוטוביוגרפי, הצליח לאגד סביבו קבוצה עבריינית של חיילים ממוצא צפון-אפריקני.

במסגרת חטיבה 9 גדוד 93 לדוברי ספרדית. ריכוזם של חיילים לפי מפתח שפתי היה מעין מסלול עוקף אינטגרציה, שיכול היה ככל הנראה לקבל לגיטימציה במסגרת צבא הישראלי רק בתקופה הנדונה, דהיינו: בזמן מלחמת העצמאות. זאת, בין אם משום שמצבה הצבאי של מדינת ישראל בתקופה שבה התלקטו החיילים ביחידות המדוברות לא היה מיטבי, בלשון המעטה (קיץ 1948), ובסערת הלחימה מוטב היה שכולם ידברו באותה השפה, ובין אם מהטעם שבאותה תקופה טרם התקבעה התפיסה של הצבא בתור "כור היתוך".

בפועל, הניסיון לאחד את דוברי השפה הצרפתית הוביל לריכוז אתני של יוצאי צפון-אפריקה. קשה לדעת האם כוונת המאחדים הייתה ליצור מובלעת אתנית, או להקל על תקינותה של הפעילות הצבאית, אך במבחן התוצאה – החיילים שהתלקטו בגדוד 75 ולאחר מכן ב-"קומנדו הצרפתי", להבדיל מהמפקדים, היו ברובם המכריע ממוצא צפון-אפריקני.

חלק ניכר מהתדמיות שנקשרו בלוחם הצפון-אפריקני, לחיוב או לשלילה, צמחו מתצפית במורשת הקרב ובהוויי היומיומי של היחידות הללו – גדוד 75 ו"הקומנדו הצרפתי". כיבוש העיר באר-שבע הפך לקרב המפורסם ביותר שבו לחמו באומץ חיילים יהודים ממוצא צפון-אפריקני במלחמת העצמאות. שר הפנים בממשלה הזמנית, יצחק גרינבוים, אמר בדיון משותף שקיימו הממשלה והסוכנות היהודית בדצמבר 1948 בעניין ההגירה ממרוקו למדינת ישראל:

קודם כל בנוגע להרכב העולים – אינני מבין למה לנו היהודים של קזבלאנקה, אני אומר שם זה רק לדוגמה, אך זה לא רק נוגע ליהודי קזבלאנקה (צ. חרמון: הם בורחים משחיטה), הזכרתי שמה כי זוהי עיר הנמל הגרועה ביותר בכל צרפת ובכל אפריקה הצפונית, ומספרים על כל מיני אנשים וכל מיני נשים מעיר זו, המביאים אלינו בין שאר הדברים ה"טובים" גם מחלות לא כל כך יפות, אני הייתי מעיר, אולי גם מציע, שקזבלאנקה ועוד מקומות כאלה צריך להוציא מרשימת המקומות שמהם אנחנו לוקחים עולים, אין אני יודע מה המצב שם, אם זוהי פאניקה, או הכרחי שהאנשים יעזבו את המקום. אני יודע שקזבלאנקה או מרוקו בכלל לא היו אף פעם קרובים לתנועתנו, ויהודיה היו מחוץ להסתדרות הציונית, ואין אני יודע אם אנחנו נוכל לעכל אותם.

י. ברגינסקי: היהודים מארצות אלו השתתפו בכבוש באר שבע.

י. גרינבוים: אם לקחת רק אלה המסוגלים ללכת לצבא – אינני יודע.²³¹

²³¹ ישיבה משותפת של ממשלת ישראל עם הנהלת הסוכנות לא"י, 21.12.1948 (אחה"צ) (אב"ג, חטיבת פרוטוקולים). צבי חרמון (הרמן) ויהודה ברגינסקי כיהנו במשותף כראשי מחלקת הקליטה בסוכנות היהודית. וראו: הכהן, עלייה וקליטה, עמ' 417

אנו רואים כאן כיצד חוויית השירות הצבאי, וליטר דיוק: ההשתתפות בקרב הנועז על כיבוש באר-שבע, משובצת בתוך השיח על האזרחות. במקרה שלפנינו, המסוגלות לשרת בצבא מהווה פרקטיקה נוספת של העדפה במסגרת הסדר ההגירה וההתאזרחות בישראל. הקרב על באר-שבע משמש כדוגמא לחיילות טובה. אלא, שלא די בחיילות מהסוג המתגלה בעת לחימה, תדמיות נוצרות – כידוע – גם על יסוד חוויות של שגרה צבאית ואזרחית.

ראוי לציין כי במובן מסוים מחקר זה – שעוסק אך ורק בקורותיהם של חיילים ממוצא מסוים (צפון-אפריקני) – עשוי אולי ליצור רושם מוטעה קמעא. תופעות נפסדות, כמובן, לא היו נחלתם הבלעדית של החיילים ממוצא צפון-אפריקני. תופעת הביזה, למשל, פשתה בקרב הכוחות הלוחמים היהודיים בכל מקום שאליו הגיע הצבא.²³² בצד האמור, ניתן להניח שמטען התיוגים השליליים, אשר נקשר בצורה זו או אחרת בשמם של יהודים מתפוצות לא אירופיות (למעשה, עוד בטרם דרכה כף רגלם בארץ-ישראל), עורר יחס חשדני ובמקרים מסוימים גם שיפוט מוטה ולא פרופורציונלי.²³³ חרף האמור, ייתכן שדווקא בלהט הקרבות דברים שנאמרו על אודות חיילים ממוצא צפון-אפריקני היו חמורים פחות מאשר אלה שנשמעו זמן לא רב לאחר סיומה. כך, למשל, במרץ 1950 ארעה תקרית חריפה, שבמסגרתה נאנסו ולאחר מכן נרצחו שתי נערות בדואיות. פרשת התעללות זו נדונה, בין השאר, ב-17 באפריל 1950 בפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת. במסגרת ישיבה זו התייחס הרמטכ"ל יגאל ידן לרמה האנושית של החיילים שמוצאם מארצות צפון-אפריקה ומתימן.²³⁴ בין השאר, טען ידן במהלך הדיון, שחיילים ממוצא זה "היו כל ימי חייהם מדוכאים על-ידי ערבים והיו שם נחותי דרגה וכאשר הם מגיעים לצבא יש להם חשבונות אחרים לגמרי". בחלוף שבוע, ב-26 באפריל 1950, התכנסה ישיבת ממשלה, שגם אליה הוזמן הרמטכ"ל. במהלך הישיבה התפתח הדיון הבא:

השר פ. רוזן: ... (ב) האם נעשית איזו פעולה חינוכית או אחרת בצבא ובקביעות בכדי למנוע מעשי אלימות, רצח, אונס, לגבי האוכלוסיה הערבית? ובקשר עם זה מה בכלל יחסם של העולים החדשים, בעיקר מצפון-אפריקה, לגבי הערבים? אני מניח שידעית השפה הערבית צריכה להיות נפוצה מאוד ביניהם. (הרמטכ"ל רב-אלוף י. ידן): הם גם יודעים את

²³² שטרן, מערכת השיפוט, בעמ' 250.

²³³ למעשה, תיוגים שליליים, מסוגים שונים, לא הייתה נחלתם הבלעדית של החיילים ממוצא צפון-אפריקני. ממחקרה של יבלונקה, למשל, מצטיירת תמונה שלילית של ניצולי השואה ששרתו בצבא (יבלונקה, אחים זרים, בעמ' 129-138).
²³⁴ חרף מאמציהם, עובדי ארכיון המדינה לא הצליחו לאתר את הפרוטוקול של ישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת מתאריך 17.4.1950. לסברתם, פרוטוקול זה כנראה אבד במרתפי הארכיון במרוצת השנים. בסופו של דבר, ורק סמוך למועד השלמתו של המחקר דנן, בספטמבר 2018, הצליחו בעמל רב עובדי ארכיון צה"ל לאתר העתק מהפרוטוקול החסר. תודתי בהקשר זה נתונה לגבי יפעת ארנון-גליניק מארכיון צה"ל.

הערבים! השר מ. שרת: יש להם חשבונות אתם! דוקא מצד זה, נשקפת לנו סכנה.

בהמשך יסכם ידן את סוגיית החיילים ממוצא צפון-אפריקני באמירות החריונות הבאות:

אשר לעולים מצפון אפריקה. הם דוכאו בארצותיהם על ידי הערבים בצורה כזאת, שהשנאה שלהם לערבים היא באמת שנהא בלתי אמצעית. וכשאנו לוקחים אותם לטפל במסתננים בדרום וכיוצא בזה, הרי הם עושים זאת בשמחה.

הנה כי כן, הטחת האשמות כלפי הצפון-אפריקנים בתקופת המלחמה וזמן קצר לאחריה, לפחות כפי שעולה מהחומרים הארכיוניים שנחשפו למען כתיבת עבודה זו, הייתה בכל זאת טראומטית פחות מאשר בשנים מאוחרות יותר. לא מן הנמנע, שרק בתקופה הבתר מלחמתית החלו להתקבע – כלשונו של הסוציולוג משה ליסק – "החששות מפגיעה במורשת התרבותית חברתית", שנבעו ממפגש עם העולים החדשים.²³⁵ ברם, כך או כך, מהמחקר דנן עולה בהחלט שעוד בטרם נדמו התותחים החלו לנבוט מעל לפני השטח גם בצבא מגמות התיג השלילי בקשר לקיומו של יסוד אלים בקרב ציבור הצפון-אפריקנים.

"החומר האנושי": גיבושה של "תשתית עובדתית" (אוקטובר 1948-אפריל 1949)

"מיקור חוץ": מעורבותה של יהדות צרפת וחוות-דעתו של שמעון המל

המסגרת הצבאית נדמתה במובן מסוים למעבדה חברתית. דיווחים בדבר מעללים נפסדים שביצעו חיילים צפון-אפריקנים טפסו מדרגי השטח והגיעו ככל הנראה גם לאוזניו של הדרג האסטרטגי בצבא. עד כה, תואר הניסיון להתיר את הסבך שנוצר בקשר לחיילים ממוצא צפון-אפריקני על-ידי ריכוזם ביחידה צבאית אחת.

אך ההתרשמות השלילית בעיקרה מהחיילים ממוצא צפון-אפריקני לא נותרה בדל"ת אמותיו של הצבא. עד מהרה, פקד עניין זה את שולחנו של ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון. דיווחים על אודות המורכבות הכרוכה בקליטת המגויסים הצפון-אפריקנים בצבא – כפי שראינו בפרק הראשון – התנקזו ללשכתו של בן-גוריון, לכל המאוחר, בראשית חודש אוגוסט 1948. אלא, כי

²³⁵ ליסק, דימויי עולים, בעמ' 131.

בחלוף החודשים, תדירות הדיווחים הלכה וגברה ונדמה כי הגיעה לנקודת שיא מטרידה בחודשים אוקטובר-נובמבר 1948. מוקדם יותר התוודענו למכתבו של שר המשטרה לשר הביטחון, מחודש אוקטובר 1948, בעקבות הפגישה עם תדי איתן. ימים אחדים מאוחר יותר, נדונה סוגיית החיילים הצפון-אפריקנים המעורבים במעשים בעלי גוון פלילי בישיבת ועדת החוץ והביטחון של מועצת המדינה הזמנית.²³⁶ ב-9 בנובמבר 1948, לאחר פגישה שקיים בן-גוריון עם יוסף פישר, איש מפא"י ויושב-ראש קרן קיימת לישראל בצרפת, יכתוב ביומנו את הדברים הבאים:

פישר נפגש עם חיילים יוצאי צרפת והמושבות (מספרם כאלפיים). בחלק אחד – יוצאי התנועה הציונית – הרגשה טובה. אולם אלה מיעוט. הרוב גויס בלי כל הכנה והכשרה, בלי ידיעת השפה. אצלם הרגשה דפיטיסטית – לא במובן הצבאי, כאן אדרבא, רוצים להילחם, אלא במובן כללי. לאחר המלחמה רוצים לשוב. אין פעולה בתוכם. רק אצ"ל פועל בתוכם בצרפתית. בנווה אילן (ו) בעין הנציב יש בחורים טובים מצרפת שיוכלו לפעול בתוכם ולהשפיע עליהם. חזרת אלמנטים אלה לצרפת – עם עבר מלחמתי והתנגדות לשוב – תשפיע השפעה איומה. הוא פגש שלשה בחורים חיילים שהשתתפו בכיבוש באר שבע – ובשוד. מושחתים.²³⁷

מכל מקום, ההתרשמות מהחוויות השליליות שנצר פישר מהמפגש עם חיילים דוברי צרפתית הייתה לא יותר מחוליה נוספת בשרשרת תקריות שהעיבו על תדמיתם של חיילים אלה, שהיו ככל הנראה בעיקר ממוצא צפון-אפריקני, ואשר הובאו לידיעת שר הביטחון במרוצת החודשים אוקטובר-נובמבר 1948. ובכל זאת, נדמה – כפי שנראה מיד – כי חוויותיו של פישר, כפי שתוארו בפני בן-גוריון, הותירו אצל האחרון רושם עמוק. כלפי חוץ הציג בן-גוריון עמדות מאוד מרוככות בהתייחסו לטענות שהושמעו נגד החיילים הצפון-אפריקנים. כך, למשל, במענה לטענותיו של אליהו אלישר בישיבת החוץ והביטחון – טענות שהיו כמעט זהות לאלו שמנה שר המשטרה במכתבו לשר הביטחון – השיב האחרון כך:

מר אלישר שאל על אנשי גח"ל בצבא. בקליטת עולים חדשים בצבא נתקלים ברוב הקשיים שנתקלים בהם בקליטת עולים ציוויליים, אבל על-ידי מחלקת התרבות של הצבא נעשים מאמצים רבים להתגבר על קשיים אלה. נעשית פעולת הסברה בעל-פה ובכתב בלשונות של העולים, ובאותו זמן עושים מאמץ להנחיל להם את השפה העברית. נכון הדבר שעולי מרוקו מצטיינים בבריאות גרועה, ויש לציין בשמחה

²³⁶ ראו דבריו של ח"כ אליהו אלישר בועדת החוץ והביטחון של מועצת המדינה הזמנית, 15 באוקטובר 1948 (אבי"ג, חטיבת פרוטוקולים). בארכיון צה"ל נמצא גם מכתב של פעיל הסתדרות בשכונת התקווה, מר גד ע', לראש הממשלה, דוד בן-גוריון, שבו הציג את רשמיו השליליים מהמפגש עם חיילים ממוצא צפון-אפריקני (מכתב מיום 12 באוקטובר 1948; א"צ, 181-121/1950).

²³⁷ יב"ג, 9 בנובמבר 1948.

שבצבא רבים המבריאים ומחסנים את גופם. רוב דברי מר אלישר באותה שאילתא צריכים להיות מופנים לשר העליה.²³⁸

במהלך המחצית הראשונה של חודש דצמבר 1948, נפגש בן-גוריון עם שרה רסין, אף היא פעילה ציונית מקרב יהודי צרפת. רסין ניהלה בפריס קרן סיוע עבור החיילים דוברי הצרפתית ששרתו בישראל, ובתוך כך, נחשפה לבעיות המיוחדות שהתעוררו בקשר לחיילים ממוצא צפון-אפריקני. הרשמים מהפגישה שקיים העסקן הציוני-צרפתי, יוסף פישר, עם חיילים דוברי צרפתית (בעיקר צפון-אפריקנים), בצד הבעיות המטרידות שמנתה שרה רסין בפגישה, הובילו להגדשת הסאה גם מבחינתו של בן-גוריון. ייתכן שבשלב זה בן-גוריון לא אימץ עדיין את הדימוי השלילי שנקשר בצפון-אפריקנים, אלא חיפש - בעיקרו של דבר - דרך לפתור את הבעיה. כן לא מן הנמנע כי הפריעה לבן-גוריון העובדה שהידיעות על אודות מעלליהם הנפסדים של הצפון-אפריקנים הפכה לנחלתם של גורמים ונציגים לא ישראלים.²³⁹ כך או אחרת, לכל המאוחר במחצית חודש דצמבר 1948, הטיל בן גוריון על מזכ"ל משרדו, יוסף יזרעאלי, להתחקות אחר המגמות ודרכי הפעולה שלאורם נכון לקלוט את הצפון-אפריקנים בצבא. בחלוף שבועיים בלבד מהמועד שבו הוטלה עליו המשימה, הודיע יזרעאלי לבן-גוריון על השלמתה וכך כתב :

קיימתי מספר פגישות בהשתתפות קציני הסעד והתרבות המטפלים בדוברי הצרפתית בצבא והגענו למספר מסקנות :

- א. אין כל צורך להקים מסגרת ארגונית חדשה ארצית לטיפול בדוברי צרפתית.
- ב. יש צורך להגביר את החוליה המטפלת בדוברי צרפתית בשרות התרבות ובשרות הסעד.
- ג. הכרחי כי על יד המדור לקליטת העולה שעל-ידי הסוכנות היהודית תקום מחלקה מיוחדת לטיפול בעולים דוברי צרפתית. ד"ר יוזפטל אשר השתתף בפגישות אלה מוכן להקים מחלקה זו.
- ד. היות ואין קבוצה של יוצאי צרפת אשר תוכל להיות יוזמת בפעולות קליטה לעליה זאת (כיום למעלה מ-3,000 איש יוצאי צפון-אפריקה) לא תהיה ברירה אלא לדאוג לכך שמשדד הביטחון, מדור לקליטת עולה [ו]לעלית הנוער יפגשו מדי פעם ויתאמו את פעולותיהם השונות בנידון.

²³⁸ ישיבת ועדת חוץ וביטחון של הממשלה הזמנית, 26 בנובמבר 1948 (אב"ג, חטיבת פרוטוקולים).

²³⁹ ייתכן ואטען זאת בזהירות ובחשדנות, שהידיעה בדבר פשעי המלחמה (הביזה) שבהם היו מעורבים הצפון-אפריקנים היא שדרבנה את בן-גוריון לפעול בעניין. החוקר זכי שלום טוען, כי בן גוריון - שנודע דווקא בתפישתו המזלזלת בדעת הקהל הבינלאומית - הקדיש חשיבות לשאלה "מה יגידו?" בהקשר של מוסר לחימה (שלום, מלחמה, צבא ומוסר לחימה, בעמ' 27).

רצ"ב תזכיר אשר הוכן על-ידי פרופ' המל,
איש עין הנצי"ב מיוצאי צרפת אשר
השתתף בפגישות אלה. לדעתי תזכיר זה
מסכם בצורה נכונה את הבעיות.²⁴⁰

שמעון ("שמו"; Chameau) המל היה פעיל במחלת היהודית בצרפת בזמן מלחמת העולם השנייה. בהשכלתו, היה פרופ' לכימיה, אשר התוודע ליהדות צפון-אפריקה בתפקידו כראש תנועת הצופים היהודים הצרפתים (E.I.F.). בשנים 1946-1947 ביקר בארצות צפון-אפריקה, שם פעל לפיתוחה של תנועת הצופים היהודים הצרפתים. לדברי ההיסטוריון יוסף שרביט: המל היה שותף לא רק לפעולה החינוכית בארגוני הנוער, אלא גם להערכת בעייתו של הנוער המרוקאי ולפתרונה. הוא העריך כי לנוער זה, הנתון לתמורות בעידן הקולוניאלי, אורבת סכנת חילון ואיבוד הזהות העצמית.²⁴¹

בראשית 1948 עלה לישראל והתיישב בקיבוץ הדתי עין הנצי"ב שבצמק בית שאן. בישראל, התרשם לשלילה מעולי מרוקו, וצוטט – בין היתר – באומרו כי "היהדות של עולי מרוקו בארץ לגמרי נכשלת. הם מבולבלים גם כיהודים וגם כבני אדם".²⁴² שמעון המל היה, ככל הנראה, אחד מאותם "בחורים טובים מצרפת", שעליהם השליך יוסף פיישר את יהבו, כי "יוכלו לפעול בתוכם [חיילים ממוצא צפון-אפריקני – יב"ש] ולהשפיע עליהם".²⁴³

בן-גוריון אימץ את המלצתו של פיישר והנחה את מזכ"ל משרדו, יוסף יזרעאלי, לרתום את המל לקבוצת החשיבה המצומצמת שהקים. רק בפרק ההמלצות בחוות-דעתו של המל מופיעה התייחסות קצרצרה לפעולות שניתן לבצע למען שיפור תהליך הקליטה של החיילים ממוצא צפון-אפריקני בצבא. רוב חוות-הדעת של המל עוסקת בבעיותיה של העלייה מצפון-אפריקה לישראל באופן כללי. את עיקר תשומת הלב מפנה המל לזירות הדתית והחינוכית, שבשתייהן הוא טוען לקיומה של בורות מצד יהודי צפון-אפריקה: "הקו האופייני ביותר ליהודי אפריקה הצפונית הוא, בעיקר, חוסר מוחלט או כמעט מוחלט של כל חינוך".²⁴⁴

אשר לצבא, המל הציע, במידה מסוימת את המובן מאליו – להעמיק את ההכשרה החינוכית והתרבותית המוענקת לצפון-אפריקנים, ולהחדיר בהם "מידה מסוימת של אידיאליזם".²⁴⁵

²⁴⁰ יוסף יזרעאלי אל דוד בן-גוריון, 24 בדצמבר 1948 (א"צ, 239-580/1950 ו-181-121).

²⁴¹ שרביט, הנוער בעלייה, בעמ' 114. והשוו: אזולאי, נוער בסערה, בעמ' 56-59; כהן, תנועת הצופים, בעמ' 76.

²⁴² אזולאי, נוער בסערה, בעמ' 59; כהן, תנועת הצופים, בעמ' 76.

²⁴³ יב"ג, 9 בנובמבר 1948.

²⁴⁴ שמעון המל, "הצעה לפתרון בעיית הקליטות [כך במקור – יב"ש] של העליה הקרויה 'צרפתית'", 11.12.1948 (מסמך מתורגם) [א"צ, 239-580/1950 ו-181-121/1950].

²⁴⁵ שם.

קשה למצוא פן אופרטיבי במסקנות שגיבשה קבוצת החשיבה שהקים יזרעאלי בהקשר הצבאי, מלבד אולי תגבורה של "החוליה המטפלת בדוברי צרפתית בשרות התרבות ובשרות הסעד". ואכן, ככל הידוע לנו, הן בן-גוריון הן הגורמים בצבא שאליהם המסמך הופץ (הרמטכ"ל וראש מדור מח"ל באכ"א), לא נקטו שום פעולה בעקבות קריאת המסמך.

למיטב ידיעתי, היה זה הניסיון היחיד לאורך שנת העצמאות הראשונה למדינה לקיים קבוצת חשיבה שתעסוק, תוך "מבט מלמעלה", בבעיות הייחודיות שעוררו חיילים צפון-אפריקנים בצבא.

הצבא כמוקד ידע עצמאי: דו"ח דעתו של החייל כמקרה מבחן

יש לקבוע כעובדה שעל אף היותם בעלי השכלה ותרבות נמוכה למדי, מראים אנשי גח"ל אלה [הצפון-אפריקנים – יב"ש] מידה מרובה של חוש בקורתי והסתכלותי, ואך לעתים רחוקות חסרים מכתביהם הבעת דעת כלשהי.²⁴⁶

כבר משלב מוקדם יחסית בשירותם הצבאי לא נותרו החיילים הצפון-אפריקנים אדישים לנוכח הביקורת שהוטחה כלפיהם. תוך זמן קצר התוודעו הצפון-אפריקנים למטען התיוגים השליליים שנקשרו בהם. תחושתם של הצפון-אפריקנים, שלפיה תרומתם אינה מוערכת דיה, רק התעצמה כאשר התחוור להם כי סל הזכויות הניתן להם – משלא הוכרו מבחינה פורמאלית כמתנדבים – מצומצם מזה של האנגלו-סקסים, ו-"דל" יותר: משל "אחיהם" בני תרבות צרפת (הם המתנדבים שמוצאם מהמטרופולין (צרפת)).²⁴⁷

זמן לא רב לאחר התייצבותם ביחידות הצבאיות השונות, החלו הצפון-אפריקנים להעלות דברי ביקורת בדבר אופן קליטתם. רבים מהם הביעו את מורת רוחם על היחס שנקט כלפיהם, תוך שקשרוהו לעיתים עם טענות היורדות לקיומם של מניעים פסולים, אתניים, במערך הקליטה הצבאי. אצל חלק מהחיילים הצפון-אפריקנים הושפע הלך הרוח הירוד מעצם הכבילה למסגרת היררכית נוקשה, ואצל אחרים על שום החוויות השליליות שהלכו ונערמו בעקבות מפגשיהם עם החברה האזרחית הישראלית.

²⁴⁶ דו"ח על הלך הרוח בין המגויסים עולי צפון-אפריקה (26 באוגוסט 1949; א"צ, 643-1470/2002).
²⁴⁷ בהמשך הפרק, אדון בקצרה בטיבה של ההבחנה בין מח"ל (מתנדבי חוץ-לארץ) ל-גח"ל (גיוס חוץ-לארץ).

עדות לתחושות האכזבה והתסכול מתהליך התאקלמותם בצבא ובחברה הישראלים של רבים מהחיילים הצפון-אפריקנים, כבר בחלוף חודשים ספורים ממועד גיוסם, ניתן למצוא בשורה של כתבים: החל מדו"חות רשמיים שמולאו לאחר ביקורים שנערכו במחנות שבהם הוצבו חיילים ממוצא זה, דרך תכתובות שהחליפו בינם לבין עצמם קברניטי הצבא והמדינה, עובר במכתבים מגורמים פרטיים, וכלה בידיעות בעיתונות הכתובה, בעיקר בשפה צרפתית, בארץ ומחוצה לה.

ביקורתם של חיילים צפון-אפריקנים נגד הגישה שלתחושתם התוותה את תהליך התאקלמותם בצבא הייתה כה רבת עוצמה ועקבית, עד כי במהרה הועמדו רגשי הקיפוח שלהם בליבו של מנגנון בניית הידע על אודות תהליך האינטגרציה שלהם עצמם בצבא הישראלי. כידוע, אחת הדרכים שבאמצעותן ניסה הצבא לאמוד את הלך הרוח (המורל) של חייליו בתקופה הנדונה במחקר זה הייתה באמצעות קריאה במכתביהם.²⁴⁸ קריאת המכתבים הובילה לכתבתם של דו"חות תקופתיים שכוננו: "דעתו של החייל", אשר הופצו בתדירות משתנה לשר הביטחון, לרמטכ"ל ולעוד מספר מצומצם של בעלי תפקידים.²⁴⁹ הדו"ח הראשון פורסם בחודש ספטמבר 1948.

כמעט בכל דו"ח היה פרק שהוקדש לדיון במגויסים שלא השתייכו לציבור "הצברים", דהיינו: אנשי גח"ל או מח"ל. מעיון בכל הדו"חות שהופצו במהלך השנים 1948-1949, עולה כי חרף העובדה שאנשי הצנזורה הקפידו לקרוא מכתבים של ציבורים שונים, תשומת הלב שהוקדשה לצפון-אפריקנים חרגה באופן פרופורציונאלי ממספרם בפועל, שהיה עדיין מצומצם ביחס לקבוצות אחרות. למעשה, כבר בדו"ח השני, שהופץ ב-10 באוקטובר 1948, הוקדש הפרק העוסק בגח"ל לדיון בדוברי הצרפתית. ההתחלה – כפי שנראה – הייתה מבוטחה. כך נכתב בדו"ח:

אנשים פשוטים אלה, רובם מצפון אפריקה הצרפתית, מלאי התלהבות לעניין הציוני ולעניין המלחמה הנוכחית. לפי דברי אחד המדריכים ... נוטים רוב האנשים להשתקע בארץ באופן קונסטרוקטיבי. כל אנשי הגח"ל הצפון-אפריקאי כמעט ללא יוצא מן הכלל, כתבו למשפחותיהם וחבריהם שיעלו ארצה בעקבותיהם.²⁵⁰

²⁴⁸ למעשה, הצורך לעמוד על הלך הרוח – בחזית ובעורף – עלה כבר בחודשי הלחימה הראשונים (וראו: דין, חקר המורל, בעמ' 71-73).

²⁴⁹ ראו: טורגן, הכשרת המנהיגות הקרבית, בעמ' 55.

²⁵⁰ דו"ח דעתו של החייל מס' 2, 10 באוקטובר 1948 (א"צ, 353-535/2004).

בדו"ח השלישי, שהופץ אך בחלוף ארבעה ימים, נכתב ברוח דומה: "לעומת עולי המחנות, מהווים עולי צרפת וצפון אפריקה קבוצת אנשי מלאת התלהבות".²⁵¹ והנה, בדו"ח השביעי מיום 5 בדצמבר 1948 נשבו רוחות של שינוי, שעה שהובאו לראשונה פרפרזות מתוך מכתבי החיילים הצפון-אפריקנים שמהם נשקפת מורת רוחם מחוויית השירות הצבאי ומהשהות במדינת ישראל: "[הצפון-אפריקנים] נשלחים באופן שיטתי לקווים הראשונים של החזית", ובמכתב אחר נכתב על-ידי צפון-אפריקני כי בישראל "מתייחסים אלינו כאל בריות נחותי דרגה".²⁵²

בהיסטוריוגרפיה על אודות חקר הבעיה המכונה "הבעיה העדתית" מקובלת הסברה כי ניתן לסמן את התקופה שסביב חודש אפריל 1949 כנקודת שפל בשיח על אודות העמדות והתדמיות אשר הספיקו להיכרך עד אותה העת סביב צווארם של המרוקנים.²⁵³ במרחב הצבאי – או ליתר דיוק: במרחב הצנזוריאלי – החלה הסוגיה להיות מונגשת בצורה נהירה וסדורה כבר בחודש מרץ.²⁵⁴ לראשונה, תחת הכותרת "בעיות בין-עדתיות", נכתב בדו"ח מס' 13 בראשית חודש מרץ 1949 כך:

עולי אפריקה הצפונית סובלים מרגש-נחיתות, שנגרם אולי במידה רבה על-ידי יחס חבריהם האשכנזים כלפיהם. תופעה זו היא רצינית ומעוררת דאגה לא רק בגלל הרגשות ההדדיים בצבא ובגלל ההשפעה הגרועה על המורל ביחידות 'אפריקניות' ומעורבות, אלא גם בגלל האינפורמציה הנשלחת על-ידי 'הנפגעים' למשפחותיהם וידידיהם בארץ-מוצאם.²⁵⁵

שבוע חלף, וב-13 במרץ 1949, הופץ לראשונה דו"ח שבו פרק המוקדש, כאמור בכותרתו, ל-"גח"ל הצפון-אפריקני". בהקדמה לפרק נכתב:

ההתלהבות ללא גבול שהיתה משתקפת במכתבים של אנשי הגח"ל הצפון-אפריקאי לפני חודשים מספר, שככה במידה ניכרת. הולכות וחוזרות הערות ביקורתיות ומלאות מרירות על חיי הארץ, ועל התנהגות הישוב לגבי חיילים אלה ומשפחותיהם. יתר על כן, ובניגוד לתופעה שהיתה כל כך שכיחה בעבר, החיילים האלה מרבים לייעץ לקרוביהם לדחות את עלייתם ארצה או לבטלה בכלל. שינוי זה מוסבר בפי החיילים על-ידי ההפליה הקיימת לדבריהם בין אנשי הישוב ויושבי המשרדים (שהם מכנים אותם בשם 'פולנים') ובין עולי צפון-אפריקה ממוצא ספרדי.²⁵⁶

²⁵¹ דו"ח דעתו של החייל מס' 3, 14 באוקטובר 1948 (שם).

²⁵² דו"ח דעתו של החייל מס' 7, 5 בדצמבר 1948 (שם).

²⁵³ צור, אימת הקרנבל.

²⁵⁴ חשוב לציין, כי בתקופה הנדונה במחקר זה החלו הצפון-אפריקנים לשמש כ-"קבוצת מיקוד" לא רק במסגרת דוחות שעניינם מצב הלך הרוח (וראו בעניין זה: טורגן, המנהיגות הקרבית, בעמ' 32-70).

²⁵⁵ דו"ח דעתו של החייל מס' 13, 6 במרץ 1948 1949 (א"צ, 353-535/2004).

²⁵⁶ דו"ח דעתו של החייל מס' 14, 13 במרץ 1949 (שם).

מכאן ואילך, כמעט בכל הדו"חות שהופצו במרוצת 1949 היה פרק שהוקדש לחוויות, השלליות בעיקר, שאותם חלקו הצפון-אפריקנים עם משפחותיהם שנותרו מאחור.

"רבותיי הישראלים, תירו אתם ראשונים":²⁵⁷ החיילים הצפון-אפריקנים במגננה

לא מח"ל, תדיר גח"ל, לעולם מרוקני: המגויסים הצפון-אפריקנים כ-"עולים חדשים"

סימונם של המגויסים הצפון-אפריקנים כקבוצה נבדלת מיתר הציבור שהגיע ארצה בתקופה הנדונה מחבל ארץ זה, מאתגר את שתי מטרות העל של מפעל ההגירה הציוני לישראל: בניין הארץ בצד הצלת העם. כידוע, סדר הקדימות בין שני היעדים לא תמיד היה ברור.²⁵⁸ בניין הארץ כרוך בהגירתו של הון אנושי מובחר. לעומת זאת, ההצלה מחייבת לקבל את כל הרוצים להגר. באיזו קטגוריה יש לסמן את הצעירים מצפון-אפריקה שהתייצבו במדינת ישראל במהלך המלחמה? מנקודת מבטם האישית של המגויסים, הרי ברור שהללו רצו לזכות בהכרה כמצילים, כבוני הארץ, ובהכרח לא רצו למצוא עצמם כמי שמבקשים ישועה. עמדת הרשויות הישראליות, כפי שראינו, לא תאמה למשאלת לבם של המגויסים.

בהקשר הצר של הצפון-אפריקנים ששרתו בצבא במהלך מלחמת העצמאות, נדמה שהבחנה זו – בין מושיעים לנושעים – חוסה תחת קטגוריזציה ייחודית: ההבחנה בין מח"ל (מתנדבי חוץ-לארץ) לגח"ל (מגויסי חוץ-לארץ). ההיסטוריון בני גשור, שחקר את קורות המתנדבים מצפון-אמריקה במהלך מלחמת העצמאות, טען שתמצית ההבדל בין מח"ל לגח"ל נעוץ בהבחנה בין יחידים לעניין היכולת (בצד עצם קיומה של כוונה) לחזור לארץ המוצא לאחר המלחמה.²⁵⁹

מבלי לטעת מסמרות בשלב זה לעניין ההגדרה הנכונה, הרי שממילא כפי שכבר צוין בגדרי חיבור זה, זיכוי של מגויס בסטטוס של "מתנדב" טמן בחובו טוב רב. להלכה, מועמדים להתהדר בתואר "מח"ל" אשר נדחקו על-ידי המערכת אל מחוץ לגבולותיה של הגדרה מצומצמת זו, השתייכו לקבוצה רחבה יותר, ובהתאם יוקרתית פחות, של עולים חדשים (גח"ל). בצד המשמעות הערכית

²⁵⁷ פרפרזה מתוך כתבה שפורסמה בעיתון "ג'ורנל דה ג'רוזלם" ("Journal de Jerusalem") ביום 25 בנובמבר 1948, ואשר עסקה בתחושות הקיפוח של הצפון-אפריקנים המשרתים בצבא הישראלי. זוהי פרפרזה על משפט שאמר לכאורה קצין צרפתי במהלך קרב פונטנוי (Fontenoy), שנערך בשנת 1745 בין צרפת לאנגליה במסגרת מלחמת הירושה האוסטרית. קריאת הקרב שהשתרשה, "רבותיי האנגלים, תירו אתם ראשונים" Messieurs les Anglais, tirez les premiers, הפכה במרוצת השנים לאמרה שגורה בתרבות הצרפתית.

²⁵⁸ וראו: צור, לאומיות פזורה, בעמ' 180; פיקאר, עולים במשורה, בעמ' 34-42.

²⁵⁹ גשור, מתנדבי חוץ-לארץ, בעמ' 11.

והתדמיתית שנקשרו בתואר "מתנדב", נכרכו אליה, מטבע הדברים, גם השלכות תקציביות וארגוניות לא מבוטלות. המחלוקת סביב גבולותיו של התיוג "מתנדב" חרגה מעניינה הצר של התפוצה הצפון-אפריקנית. החיילים הצפון-אפריקנים לא היו היחידים אשר חשו שקופחו בעניין זה. כך, למשל, גם ארע עם מתנדבים רבים מארצות מזרח אירופה.²⁶⁰

במבחן המעשה, רק בשלהי 1948, משהוכרעה תמונת המצב הקרבית והכף נטתה באופן מובהק לצד הישראלי, התחדדה דחיפות ההכרעה בשאלה, שלא נדונה עד אותה העת בכובד ראש, והיא: מי מבין המגויסים שהגיעו זה מקרוב מהתפוצות השונות יוכר כמתנדב ומי לא.²⁶¹ אשר לסיווגם של המגויסים ממוצא צפון-אפריקני, בין אם כמתנדבים ובין אם כעולים חדשים, נראה שכבר בקיץ 1948, בעוד שהיקפו של ציבור זה היה עדיין מצומצם ביותר ועמד כך ניתן לשער על 1,000 נפש לכל היותר, החל הנושא להצטייר בעיני מליצי היושר הספורים של הצפון-אפריקנים כאבן נגף משמעותית. שאלת המעמד המנהלי של החיילים ממוצא צפון-אפריקני המשיכה לעמוד במוקד עניינם של גורמים רבים, בראש ובראשונה, של החיילים עצמם, לכל הפחות עד מאי 1950, הוא מועד סגירת משרד הקשר עבור המתנדבים דוברי הצרפתית, שעל אודותיו ארחיב בהמשך.²⁶²

מכל מקום, נראה שהבשלתה המוקדמת של הבעיה בהקשר הצפון-אפריקני מקורה במגע התכוף של חיילים אלה עם חבריהם לחוג השפה הצרפתית – החיילים מארצות דוברות צרפתית ממערב אירופה. אלה האחרונים נתפשו, כמעט מראשית דרכם הצבאית, כמתנדבים. כפי שכבר למדנו, במרחב הצבאי, לכל הפחות בחודשי הלחימה הראשונים, המערכת – משום נטייתה למיין ולאגד ציבורים על-פי מפתח לשוני – הציבה את הצפון-אפריקנים בהכשרות וביחידות יחד עם דוברי הצרפתית "האירופיים". אלא, כי תחת קורת גג תרבותית אחת התקיימו הבחנות מעמדיות, וביתר דיוק: הבחנות כלכליות.

הנוהג שהשתרש היה שלצד המשכורת החודשית, אשר עמדה לאורך רוב המלחמה בגובה שתי לירות, שולמה לחיילים "המתנדבים" מארצות המערב (שלא גויסו כמומחים) תוספת חודשית

²⁶⁰ כהן, המח"ל, בעמ' 211-214.

²⁶¹ אין זה המקום לדון בשאלה מדוע שאלה זו נדונה בשלב מאוחר יחסית. תשובה חד משמעית לתהייה זו לא נמסרה במחקר הקיים. סביר להניח, כי העיתוי שבו נדונה הסוגיה נבע מהצטברות של תביעות מצד החיילים שחשו – בצדק – כי המלחמה מתקרבת לסיומה (כהן, המח"ל, בעמ' 180; דו"ח נסיהו, בעמ' 3).

²⁶² מהתיעוד הרב אשר נקשר לסוגיה זו ניתן ללמוד עד כמה מידת הבולטות של העיסוק בה – כפי שהתרחש באותן השנים כמעט בכל עניין שאליה נכרכו הצפון-אפריקנים, בצבא כמו גם בחברה האזרחית – חרגה לאין שיעור מהמצופה, נוכח מספר המגויסים בפועל שמוצאם התכוף מארצות המערב (וראו: תכתובות שונות האצורות בתיקים הארכיוניים הבאים: א"צ, 1000827/1958-71, א"צ, 1000827/1958-27, א"צ, 1000827/1958-14. בצד האמור, ראו גם דיון על אודות הנושא אצל: דו"ח נסיהו).

בגובה חמש לירות.²⁶³ בחודשים הראשונים, היו אלה ארגונים וולונטאריים ציוניים, מארצות המוצא – ולא מערכת הביטחון הישראלית – שמימנו את תשלום המענק.²⁶⁴ הקהילה היהודית בצרפת לא נטלה חלק במעמסה תקציבית זו. הטעמים להימנעות זו, שאינם עומדים בלב הדיון, מגוונים, אך לענייננו תוצאתה הייתה אחת: קיפוחם של כמעט כלל המגויסים דוברי הצרפתית ששרתו בצבא לעומת מגויסים שהגיעו מארצות מערביות אחרות. תוך זמן לא רב, מורת רוחם של החיילים דוברי השפה הצרפתית הובילה להתערבות מצד גורמים ישראליים ולתיקון המעוות.²⁶⁵

ברם, התוספת התקציבית הוקצתה לדוברי צרפתית יוצאי ארצות מערב אירופה בלבד, והותירה עתה את "האחים החורגים" לחוג השפה והתרבות, הצפון-אפריקנים, מקופחים. בפועל, מהלך תקציבי זה, אשר יועד בעיקרו לשם מיגור תחושות קיפוח בקרב ציבור מסוים, הביא לחידודה של הבחנה אתנית שההגדרה הגורפת, הלשונית, הצליחה עד כה לטשטש בהצלחה מסוימת. דוברי הצרפתית "האשכנזים", שמעמדם השווה עתה לזה של שאר "המתנדבים", תבעו לביטולה לאלתר של הפרקטיקה המפלה.²⁶⁶

מכל מקום, ההבחנה הכלכלית בין הצרפתים "האותנטיים" לבין הצרפתים "המדומיינים" לא נמשכה זמן רב. באוקטובר 1948 ניתנה הוראה גורפת לחדול מהנוהג לתגמל כלכלית מתנדבים שאינם בעלי מומחיות.²⁶⁷ הדיה של "הבעיה הצרפתית", כך נראה, לא היוו חלק מהשיקולים שהביאו לתיקון. שינוי מדיניות התקצוב לא הביא להפגת תסכולם של הצפון-אפריקנים, שעתה הופנה לא רק כלפי מקבלי ההחלטות בדרג הצבאי, אלא גם כלפי אחיהם לנשק דוברי הצרפתית.²⁶⁸ על השאלה האם הצפון-אפריקנים אכן תפסו עצמם באמת ובתמים כצרפתים, או שמא אימצו זהות זו אך משום כי השכילו לזהות את המעלות הנלוות לה, קשה להשיב תשובה חד-משמעית. הזדהותם

²⁶³ וראו בין היתר: גשור, מתנדבי חוץ-לארץ, בעמ' 153 (בה"ש 4).

²⁶⁴ יצוין עוד, כי עד דצמבר 1948, מועד הקמתה של הועדה לענייני מח"ל, היה הטיפול באנשי מח"ל נתון בידי יוזמות אזרחיות (ראו: דו"ח נסיהו, בעמ' 22).

²⁶⁵ מעורבותה של איילה זקס, מי שהייתה, כמתנדבת בעצמה, אמונה על הסוגיות הכלכליות הכרוכות בטיפול בחיילים המתנדבים, ובתוך כך: שימשה אשת קשר בין משרד האוצר, משרד הביטחון והמתנדבים – היא שתביא להעמדתו של תקציב ייחודי שיחולק בין המתנדבים דוברי הצרפתית (להלכה, תפקידה של זקס הוגדר כ"אשת קשר לענייני גח"ל" מטעם משרד הביטחון; וראו: הודעת שר הביטחון לעניין מינויה של זקס מיום 6 באוגוסט 1948, אב"ג, חטיבת התכתבויות).

²⁶⁶ טענתם הייתה כי אלה כמו אלה התגייסו לטובת הלחימה, ומשכך, עליהם להיתפס באותו האופן על-ידי הרשויות הישראליות. כל גישה אחרת, לשיטת המתנגדים להבחנה, חתרה למעשה תחת מושכלות יסוד של הציונות (וראו: דו"ח פרי-עטו של פייר מושניק מ-3 בספטמבר 1948 (איי"ט, חטיבה 15, מיכל 2, תיק 9). והשוו: מכתבה של אן מורי למברט לדוד בן-גוריון (ללא תאריך; א"צ, 8-1000827/1958).

²⁶⁷ בחודש דצמבר נכנס לתוקפו החוזה האחד בין הצבא לבין המתנדבים, אשר התייחס רק למתנדבים בעלי מומחיות כלשהי. מעטים היו הצפון-אפריקנים אשר הוכרו כמומחים. גשור, מתנדבי חוץ-לארץ, בעמ' 228; דו"ח נסיהו, בעמ' 24-23; כהן, מח"ל, בעמ' 182-183. גורמים בצבא מצאו טעם לפגם בתשלום "דמי כיס" על-ידי גורמים חוץ צבאיים, והאחרונים הסתפקו מעתה ואילך – בעיקר – בסיוע עקיף לשיפור רווחת החיילים.

²⁶⁸ לעניין המתחות ה-"פנים צרפתית", ראו בין השאר: טורי דעה שפורסמו בנושא בעיתון הצרפתי-ישראלי, "ג'ורנל דה ג'רוזלם" ("Journal de Jerusalem"), ב-25 בנובמבר 1948 וב-20 בינואר 1949.

של הצפון-אפריקנים עם יהדות צרפת לא תיוותר מכל מקום בתוככי דל"ת אמותיה של הזירה הצבאית. בשנים שבהן עוסק המחקר (1948-1950), ולמעשה גם לאחריהן, יהיה שחלוף הזהויות [מ- "מזרחי" (מרוקני) ל-"מערבי" (צרפתי)] חלק מהרטוריקה שליוותה את השיח סביב הבעיה שכונתה "הבעיה העדתית". מבחינה תדמיתית, הצפון-אפריקנים סברו כי התהדרות בתואר "מתנדב" תטשטש את יחסי הכוחות שכבר אז היו ברורים בין אירופיים ללא אירופיים: הן בצבא, הן בחברה האזרחית. הכרה כצרפתי משמעה השתייכות לפזורה האירופית, שעל יתרונות ההשתייכות לגרעין גיאוגרפי-תרבותי זה התוודעו כבר בחברה הקולוניאלית המגזרית של צפון-אפריקה. אם בזירה האזרחית ניסו הצפון-אפריקנים, על-ידי הזדהותם כצרפתים, לחמוק מתדמיות שליליות, ובכך לשפר את מעמדם האזרחי, הרי בצבא ניתן היה להוון את המעמד האירופי לזכויות מפורשות. הכרה במגויס כמתנדב העניקה לו סל של זכויות אזרחיות וכלכליות, ובכלל זה: שירות צבאי מקוצר ומתן הטבות רבות במעמד השחרור. כן, ההכרה במגויס כמתנדב סייעה – מבחינה כספית ופורמאלית – למבקשים לשוב לארצות המוצא.²⁶⁹

ב-6 בדצמבר 1948 מונתה על-ידי הרמטכ"ל יעקב דורי ועדה לקביעת קריטריונים לזכאות לתנאי שירות של חיילי המח"ל. עד מהרה גובשו המלצות, והללו עוגנו בפקודת מטכ"ל בפברואר 1949. הוועדה קבעה כי בתור מתנדבים יוכרו המגויסים הבאים:

כל יוצאי הארצות הרשומות מטה אשר גרו בארץ מוצאם
חמש שנים או יותר והתנדבו לצבא ההגנה לישראל לשעת
חרום:

מארצות הברית, קנדה, אנגליה, אפריקה הדרומית, ארצות
אמריקה הלטינית – כל אלה שהגיעו עד 1 בינואר 1949.

מצרפת, הולנד בלגיה, שוויץ, איטליה, הארצות הסקנדינביות
– כל אלה אשר הגיעו עד 1 בספטמבר 1948.²⁷⁰

ארצות צפון-אפריקה, כאמור, לא נמנו עם הרשימה של הארצות, ומשכך, יוצאי פזורה זו לא הוכרו כמתנדבים. חשוב לסייג ולומר, שהצפון-אפריקנים אומנם עומדים בלב עניינה של עבודה זו, אלא שהם לא היו היחידים שלא הוכרו כמתנדבים. יעקב מרקוביץקי טוען בצדק שההגדרה של מח"ל לא התבססה בהכרח על חלוקה גיאוגרפית, וכראייה מצוין הוא את העובדה כי גם מגויסים מניו זילנד ואוסטרליה – אנגלוסקסים – נחשבו לגח"ל. סביר להניח שמיעוט המגויסים שמקורם

²⁶⁹ גשור, מתנדבי חוץ-לארץ, בעמ' 153 (ה"ש 3) ובעמ' 315-321.
²⁷⁰ דו"ח נסיהו, בעמ' 4-5.

בארצות אלה ומשום כך היעדרה של נציגות שלהם בוועדה שהוקמה כדי לבחון את הסוגיה – הן שהביאו להדרתם מרשימת המתנדבים. מרקוביץקי סבור, שההכרה במתנדב ככזה נובעת מההבטחות שניתנו לו על-ידי נציגי הצבא ומערכת הביטחון ערב התייצבותו בישראל.²⁷¹ לעניות דעתי, הסיבה להבחנה אינה בשל קיומו של חוזה כזה או אחר שנכרת בין מגויס לבין נציגי הצבא הישראלי. כלל אצבע מהותי בניסוחן של הגדרות בעלות השלכות רחב הוא שאלו צריכות לתת מענה לכמה שיותר מקרים. משכך, סבורני שלנגד עיניהם של חברי הוועדה עמדה הנחה אפרוירית שלפיה יש לערוך חלוקה בין שני ציבורים – מצד אחד, מגויסים שמוצאם מתפוצות יהודיות "מוחלשות", ומן העבר השני, מגויסים שמוצאם מתפוצות "חזקות" יותר. נקודת המוצא – סביר להניח – הייתה שמרבית המגויסים מהפזורות האפרו-אסייניות והמזרח אירופיות בהכרח ביקשו להגר ארצה.

מכל מקום, במבחן המעשה, החלטה זו קוממה את הצפון-אפריקנים. מבחינתם לא היה הבדל בינם לבין יהודי המטרופולין. הדרך לעקוף את המכשלה הייתה כפולה: רבים טענו שהם מבניה של יהדות צרפת. בהיעדר מסמכים מזהים ובצד שליטתם היחסית בשפה הצרפתית – פיללו לכך כי המנגנונים הישראליים לא יצליחו להתחקות אחר מקורותיהם הגיאוגרפיים. אחרים, ניסו להיתלות על הבטחות שנמסרו להם, לכאורה, בארצות מוצאם ו/או בצרפת מטעם נציגים ישראליים. מאחר שהוועדה הותירה פתח לחריגים, שאישורם היה כפוף לעיון ולהכרעה נקודתית, הרי במבחן המעשה אף בדרך זו הוכרו אחדים מהצפון-אפריקנים כמתנדבים.²⁷²

מכל מקום, ההכרעה שנתקבלה במשרד הביטחון לעניין ההגדרה של מיהו "מתנדב" עוררה תחושת אי-נוחות גם מצדו של פייר מושניק, שעל מקצת מקורותיו נתחקה בהמשך. מושניק האמין שהכרה בצפון-אפריקנים כמתנדבים תמנע דווקא את עזיבתם את הארץ. לדידו, הכרה במגויסים הצפון-אפריקנים כמתנדבים עשוי היה להקחות את תסכולם מהיחס שלו זכו, בעיקר, במרחב האזרחי; להעניק להם סיוע כלכלי רב יותר, ואף להעניק לבני משפחתם נקודות זכות שעה שהללו התדפקו על שערי העלייה. מושניק האמין שרק בדרך הזו – של שוויון לכל – יקודם הטוב המצרפי של מדינת ישראל.

²⁷¹ מרקוביץקי, מח"ל, בעמ' 540.
²⁷² כהן, המח"ל, בעמ' 182.

מושניק דבק בכל מאודו במוטו הרפובליקני הצרפתי: Liberté, Égalité, Fraternité (חירות, שוויון

ואחוה) וכתב לשאול אביגור:

- א. מוסדות ההגנה גייסו בצרפת, באלג'יר, בטוניס ובמרוקו בין ה-1 בינואר וה-13 בדצמבר 1948 – 1,600 מתנדבים לזמן המלחמה והתחייבו להעניק להם את כל אותן הזכויות, אשר נהנים מהם כל יתר מתנדבי חו"ל מארצות אחרות בישראל.
- ב. פעולת גיוס זו בוצעה בפקודתו של סגן אלוף נחום שדמי, שהיה אז אחראי לגיוס הנ"ל.
- ג. רב-סרן עקיבא סקידל, ראש המח"ל, הודיע לי שבהתאם להחלטת ועדה מסויימת (אשר אין בה כל נציג של המתנדבים דוברי צרפתית) כל המתנדבים אשר נולדו באפריקה הצפונית לא יהנו מהזכויות אשר נהנים מהן אנשי מח"ל. כמו כן, אין להם אפילו הזכות לפנות לוועדה הנ"ל.
- ד. באם עובדה זו תיוודע ליוצאי אפריקה הצפונית עלולה היא להביא לתוצאות חמורות ביותר. לכן הנני מבקש להרכיב ועדת מיוחדת אשר מתפקדה יהיה לבדוק בכל המהירות את מצב העניינים הנ"ל.
- ה. אני מאשר בזה שמחלקת מח"ל בצבא הגנה לישראל היא מחלקה אנגלו-סכסית בלבד.²⁷³

אביגור התייחס בכובד ראש למכתבו של מושניק, ובחלוף יומיים בלבד פנה בעניין ליוסף יזרעאלי,

מזכ"ל משרד הביטחון:

ר"ב העתק מכתב שקיבלתי ממכר צרפתי – פייר מושניק – שהכרתיו זמן רב בצרפת כאחד מחברינו המסורים ביותר שם. מאנשי המחותרת.

כאן הוא מטפל בענייני המח"ל הצרפתי.

אני חושש מאוד להבדלות בזכויות בין המח"ל והגח"ל.

אנשי צפון-אפריקה רגישים ביותר, ובאם לא נדאג שלא תהיינה להם טענות על אפלויות (קיימות או מדומות) – אני חושש מאוד למצב הרוח בקרבם.

רע מאוד יהיה אם תושרש בהם ההכרה שהם גזע נחות לגבי האנגלו-סכסיים.

אני מבקשך (כחבר הוועדה לענייני מח"ל וגח"ל) לתת את דעתך לעניין זה שהוא עדין בתכלית. אני מדגיש עדין בתכלית [ההדגשות במקור – יב"ש].²⁷⁴

²⁷³ פייר מושניק לשאול אביגור, 4 בפברואר 1949 (א"צ, 239-580/1956).
²⁷⁴ שאול אביגור ליוסף יזרעאלי, 6 בפברואר 1949 (שם).

יוסף יזרעאלי ביקש לקיים דיון בהשתתפות כלל אנשי "ההגנה" באירופה – נחום שדמי, עמנואל נשרי ויהודה בן-דוד – וכן עם מנהל מחלקת מח"ל בצה"ל, עקיבא סקידל, "בקשר עם הצורך הדחוף לברר את בעיית המח"ל והגח"ל הצרפתי". נעשו מספר ניסיונות לקיים את הפגישה, אך זו – ככל הנראה – לא התקיימה בסופו של דבר. ואכן, קובלנותיהם של הצפון-אפריקנים נגד הצבא על שמיאן להכיר בהם כ-"מתנדבים" המשיכו לרדוף (בעיקר) את הגורמים המטפלים באנשי המח"ל עד סוף המחצית הראשונה של 1950.

טיפול מרפא או פליאטיבי? פייר מושניק והמדור לדוברי צרפתית

פייר מושניק (או בכינויו: פיירו) נולד בפריס בשנת 1921. אביו היה מהגר יהודי ממזרח אירופה ואילו אמו נמנתה עם דור הילדים הראשון שנולד במושבה פתח תקווה, אך היגרה בצעירותה לצרפת עם פטירת אמה ממלריה. בזמן מלחמת העולם השנייה פעל מושניק במסגרת הרזיזסטנס היהודי בדרום צרפת.²⁷⁵ עם שחרור צרפת, פעל למען איתורם של ילדים יהודים אבודים ברחבי צרפת וגרמניה.

בשנת 1946 הצטרף מושניק, איש תנועת "החלוץ", למאמצי ארגון "ההגנה" בצרפת, ופעל במגוון תחומי מומחיות: זיוף, יצירת קשרים, גיוס הון, הקמת עסקים ובתי ספר ללימוד מקצועות ימיים, ורכש. הוא נרתם באופן מוחלט לפעולות המוסד לעלייה בצרפת. על אף שתרומתם של "הלא צברים" להצלחת פעולות "ההגנה" בצרפת לא קנתה אחיזה בנרטיב הציוני על אודות התקופה הנושקת למועד כינונה של המדינה, הרי שבכירי "ההגנה" באירופה, וביניהם: נחום שדמי ושאול אביגור, התוודעו באופן אישי לפועלו של מושניק. לימים, במהלך הקריירה הצבאית והציבורית קצרת המועד שלו, הם יעניקו משנה תוקף לטענות הסנגור שלו על הצפון-אפריקנים.

בפברואר 1948, הגשים מושניק את חלומו ועלה ארצה, אך מיד נשלח שוב לצרפת, במצוות מפקדו אברהם פולונסקי, שמקצת מקורותיו נדונו בפרק הקודם, לסייע לאנשי "ההגנה" העוסקים במלאכת ההכשרה והעלייה במחנה גרנד-ארנס, שליד מרסיי. עם שובו לישראל, סופח מושניק, לאגף כוח-אדם במטכ"ל. על מושניק הוטל לשמש איש קשר עם המתנדבים דוברי הצרפתית

²⁷⁵ מושניק פיקד על אחד התאים, ולהלכה, ניהל גם את המעבדה לזיוף מסמכים בניס. שם קנה את עולמו כזייפן תעודות לעילא. על קורותיו של מושניק למדתי משיחות והתכתבויות רבות שקיימתי במרוצת השנים עם בנו, יורם. על פועלו של מושניק ראו: קמינסקי, חיייו של זייפן, בעמ' 78-98; הרשקו, ההולכים בחושך יראו אור (ראו לפי מפתח השמות); בריס, שואה ועלייה מצרפת, בפרקים שעניינם ההעפלה לארץ-ישראל, דרך צרפת, בשנים 1944-1948.

המשרתים ביחידות הצבא. ייסודה של מחלקת מח"ל באכ"א, בשלהי קיץ 1948, העניקה אכסניה ממוסדת לפעילותו של סגן ראשון מושניק, בדמות המדור לחיילים דוברי צרפתית.

ברם, ההיבדלות הפרנקופונית שביקשה בסה"כ להציג גרסה "אחות" למדור הצבאי אשר סייע לבניה ובנותיה של התפוצה ההתנדבותית הדומיננטית – האנגלוסקסית – לא תאמה למציאות. בכובעו הרשמי, שימש המדור כלשכת קשר בין הצבא למתנדבים, להבדיל מעולים מגויסים, שמוצאם מארצות דוברות צרפתית. חיילים שמוצאם מארצות צפון-אפריקה לא סווגו על-ידי רשויות הצבא כמתנדבים, ומשכך, לפחות לכאורה, התעניין המדור הצרפתי אך ורק בחיילים דוברי צרפתית מארצות אירופה. אלא, שהסדר הקולוניאלי האירופי הנוהג החל מהמחצית השנייה של המאה 19, ובתוכו גם השתרשותן של רשתות חברתיות פילנתרופיות יהודיות בארצות המגרב, הכתיבו תכנית שונה. בפועל, בשל התפשטותה של רשת החינוך של כ"ח ("אליאנס"), הצעירים היהודים מצפון-אפריקה (ובעיקר ממרוקו) שהגיעו ארצה לאחר שנת 1948 שלטו ברמה סבירה בהחלט ברזי השפה הצרפתית.

בעוד מספרם של החיילים שמוצאם היה מהמטרופולין צרפת, ומשכנותיה הפרנקופוניות (בלגיה ושווייץ) הסתכם במאות בודדות, הרי שציבור החיילים דוברי הצרפתית ממוצא צפון-אפריקני היה גדול לאין שעור. כאילו לא די היה ביתרונם המספרי, ההבחנות התרבותיות, הפערים החינוכיים וחסרון הכיס, הובילו לכך שחבלי הקליטה בצבא של יוצאי ארצות המגרב בצבא היו קשים פי כמה מאשר של חבריהם דוברי הצרפתית "האשכנזים".

קשייו של החייל הצפון-אפריקני הצטיירו כפי שראינו לרוב כבעיות סעד, חינוך ותרבות שפשו בתקופת המלחמה בקרב כלל המתנדבים והעולים החדשים המגויסים.²⁷⁶ אכן, במובנס הצר, היו קשיי הקליטה וההתאקלמות של הצפון-אפריקנים ביחידות הצבאיות דומים מעיקרם לאלה שנחו על-ידי עולים חדשים, ואף של מתנדבים, מכלל תפוצות ישראל. תוך זמן קצר, הם נדרשו להתגבר על מהמורות השפה והתרבות, במקביל לרכישת המקצוע הצבאי, ואף יותר מכל: לזכות באמון מצד חבריהם לנשק, "הצברים". ההבדלים התרבותיים והחינוכיים שהשתקפו אצל כלל העולים החדשים, לאו דווקא הצפון-אפריקנים, לעומת "הצברים", ניכרו עד מאוד. כן, כדרכם של חיילים בודדים, אזי בהיעדרו של עוגן משפחתי במולדת החדשה-ישנה, התחדדו אצל הצפון-אפריקנים

²⁷⁶ על קשיים בקליטתם של אנשי גח"ל בצה"ל, ראו בין השאר: יבלונקה, אחים זרים, בעמ' 129-138; מרקוביץ, גחלת לוחמת, בעמ' 102-113.

תחושות הזרות והבדידות בפרקי החופשה מהשירות, בין היתר, שעה שנדרשו לתור אחר קורת גג שיוכלו ללון בה.

בצד הקשיים המוכרים והרווחים, הרי שרבים מהמגויסים הצפון-אפריקנים הגיעו ארצה בגפם, בגיל בחרות, תוך שהם מותירים את משפחתם מאחור. אחרים, לא מבוגרים בהרבה, הגיעו ארצה לאחר שכבר הגיעו לפרקם, מלווים בבנות זוגם הצעירות, ולעיתים קרובות, מטופלים בדור המשך. אם לא די בכך, רצה הגורל, כי בשל המצב המלחמתי, ועד שלהי חודש מרץ 1949, לא התקיימו קשרי דואר ישירים בין ישראל לארצות צפון-אפריקה, ומשכך, בחודשי העצמאות הראשונים, כמעט שלא התאפשרה חליפת ידיעות ומסרים סדירה בין החיילים לבני משפחותיהם.²⁷⁷ הסרת חלק מהחסמים הביורוקרטיים שהציבו הצרפתים על יציאת יהודים ממרוקו דרבנה אמנם חלק מבני המשפחה שנתרו מאחור לעלות ארצה ולהתאחד עם יקיריהם המגויסים לצבא. אך אליה וקוץ בה: נוכח שיעורה הנמוך של המשכורת הצבאית, שממילא לא תמיד שולמה במועדה, והעובדה ששחרורם של רוב החיילים הצפון-אפריקנים מהצבא כלל לא עמד עדיין על הפרק – יצא שחיילים בעלי משפחות סבלו דוחק כלכלי נורא.

עד מהרה, הידיעה על הקמת המדור לדוברי הצרפתית עשתה לה כנפיים בקרב החיילים הצפון-אפריקנים, ובהיעדרן של מסגרות צבאיות תומכות מספקות לציבור זה, החליטו רבים מהם להשליך את יהבם על המשרד הקטן שהופעל על-ידי מושניק. רק לצורך המחשה: במדור מח"ל שבאכ"א הועסקו 67 פקידים, שטיפלו בכ-4,000 מתנדבים.²⁷⁸ משרדו של מושניק, שפעל תחת אכסניה זו והתיימר לייצג את כל דוברי הצרפתית, תופעל על-ידי ארבעה פקידים בלבד.²⁷⁹

שעה שהממסד לא מצא עניין מיוחד בהפניית משאבים מיוחדים לטיפול בציבור הצפון-אפריקני, ובעוד עסקני העדה השקיעו את משאבי הקהילה בפוליטיקה המקומית, הייתה פעילותו של פייר מושניק עבור החיילים, ואחר כך, למען החיילים המשוחררים ממוצא צפון-אפריקני, אור באפלה. במאמר מוסגר יצוין, שלמיטב ידיעתי הממסד הישראלי לא הקצה משאבים מיוחדים לטיפול בציבורים אחרים, ובכלל זה גם לא בניצולי השואה.

חרף העובדה שעוד קודם לעזיבתו את צרפת, מושניק לא שבע נחת מאופן התנהלות הפילנתרופיה היהודית בצרפת, הוא השכיל להניח, לפחות לזמן מה, את המחלוקות בצד ולשתף עמם פעולה לשם

²⁷⁷ קשרי הדואר עם ארצות צפון-אפריקה חודשו רק בסוף חודש מרץ 1949 (אמ"י, ג-61/3).

²⁷⁸ גשור, מתנדבי חוץ-לארץ, בעמ' 235.

²⁷⁹ אי"צ, 38-1000827/1958.

קידומן של פעולות שונות לרווחת החיילים הצפון-אפריקנים.²⁸⁰ באותם ימים, משפחות יהודיות צפון-אפריקניות רבות איבדו קשר עם קרוביהם השהים בישראל, חיילים כאזרחים, ועד מהרה הפך משרדו של מושניק למוקד מידע: משפחות צפון-אפריקניות אשר שיוועו לאות חיים מיקריהן פנו למושניק, בין אם במישרין בין אם בתיווך ארגוני סיוע יהודיים צרפתיים.²⁸¹

משרדו של מושניק תחזק למעשה את הקשר בין המשפחות שנותרו בארצות המגרב לבין יקיריהם המשרתים בצבא הישראלי. לשם כך, נוהלה בפריס "תחנת ממסר" של ידיעות, מכתבים וחבילות בין הקהילות בצפון-אפריקה לבין ישראל. בחדר צדדי של משרדי הסוכנות היהודית היו מתנדבי הוועד למען החייל המקומיים "מלבינים" את דברי הדואר. דברי הדואר מישראל היו מתקבלים בפריס ומשם נשלחים מחדש למענם בצפון-אפריקה; ולהיפך, מצפון-אפריקה נשלחו דברי הדואר תחילה לכתובת בצרפת, ומשם, לישראל.²⁸²

זאת ועוד, מושניק הקפיד לבקר את החיילים ביחידותיהם, פעל לגיוס תרומות בצרפת, הפיק אירועי חינוך ותרבות, ערך שבועון עבור החיילים דוברי הצרפתית,²⁸³ יזם את שידורי קול ישראל הראשונים בשפה הצרפתית,²⁸⁴ וככלל, הרבה להידרש לבעיותיהן הפרטניות של ציבור "לקוחותיו", רובם ככולם, כאמור, צפון-אפריקנים. מליץ יושר נאמן היה לחיילים הצפון-אפריקנים עד כי אפילו תצהירים לבתי המשפט יצאו מטעמו מעת לעת, בניסיון להקל את עונשם של חיילים מועדים.²⁸⁵

כאמור, אין דרך לעמוד על רחשי לבם של הצפון-אפריקנים במטרה לגלות האם אכן הגדירו עצמם באופן אותנטי כצרפתים, או שמא הם הבינו כי יש באימוץ הגדרה לאומית-תרבותית זו כדי לאפשר להם רכישת נידות חברתית. אלא, כי בקשר למשרדו של מושניק, מבחינת הצפון-אפריקנים, שאלות הכרוכות בזיהוי תרבותי לא באמת עמדו על הפרק: המדור כוון למתנדבים דוברי צרפתית. הכישורים הפרנקופונים של הצפון-אפריקנים היו (פחות או יותר) ברורים. התשובה לשאלה האם היו מתנדבים, לפחות לשיטת הצבא, הייתה כידוע שלילית.

בנובמבר 1949 סגר צה"ל את מחלקת מח"ל באכ"א. שלא כמו מושניק, מקבלי ההחלטות במשרד הביטחון לא סברו שהחיילים המשוחררים ממוצא צפון-אפריקני, ורק הם, זקוקים ליחידה

²⁸⁰ על מקצת מהמחלוקות שהתעוררו בין מושניק לבין ארגוני הסיוע היהודים בצרפת, ניתן ללמוד משורה של התכתבויות האצורות בתיק: א"צ, 14-1000827/1958.

²⁸¹ שם.

²⁸² תזכיר (בצרפתית) מיום 3.9.1948 א"צ, 32-1000827/1958.

²⁸³ כמעט כל גיליונות השבועון, "במולדת" שמו, מופקדים בארכיון הציוני (אצ"מ, 68) (PR).

²⁸⁴ א"צ, 1-1000827/1958.

²⁸⁵ ראו דוגמאות בתיק: א"צ, 14-1000827/1958.

עצמאית אשר תעסוק בעניינם השכם והערב. אלא, שבהיעדרם של מסמכי זיהוי,²⁸⁶ נותרה עדיין אי בהירות רבה לגבי המעמד שיש להעניק לחיילים דוברי צרפתית רבים. עבור המערכת היה זה אך הגיוני כי "המקצוען" לענייני תפוצה זו, פייר מושניק, יקבל על עצמו את מלאכת "הסלקציה": בין חיילים עולים (גח"ל) לחיילים מתנדבים (מח"ל). לשם כך, הוקצה לו משרד, תקציב וכוח אדם.

אלא, שבמשך החודשים הספורים שפעל משרדו של מושניק תחת אגף השיקום הוא קידם בעיקר יוזמות התיישבותיות ותעסוקתיות למען החיילים הצפון-אפריקנים. בד בבד, הוא השקיע מאמצים רבים במתן תוקף ובסיס עובדתי לבקשות של צפון-אפריקנים רבים לקבלת מעמד חריג של "מתנדב" (מח"ל).²⁸⁷

עיון ביומנו של מושניק מגלה שהוא לא תמיד שבע נחת מהצפון-אפריקנים.²⁸⁸ בעוד את הכביסה המלוכלכת שנערמה על גבם של הצפון-אפריקנים טרח לכבס בעצמו, או למצער, בשיתוף עם מי שנתפס בעיניו כדורש טובתו של ציבור זה, הרי שלא חסך בביקורת כלפי כל השאר, ובכלל זה גם כלפי הקהילה היהודית בצרפת שלא עשתה, לסברתו, די למען אחיהם הצפון-אפריקנים היושבים בישראל.²⁸⁹

אגב, את החלוקה בין מח"ל לגח"ל, שהייתה המטרה הראשונה במעלה של המשרד ושלשמו הופעל במשך שישה חודשים, סיים מושניק בלילה אחד, אי שם בינואר 1950.²⁹⁰ לא ידוע מה עלה בגורל תוצאות המחקר. בסוף מאי 1950 הורה משרד הביטחון למושניק לסגור את המשרד, וזאת חרף אזהרותיו החוזרות ונשנות מצדו בדבר הסכנות הכרוכות בהותרת ציבור החיילים הצפון-אפריקנים ללא מסגרת תומכת. המלחמה הסתיימה זה מכבר, המתנדבים כבר עזבו או השתקעו בארץ, ורק הצפון-אפריקנים המשיכו, מהארץ ומחו"ל, לדפוק על דלתות המערכת בתביעה לקבל מעמד של "מתנדב", על כל הזכויות הכרוכות בדבר. סגירת המשרד של מושניק הניחו הרשויות בצדק, תחסום מהם את הנתיב האחרון לפנות, פעם אחר פעם, לקבלת סטטוס של מח"ל.

²⁸⁶ מחלק מהמגויסים לעתיד נלקחו הדרכונים, כמו גם תעודות מזהות אחרות, על-ידי המגויסים עוד בצפון-אפריקה. מאחרים ניטלו, מסיבות שונות, התעודות בהגיעם ארצה. היו גם מגויסים לעתיד שהגיעו לנקודות הריכוז בצפון-אפריקה מבלי תעודות כלל. בצד האמור, סבורני שהיו גם יחידים ממוצא צפון-אפריקני שהעדיפו להצהיר על אדמת ישראל, מסיבות תועלתניות, שאין ברשותם תעודות זיהוי. בעניין זה, ראו – למשל – תכתובת ענפה בין נציגי משרד הביטחון, אנשי הסוכנות היהודית ורס"ן עקיבא סקידל שהופקד על סוגיית אנשי המח"ל בצה"ל (א"צ, 580/1956-236).

²⁸⁷ פניות רבות למושניק בעניין זה מצד חיילים ממוצא צפון-אפריקני אצורות בתיק ארכיוני: א"צ, 1000827/1958-27.

²⁸⁸ עותק מיומנו הומצא לעיוני על-ידי בנו של פייר מושניק, יורם. כך, למשל, ב-20 במרץ 1950 יתאר ביומנו את מורת רוחו מקבוצה של צפון-אפריקנים, שלהם סייע בעמל רב במציאת עבודה. ברם, כעולה מתיאורו של מושניק, ביום שבו היו צריכים להתחיל לעבוד יצא שרק יחידי סגולה טרחו להתייצב בנקודת המפגש.

²⁸⁹ ראו שלל תכתובות משנת 1949 בין מושניק לגורמים פילנתרופיים יהודים בצרפת, אשר אצורות בתיק ארכיוני: א"צ, 14-1000827/1958.

²⁹⁰ ככל הנראה, ב-11 בינואר 1950 (כעולה מיומנו של מושניק).

במשך עוד זמן מה לאחר מכן, ינסה מושניק, ללא הצלחה, לגייס תרומות בצרפת למען המשך הפעלתו של משרד סעד עבור החיילים המשוחררים הצפון-אפריקנים. במאי 1950, בטעם רע ומבלי ששולמו משכורותיו האחרונות, סיים מושניק את שירותו עבור מערכת הביטחון הישראלית.²⁹¹ בשנת 1952 שב מושניק יחד עם אשתו וארבעת ילדיו לצרפת. בצרפת, עבד מושניק במסגרות פילנתרופיות שונות שמטרתן טיפוח בני נוער יהודים מרקע סוציו-אקונומי מוחלש.²⁹²

סיכום

הטענה שנשזרה לאורך כל פרק זה היא כי שורש כל הרע במערכת היחסים בין הצפון-אפריקנים לממסד הצבאי הישראלי מוצאו, בעיקרו של דבר, בפער ציפיות. הצפון-אפריקנים ששרתו בצבא ביקשו הכרה והערכה על כך שהתייצבו במדינת ישראל דווקא בשעתה הקשה ביותר על מנת ללחום לצד בני עמם. לפרקים, כמו לאחר הקרב על כיבוש באר שבע, הבליח זיק של הערכה לאיכותם של החיילים ממוצא צפון-אפריקני ככוח לוחם. ואולם על-פי רוב גישה חשדנית ננקטה כלפיהם. כפי שהודגם בפרק זה, הצפון-אפריקנים מעולם לא זכו להכרה שלה הם ציפו. ה-"צברים" העמידו אותם בשורה אחת עם העולים החדשים שהתגייסו לצבא בזמן המלחמה, ומשכך, הדירו אותם משותפות בחווייה החלוצית. באותה נשימה, הואיל והם לא הוכרו, ולו מבחינה ערכית, כמתנדבים, אזי גם גילוייה של הכרת תודה, קיבוצית ופרטית, לפועלם – נשללה מהם.

בפרק זה הוצגה תמונת ראי לא מחמיאה של הצבא הישראלי הצעיר ככור היתוך. ואולם, בניגוד למה שניתן היה להעריך, סבורני שלפחות בתקופת מלחמת העצמאות (ואולי גם זמן לא רק לאחריה) הסיבות לקרע ביחסים בין הצפון-אפריקנים לבין הגרעין הישראלי האליטיסטי ("הצברים") לא נגעו למתחים בין עדתיים. בראיונות שקיימתי בטרם ניגשתי לכתוב עבודה זו, ציינו חיילים לשעבר ממוצא צפון-אפריקני ששרתו ביחידות הצבאיות הישראליות שהקושי העיקרי באותה תקופה נבע מתחושות של זרות וניכור.²⁹³ כפי שאמר לי באחת השיחות איש הציבור והפעיל החברתי מר שאול

²⁹¹ פייר מושניק לנמען לא ידוע, 12 במאי 1950 (א"צ, 27-1000827/1958).

²⁹² כך סיפר לי בנו של פייר מושניק, יורם, באחת משיחותינו הרבות.

²⁹³ בעניין זה, ראוי לתת את הדעת למטען הרגשי והחוויתי שליווה את שירותם של ניצולי השואה בצה"ל באותה תקופה (יריעה רחבה הקדישה לעניין זה חנה יבלונקה בספרה, אחים זרים). מכל מקום, לטובת עבודה זו נערכו הראיונות עם בוגרי המלחמה הבאים: מר שאול בן-שמחון (16.7.2013), מר ציון שתרוג (30.7.2013), מר מרדכי בר-און (11.8.2013), מר וידאל בן-אקסס (18.8.2013), מר זיק אימר (9.9.2013), מר שלמה איטח-יצחקי (27.9.2013), מר בוב רוסטן (אוקטובר 2014; נערך למעני על-ידי יורם מושניק).

בן שמחון המנוח, "הרגשנו מנוכרים ... הרגשנו קצת בצד ... אבל בצבא איך תהיה מופלה?! ... הרי קיבלנו כל מה שקיבל כל חייל ... הלכנו לאותה מלחמה ...".²⁹⁴

ברם, ולעניין זה לא אתייחס בגדרי עבודה זו, נוכחתי לגלות כי בשנים מאוחרות יותר היו תחושות הקיפוח על רקע עדתי חזקות יותר דווקא אצל הצפון-אפריקנים אשר שרתו בצבא. בעניין זה ראוי להבחין מחדש דמותו של דוד בן הרוש – מנהיג מרד ואדי סאליב – על רקע שירותו כחייל בחטיבת כרמלי במהלך מלחמת העצמאות. כך אמר בן הרוש לפני ועדת החקירה לעניין אירועי ואדי סאליב:

תשובה: ... על כל פנים בצבא היינו באמת חברים ואף פעם לא הרגשתי שיש הבדל בין אדם לחברו.

שאלה: בצבא לא הרגשתי?

תשובה: לא.²⁹⁵

זאת ועוד. בפרק זה נדונו מקצת מהמהלכים שקידם הצבא במהלך מלחמת העצמאות כדי להתמודד עם קשיי ההתערות של המגויסים הצפון-אפריקנים. בתוך כך, התוודענו לניסיון הנפל להקים יחידה צבאית, שבמבחן התוצאה הייתה בעלת צביון קהילתי מובהק, דהיינו: צפון-אפריקני. הוצגו גם התייעצויות שקיים הצבא בנוגע לשורה של בעיות שהתעוררו עם הצבתם של צפון-אפריקנים תחת מסגרת צבאית. לבסוף, נבחנו המאמצים שנעשו מצד פייר מושניק למען המגויסים הצפון-אפריקנים. בפרק הבא – שעניינו הדינמיקה המשוסעת שנקמה בין החיילים המשוחררים הצפון-אפריקנים לבין המוסדות האזרחיים של מדינת ישראל – נעמוד על זווית הסתכלות שכמעט ולא נדונה בהיסטוריוגרפיה על אודות העלייה מצפון-אפריקה: תפקידו של השיח הקולוניאלי במערכת היחסים בין הקולטים לנקלטים.

²⁹⁴ מתוך דברים שאמר לי בן שמחון במהלך ריאיון שקיימתי עמו ב-16.7.2013.
²⁹⁵ דברים שנאמרו במהלך הישיבה שהתכנסה ב-26.7.1959 (אמ"י, גל-1/17253).

להשתחרר מצה"ל וממדינת ישראל הצעירה

המרוקאנים חוזרים²⁹⁶

מאת דרדר

יש לציין שחלק ניכר מן העליה
ממרוקו לא נקלט בארץ, ורבים
מן העולים ששרתו עד כה בצבא
חוזרים לגולה.

מתוך העתונות

מנשר:

מרוקאנים בעיר, מרוקאנים בעיר.
נוסו זוגות מגן מאיר.
הבריחו תריסים, הגיפו דלתות.
הם 18 יהודים – זה עם הוטנטוט.
זה מין הוטנטוט שעיר ושחור
נוס מפניו! או הכהו אחור!

א.

הבת – בת 9. האם בת שלושים.
הבת קוראת בעיתון: "אונסים!"
שואלת את אמא: "מה זה 'אונסים'?"
עונה האב: זה דבר שעושים
אנשים רעים ממרוקו.
ב.

קפה קטון. רחוב הירקון.

שלושה חיילים באים למקום.
שרים שירים, מקימים קצת שאון.
"מלצר!" – קורא מן הצד אדון:
מה כאן קפה? – או כאן מרוקו!

ג.

שוטר הולך ומזמר: טר-רה-רה.
לפתע שומע: הצילו! עזרה!
נדחף. נבהל. שואל: מה קרה?
בפחד וקצף עונה בחורה:
"הוא בטח היה ממרוקו"

ד.

ילדה ואם. מלצר ואדון.
שוטר, בחורה, קוראים בעתון:
המון מרוקאנים חוזרים – המון!
אוי לבוגדים החוזרים למרוקו.

אפילוג:

מרוקאנים אינם. מרוקאנים אינם.
אפשר לבלות את הערב בגן.
אפשר לפתוח תריסים ודלתות.
בחוף נחמד ובטוח מאוד.

²⁹⁶ "בשער", 27.10.1949. "בשער" נוסד בשנת 1947 כעיתון הנוער של מפלגת אחדות העבודה פועלי ציון, והוגדר בשלב מסוים כ"ידו שבועון ארץ ישראלי לדור הצעיר". עם הקמת מפ"ם המאוחדת (האיחוד בין השומר הצעיר ואחדות העבודה) ב-1948, היה לביטאון החטיבה הצעירה של המפלגה. עורכו בתקופה מסוימת היה הסופר משה שמיר. תודתי לרפי מן על עזרתו בליקוט מידע בנוגע למקור עיתונאי זה.

הקדמה

ב-18 באוגוסט 1949 פורסם בשבועון "העולם הזה" טור דעה פרי עטו של אורי אבנרי המגולל את קורותיהם של עולי מרוקו, ובפרט של החיילים המשוחררים יוצאי מרוקו, במדינת ישראל.²⁹⁷ תחת הכותרת "הכשלון הגדול", ביכה אבנרי את כישלוננו של "כור ההיתוך" הישראלי במקרה של עולי צפון-אפריקה. חיבורו הנשכני של אבנרי לווה בשתי כתבות צבע. הכתבה הראשונה עוסקת ביחידים ממוצא צפון-אפריקני המבקשים לעזוב את מדינת ישראל ולשוב למולדתם או לצרפת. הכתבה השנייה היא למעשה מעין תמונת ראי של רעותה, ומציגה, כנאמר בכותרתה, "מרוקאים" אשר נשארים [בישראל – יב"ש] – על אף הכל". ענייני בכתבה הראשונה: "המרוקאים" עוזבים – כתב אשמה לכולנו". הכתבה מציגה פסיפס אנושי של עולים חדשים, בעיקר חיילים משוחררים, המביעים את מורת רוחם מסגנון החיים הנוהג במדינת ישראל; מהיחס המנוכר שלו זכו במסגרת המגע עם הציבור ההגמוני, וכמובן מהמצב הכלכלי הקשה ששרר באותה העת במדינה הצעירה. בשל קשיים אלה, כנטען בכתבה, מבקשים אותם יחידים המוזכרים בה לשוב לארצות מוצאם או להגר לצרפת. ארבע תמונות מעטרות את העמוד, אחת מהן – זו של מוריס סבן – צובטת את הלב במיוחד. בלבוש חאקי, צנום ונתמך במקל, ניצב סבן בפתח אחת מציריות צרפת בישראל (Legation de France).²⁹⁸ הבעה עגמומית נסוכה על פניו של סבן והוא הוא מצויטט באומרו: "נפצעתי ב-11.9.1948 ליד נגבה. נותחתי בפעם האחרונה לפני שלושה שבועות. אין לי עבודה ואין לי סכויים לעבודה. אני חוזר לצרפת."²⁹⁹

תמונתו של סבן והטקסט הנלווה אליה חושפים סיפור מר שהיה משותף לרבים: עבור מאות מבין אלפי המתנדבים היהודים מצפון-אפריקה אשר חברו לכוחות הלוחמים הישראלים במהלך מלחמת 1948, הגיעה החוויה הצבאית – ולמען האמת, גם האזרחית – לכלל מיצוי מוקדם מהצפוי. תלאות רבות עברו על מתנדבים אלה עד אשר הגיעו ארצה, והנה בתוך חודשים ספורים ביקשו רבים מהם לשים את הפרק הצבאי מאחוריהם, כזיכרון עמום, ואף פיללו לרגע שבו יוכלו לעזוב את ישראל בחזרה לארצות מוצאם או לצרפת. בחיפוש אחר דרכים להתרת הסבך שאליו נקלעו היהודים הצפון-אפריקנים במדינת ישראל, נגלו לרגע הצרפתים, יהודים ולא יהודים, אנשים

²⁹⁷ גיליון 619. השבועון נוסד בשנת 1937 על-ידי העיתונאי אורי קיסרי. בחודש אפריל 1950 רכשו אורי אבנרי ושולם כהן את השבועון מידיו של קיסרי. גיליון מס' 651 מ-13 באפריל 1950, היה הגיליון הראשון בעריכתו של אבנרי (ראו: אראל, 'בלי מורא בלי משוא פנים', בעמ' 11).

²⁹⁸ יצוין, כי צרפת הכירה בישראל ב-24 בינואר 1949 (וראו: הרשקו, בין פאריס לירושלים, בעמ' 131).

²⁹⁹ "העולם הזה", 18.8.1949 (גיליון 619).

פרטיים ונציגי שלטון, וכן ארגונים ומוסדות צרפתיים בלתי תלויים – כמושיעים. אורי יהודאי, שחקר את תופעת ההגירה מארץ ישראל (ולאחר מכן ממדינת ישראל) במרוצת השנים 1945-1960, נסמך על תיעוד סטטיסטי האצור בארכיון המדינה, שלפיו בין השנים 1948-1951 היגרו ממדינת ישראל 3,130 יהודים שמוצאם מארצות המגרב (מרוקו, אלג'יריה ותוניסיה).³⁰⁰ אשר לזווית המצומצמת יותר, קרי חיילים וחיילים משוחררים המבקשים לעזוב את ישראל, על מנת – בין השאר – ולחזור לארצות המוצא. ראוי להיאמר, כי תופעה זו לא הייתה ייחודית ליחידים ממוצא צפון-אפריקני, ובשל היקפה המספרי הלא מבוטל היא עוררה אי נוחות רבתי בקרב קובעי המדיניות הישראלים.³⁰¹ לפי נציגי הג'וינט בפריס, החיילים המשוחררים היוו את חלק הארי בציבור המהגרים מישראל בשנים הנדונות.³⁰² כך או כך, המקרה של הצפון-אפריקנים שביקשו לעזוב את הצבא ואף לוותר על האזרחות הישראלית הוא מקרה מבחן מרתק להתמודדות של יחידים אשר נקלעו למצב מדינתי, חברתי, אזרחי וצבאי שלא היה לרוחם. במסגרת הרתיעה מהשגרה, בעיקר האזרחית, שאליה הוכפפו בחרו חלק מהצפון-אפריקנים לעזוב. לשם כך, נדרש מהם לעבור לשיח ולרטוריקה שקידמו נאמנות לתרבות ולזהות שנדמה כי נזנחו זה לא כבר.

המורשת הצרפתית-הקולוניאלית, בין השאר על רקע תפיסת הזהות הייחודית שהיא שרטטה,³⁰³ אולי תרמה במידה מסוימת לכישלונו של ניסיון ההתערות של חלק מהצפון-אפריקנים בצבא או בחברה האזרחית; אך בה בעת מורשת זו סייעה להם לעזוב את הארץ. דווקא במדינה היהודית התפתח דיאלוג מחדש בין הריבון הקולוניאלי – צרפת – לבן החסות לשעבר ממרוקו.

פרק זה, יתמקד בתופעה שכמעט לא נדונה בהיסטוריוגרפיה על אודות העלייה מצפון-אפריקה בתקופה האמורה – והיא כינונה של תנועת חזרה לארצות המוצא. הדיון בסוגיה זו יתמקד, בעיקרו של דבר, ברטוריקה שאומצה על-ידי החיילים הצפון-אפריקנים עת פנו לרשויות צרפת בבקשת סיוע.

³⁰⁰ יהודאי, הגירה יהודית, בעמ' 13.

³⁰¹ שם, בעמ' 108-109.

³⁰² שם, בעמ' 112.

³⁰³ צור, קהילה קרועה, בעמ' 48. אמנם אין באמתחתי די עדויות, אך ניתן להתרשם – בין השאר מהתיעוד הארכיוני, מספרות המחקר וכמובן מהראיונות שערכתי – שרוב היחידים מושאי מחקר זה היו **צעירים** ממוצא מרוקני אשר היו בשלבי תמורה תרבותית כזו או אחרת (ובכלל זה: שליטתם היחסית בשפה הצרפתית).

הנני אזרח ישראלי. מוצאי [מ]מרוקו מ[ה]עיר מוגאדור.
עליתי ארצה ב-1949, השתחררתי מצה"ל וזה כבר 6 שנים
שלא ראיתי את הורי. אינני יכול עוד להיות בודד בארץ.³⁰⁴

אם הפרק הראשון עסק בשאלה כיצד אותרו וגויסו המגויסים בצפון-אפריקה, והפרק השני סקר אירועים בולטים בקורות החיילים ממוצא זה במהלך השירות בזמן מלחמת העצמאות וזמן קצר לאחריה – הרי שהפרק הנוכחי מבקש להסיט את נקודת המבט אל עבר הזירה האזרחית. חרף העובדה, שבמרוצת השנים חוברו חיבורים רבים העוסקים, בין השאר, באופן שבו התאקלמו העולים מצפון-אפריקה במדינת ישראל, ביחס של הציבור ההגמוני באותה העת כלפיהם ובתדמיות שנקשרו בעניינם, לא ניתן דגש מיוחד לקורות החיילים והחיילים המשוחררים ממוצא זה שעה שבאו במגע עם המרחב האזרחי.³⁰⁵ כלום היה גורלם במדינת ישראל שונה מזה של קבוצת העולים שבאו לא מכבר מצפון-אפריקה? סבורני שעל רקע התופעה שתואר בפרק זה, הרי שיש להשיב בחיוב על שאלה זו.

בשלב זה אבקש להתנתק לזמן מה מהעיסוק הממוקד ביוצאי צפון-אפריקה, על מנת לסקור בקצרה את המרחב הציבורי אשר בתחומו התחולל הסיפור נושא פרק זה, קרי: מדינת ישראל הצעירה. כעולה מהמחקר הרווח, במהלך התקופה הרלוונטית לענייני היו הארץ ויושביה במצוקה רבתי. מלחמת העצמאות הכבידה קשות על הכלכלה השברירית של היישוב היהודי ולאחר מכן של מדינת ישראל. כדרכה, מלחמה גובה גם מחיר כלכלי בלתי מבוטל: כספים מופנים לרכישת ציוד וחימוש, לבניית מבנים, וכמובן – להחזקת הצבא והחיילים המשרתים במסגרתו. משכך, המשק הותאם לצרכי המאמץ המלחמתי תוך שהוא נאלץ להתמודד עם העובדה כי שוק העבודה היה במחסור חמור של ידיים עובדות. כפי שטוען יצחק גרינברג: "גיוס כוח האדם לצבא, שגדל במרוצת המלחמה הן במספרים מוחלטים והן יחסית לכוח העבודה במשק היהודי, הגדיל את הוצאות המלחמה

³⁰⁴ חייל ממוצא מרוקאי למחלקת העלייה בסוכנות היהודית, 15 במאי 1955. מסמך זה אותר באוספו הפרטי של ירון צור ומקורו בארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ). עת איתר צור את המסמך, היה זה אצור במיכל שסומל בספרה 9 תחת חטיבה L28, שנושאה: "המחלקה לעלייה, המשרד במרוקו". כיום חלק ניכר מהתיעוד המופקד תחת חטיבה ארכיונית זו אינו חשוף לציבור, וזאת מטעמים של צנעת הפרט.

³⁰⁵ כאמור, במחקר מיעטו לעסוק בנושא החיילים המשוחררים ממלחמת העצמאות. יוצא דופן מאמרו של נאור, חיילים משוחררים. על רוח התקופה ראו למשל: הכהן, עולים בסערה, בעמ' 177-219; שגב, 1949, בעמ' 105-187.

הישירות מצד אחד, ופגע בייצור לענפיו השונים מצד שני".³⁰⁶ ואכן, מיד עם סיום מבצע "חורב", בינואר 1949, תבע בן-גוריון מהצבא לדלל את שורותיו.³⁰⁷

שחרורה של המדינה מעולה של המלחמה, שהגיעה לכל היותר בשלהי ינואר 1949 לסיומה בניצחון מזהיר של הכוח הצבאי הישראלי, לא הביא את החברה הישראלית המתהווה לפתחה של הנחלה המיוחלת. המלחמה גבתה מהמדינה ומיושביה מחיר כבד – חייהם של אלפי צעירים וצעירות נקטפו ורבים עוד יותר נותרו נכים. אך בעוד היא מלקקת עדיין את פצעה, נאלצה החברה הישראלית מוכת היגון להתמודד בקצב מואץ עם מהמורות חדשות אשר זימנה לה המציאות. גלי העלייה הגדולים, בעיקר מארצות מזרח אירופה אך גם מארצות האסלאם, הכבידו מאוד על הכלכלה השברירית של המדינה, וכן השפיעו עמוקות על עיצובו מחדש של המרקם חברתי והתרבותי של החברה הישראלית. ממועד קום המדינה ועד סוף 1949 עלו אליה למעלה מ-340 אלף עולים,³⁰⁸ שכדברי דבורה הכהן: "על קליטתם הכביד מאוד השיעור הגבוה של קשישים, חולים ונכים, שנזקקו לטיפול ולסידורים מיוחדים, להקצאת כוח אדם מיומן וסכומי כסף גדולים".³⁰⁹ אם לא די בכך, גל השחרורים ההמוניים מהצבא, בעיקר מחדש אפריל 1949, הביא אף הוא להכבדה משמעותית על המשק הישראלי הרעוע ממילא. זאת, מאחר שבצד קליטת העלייה, היה צורך גם להמציא שיכון ותעסוקה לעשרות אלפי חיילים משוחררים.³¹⁰ בהקשר זה מעניין הנתון שעולה ממחקרו של תום שגב, שלפיו באותה העת 14 מכל 100 ישראלים היו מובטלים.³¹¹

מכל מקום, המשבר הכלכלי שהלך והחריף במהירות דחק את קברניטי המדינה הצעירה לנקוט לאלתר במדיניות – הן בזירה הכלכלית (קיצוב ופיקוח), הן החל בסתיו 1951 בתחומי העלייה והקליטה (הסלקציה).³¹²

מי שסבלו ביותר מן הקשיים שנלוו לעלייה היו כמובן, העולים החדשים, אך גם הוותיקים – יוצאי החברה היישובית – לא שבעו נחת, בלשון המעטה, בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל.³¹³ משה נאור הראה שחרף העובדה שגם האוכלוסייה האזרחית נפגעה מהמלחמה, הציבור ששיקף באופן

³⁰⁶ גרינברג, מלחמת העצמאות, בעמ' 11.
³⁰⁷ שם, בעמ' 22. למעשה, תהליך ה-"דמוביליזציה" (Demobilization) החל כבר זמן קצר קודם לכן (נאור, בחזית העורף, בעמ' 61-62 ו-225).

³⁰⁸ לנתונים מדויקים, ראו: הכהן, עולים בסערה, בעמ' 328 (נספח ה').

³⁰⁹ הכהן, עולים בסערה, בעמ' 56. על הקשיים של העולים החדשים בשנים הנדונות בכל הקשור לדיוור ותעסוקה, ראו: שם, בעמ' 177-187.

³¹⁰ שגב, 1949, בעמ' 281; והשוו: בועז, משרד הביטחון, בעמ' 208.

³¹¹ שגב, 1949, בעמ' 281. אומדן זה כלל בתוכו גם את העולים החדשים.

³¹² רוזין, חובת האהבה הקשה, בעמ' 21. וראו גם: שגב, 1949, בעמ' 284.

³¹³ רוזין, חובת האהבה הקשה, בעמ' 9.

המהימן ביותר את משקעי המלחמה היה, כמובן, זה ששירת באותה העת בצבא.³¹⁴ עד סוף 1949 הגיע מספר החיילים המשוחררים – לכל הפחות – לכ-70,000 נפש.³¹⁵ בהתאמה, הלך ותפח במהירות מספרם של המובטלים וחסרי הדיור. משרד הביטחון, באמצעות האגף ליישוב החיילים ושיקומם, עשה כמיטב יכולתו על מנת לסייע ליחידים אשר פנו אליו בבקשה לסיוע במציאת עבודה ודיור. מטרתו הראשית של האגף הייתה "לסייע לחיילים המשוחררים לחזור למעגל החיים האזרחיים ולהפוך אותם מנתמכים על-ידי המדינה לעומדים ברשות עצמם".³¹⁶ הסיוע המדינתי לחיילים משוחררים נסמך, בעיקרו של דבר, על הסדרה סטטוטורית – חוק חיילים משוחררים (החזרה לעבודה), התש"ט-1949. חוק זה הבטיח הגנה לחיילים אשר סיימו את שירותם הצבאי, וזאת על-ידי כך שהסדיר את החזרתם למעגל התעסוקה, וליתר דיוק: החזרתם למקום עבודתם טרם גויסו. ברם, בחוק חיילים משוחררים לא היה כדי לסייע לחיילים משוחררים, אשר לא הועסקו במשק הישראלי בטרם המלחמה. בעיה זו נגעה במיוחד לחיילי הגח"ל והמח"ל. ממחקרו של משה נאור עולה, ש-27% מבין החיילים המשוחררים אשר יצרו קשר עם האגף ליישוב החיילים ושיקומם היו עולים חדשים.³¹⁷ מידע זה משקף היטב את הקשיים שעמם התמודדו חיילים משוחררים שהגיעו ארצה רק לאחר פרוץ המלחמה. כפי שטענתי בפרק השני, חיילים משוחררים שנמנו עם קבוצה זו, סבלו ממכשלות רבות בדרכם להשתלבות בחברה האזרחית הישראלית, ובכלל זה: מחסום שפה, זרות ובדידות כתוצאה מאי-קיומו של תא משפחתי ו/או חברתי בארץ, היעדר כישורי תעסוקה מתאימים וידע מצומצם על אודות הארץ ומנהגיה. קושי עיקרי שעמו התמודדו חיילים שהיו גם עולים חדשים היה השתלבות בשוק התעסוקה. הסוגיה השנייה בחשיבותה, לדידו של נאור, הייתה מציאת דיור הולם לרובות חיילים משוחררים שהגיעו זה לא כבר.³¹⁸ אשר לצפון-אפריקנים, הרי שנטען שמצבם של חיילי גח"ל משוחררים ממוצא לא אירופי (ובפרט מצפון-אפריקה) – לפחות בתחום הדיור – קשה מזה של חיילים משוחררים אחרים.³¹⁹ התאחדות עולי צפון-אפריקה, ארגון וולונטארי שכמו לנדסמנשפטים אחרים בני הזמן חרת על דגלו לייצג את האינטרסים של העולים שמוצאם מארצות המגרב, הקדיש אף הוא תשומת לב לבעיית החיילים המשוחררים ממוצא צפון-אפריקני. בסיכום ישיבה משותפת שקיימה ההתאחדות עם המחלקה ליהודי המזרח התיכון

³¹⁴ נאור, חיילים משוחררים, בעמ' 47.

³¹⁵ בועז, משרד הביטחון, בעמ' 210. משה נאור מתייחס למספר גבוה יותר, וראו: נאור, חיילים משוחררים, בעמ' 48.

³¹⁶ בועז, משרד הביטחון, בעמ' 206.

³¹⁷ נאור, חיילים משוחררים, בעמ' 49.

³¹⁸ שם, בעמ' 55.

³¹⁹ ראו למשל: "אגוד החיילים המשוחררים בישראל" אל מנהל המחלקה ליהודי המזרח התיכון בסוכנות היהודית, 30 בספטמבר 1949, אצ"מ, S20/523.

בסוכנות היהודית, סיפרו חלק מהחברים על פגישה קודרת שקיימו בתל אביב עם אנשי גח"ל ממוצא צפון-אפריקני.³²⁰ אותם חיילים נצפו כשהם "מסתובבים ללא מטרה ותקווה בקיבות ריקות ובלי קורת גג וסובלים גם כן מחוסר עבודה".³²¹

תגובת הנגד מצד האזרחים לא איחרה להגיע; בכל הארץ פרצו שביתות והפגנות, של חיילים משוחררים, של עולים חדשים, של פועלים, של סוחרים ובעלי מלאכה.³²² באותה העת, העיתונות היומית הקדישה מקום נרחב לדיון ולתיאור מופעים של מחאה אזרחית, בין השאר גם של חיילים משוחררים.³²³

זה הרגע לחזור לחייל המשוחרר מוריס סבן, אשר רחיים היו תלויות על צווארו. על העובדה שסבן היה חייל משוחרר דומה שאין מחלוקת. לעומת זאת, סבורני שלא מובנת מאליה ההנחה שסבן היה מעוניין להשתקע במדינת ישראל בתום שירותו הצבאי.

אזרחות מותנית – מעמדם האזרחי של החיילים מצפון-אפריקה

ההיסטוריונית מוד מנדל, שהשוותה בין קורותיהם של המתנדבים המוסלמים מצפון-אפריקה שנלחמו לצד ערביי ארץ-ישראל לבין אלה של המתנדבים היהודים ממוצא זה, טענה כך:

אף שאותם מגויסים סיכנו את חייהם למען המדינה היהודית החדשה, הם לא הסכימו לטענה הציונית שזה היה ביתם. מאבקם שקול היה לזה של מתנדבים מכל רחבי העולם אשר זרמו לספרד בשנות השלושים של המאה העשרים, כאשר זו הייתה שרויה במלחמת אזרחים. עבורם המאבק בישראל היה שקול למאבק נגד פשיזם – מטרה פוליטית שנגעה בהם מבלי שנגזרה ממנה תביעה לזהותם הלאומית.³²⁴

לגישת מנדל בהתייבותם של המתנדבים היהודים הצפון-אפריקנים לא הייתה הסכמה גורפת לכבילתם לחובות האזרחיות הנגזרות מהשתייכותם לקולקטיב הציוני. טענה זו עולה בקנה אחד

³²⁰ הפגישות עם חיילים משוחררים ממוצא צפון-אפריקני התקיימו ב-9 ו-10 באוגוסט 1949.

³²¹ אצ"מ, S20/620. והשוו לתיאור דומה פרי חוויותיו של כתב העיתון הצבאי "במחנה" ממפגש עם קבוצת חיילים משוחררים ממוצא מרוקני (שלום גולדנברג, "7 מרוקאים במרתף – מציאות מרה מהימים האלה", 23.2.1950)

³²² שגב, 1949, בעמ' 299. באחד ממחקריה, סוקרת ההיסטוריונית אורית רוזין דוגמאות שונות למקרים של התארגנויות מחאה אזרחיות (הפגנות), בעיקר של עולים חדשים, בין השאר בתקופה הנדונה בגדרי מחקר זה (וראו: רוזין, בית, בעמ' 134-137).

³²³ כך, למשל, תואר בהרחבה בעיתונות היומית חיכוך אלים בין המשטרה לבין חיילים משוחררים מחוסרי עבודה, רובם עולים חדשים, שהפגינו מול משרדי הסוכנות היהודית בחיפה במחאה על היעדר תעסוקה (לדוגמה: "קול העם", 9.5.1949). לדיון נוסף, בין השאר במקרה זה, ראו גם: רוזין, בית, בעמ' 137-139; רובי, ראשית המחאה, בעמ' 88-99.

³²⁴ מנדל, טרנס-לאומיות, בעמ' 347.

עם האופן שבו הגדירו עצמם הצפון-אפריקנים בפניותיהם לרשויות השונות. בעוד היא נדחתה באופן גורף על-ידי הרשויות הישראליות, היו בקרב הדיפלומטיים הצרפתיים שעסקו בעניין, כאלה אשר אימצוה.³²⁵ תפיסה דומה של החיילים הצפון-אפריקנים רווחה גם בקרב נציגי הגיוינט אשר נדרשו לסוגיה שעה שיחידים ממוצא צפון-אפריקני פנו לארגון בבקשה לעזרה לחזור לארצות מוצאם. כך, למשל, התייחס לסוגיה נציג הגיוינט במרוקו, מוריס לאוב, בתשובה לשאלה שנשאל באוקטובר 1949 ושנגעה לשמועות על אודות קיומה של תנועת הגירה חזרה מישראל לצפון-אפריקה:

אכן נכון כעובדה שמספרם היה כ-500 נפש. עם זאת רובם המכריע היו אנשים שהתנדבו ל'הגנה' בדיוק כפי שאנשים התנדבו ללגיון הזרים, וההתייצבות בישראל בסיטואציה הנוכחית הייתה מעין הרפתקה עבורם. לכן משתמה ההרפתקה הם שבו חזרה.³²⁶

יש להיזהר עם זאת בזיהוי המניעים שביסוד פניות החיילים המאוכזבים. פניות אלו נכתבו ממרחק של זמן ומקום ממועד קבלת ההחלטה להגיע לישראל במהלך המלחמה. רטוריקה, כידוע, לא בהכרח משקפת תמיד את תמונת המציאות. במקרה של הצפון-אפריקנים היה לשימוש באותה רטוריקה, כאמור, מניע תכליתי: להצדיק את החזרתם לאלתר לבתייהם. הטענה כפשוטה הייתה שמשנסתיימה הלחימה תם תפקידם של הלוחמים, ועתה הגיעה שעתם לשוב למולדתם. עלינו לקחת בחשבון שיתכן עם זאת שמניעיהם בעת עלייתם, היו שונים.

כאמור בפרקים הקודמים, המקרה של היהודים הצפון-אפריקנים אשר התייצבו במדינת ישראל במהלך המלחמה על עצמאותה והתגייסו לצבאה הוא מקרה מבחן מרתק. זאת, על רקע מתח בין שתי מטרות העל של מפעל ההגירה הציוני לישראל: בניין הארץ לצד הצלת העם. "מגש הכסף", אחד השירים הקנוניים של המשורר הלאומי נתן אלתרמן, הוא בלדה מכוננת על סיפור נס התקומה היהודי, על ההקרבה וגבורת הלוחמים במלחמה להקמת המדינה. הלוחמים של מלחמת העצמאות

³²⁵ כך עולה מתכתובות פנימיות של משרד החוץ הצרפתי ושל משרדי הפרוטקטורט במרוקו. פרופ' ירון צור אפשר לי לעיין ולעשות שימוש בכל התעודות שאסף לפני כשני עשורים בארכיון הדיפלומטי הצרפתי ואשר עוסקים בסוגיית ההגירה ממרוקו לישראל, כמו גם בתנועת החזרה של יהודים מישראל לארץ מוצאם. כאמור בהערה ששובצה בפרק הראשון, עת ליקט ירון צור את התעודות שבהן נעשה שימוש בגרדי עבודה זו, הללו היו מופקדות בשני תיקים, או יותר נכון ארגזים, שסומנו באופן הבא: DI/809 ו-DI/810. לימים, כך למדתי מאחת היועצות בארכיון, שתי ההפקדות עברו מיפוי וסידור מחודש. בהמשך לתהליך ארגוני זה, התעודות קוטלגו תחת סדרה ארכיונית, שכוותרה "שאלות יהודיות" (Questions juives), ואשר סימולה: IMA/250/1-53. מעתה ואילך, יכונן במסגרת עבודה זו התיקים הארכיוניים DI/809 ו-DI/810 על שם ארכיון מוצאם: הארכיונים הדיפלומטיים של צרפת (ובקיצור: אד"צ).

³²⁶ דברי מוריס לאוב בישיבת מנהלי ארצות של הגיוינט, 12 באוקטובר 1949 (א"ג"ט, NY AR1945-54 / 4 / 9 / 2 / 45).

מציגים את עצמם בשיר כמגש הכסף שעליו ניתנה המדינה. אך הצפון-אפריקנים לא זכו למעמד זה; ההיפך הוא הנכון – תהילת המלחמה הופקעה מהם, כמו מכלל המגויסים אשר הוכרו כעולים חדשים. באחד ממחקריו, מבקש עמנואל סיון, בין היתר, להשיב לעולים החדשים את תהילת המלחמה שאבדה להם, או נכון יותר לומר, זו אשר מעולם לא הוענקה להם.³²⁷ הצפון-אפריקנים ביקשו הכרה והערכה (אקסל הונת)³²⁸ בתמורה ל"מתנה" (בהשאלה מהגותו המצוטטת למכביר של מרסל מוס (Mauss))³²⁹ שהעניקו לאחיהם (*frères de race*, בז'רגון הקולוניאלי). משלא קיבלו הערכה זו חשו שמזלזלים בכבודם ושנעשה להם אי צדק.

אחת התופעות המעניינות שמצאתי מסקירה של העיתונות היומית שפורסמה במהלך שנת 1949, נוגעת לידיעות על אודות מעשים בעלי גוון פלילי. נוכחתי לגלות, כי שעה שמי אשר יוחס לו דבר ביצוע עבירה היה ממוצא צפון-אפריקני, אזי פעמים רבות הדבר היה מצוין במפורש בידיעה. נטייה לעשות כן רווחה גם במקרים שבהם עובר העבירה, לכאורה, היה חייל או חייל משוחרר. מגמה זו הייתה חוצה מפלגות ועמדות ומצאתיה כמעט בכל העיתונות היומית שסקרתי.³³⁰ כך, לדוגמא, בעיתון "חירות" מיום 27 באפריל 1949, תואר אירוע פלילי כך:

קטטה פרצה אמש, בשעה מאוחרת, ליד קפה 'ירדן' ברחוב המלך ג'ורג' בירושלים בין חיילים ישראלים מיוצאי מרוקו.

אחד החיילים תקע סכין בצווארו של קצין ישראלי ופצעו קשה. הוא הועבר ע"ע מ.ד.א לבית החולים הצבאי 'זיו' ושם נותח מיד.

המשטרה הצבאית ירתה כמה יריות באויר, כדי לפזר את קהל הסקרנים, שהתאסף במקום המעשה.³³¹

כאשר נסקרה פרשיית שוד של חנות תכשיטים, שבה הואשם חייל – אליהו ולס שמו – היו לפחות שני עיתונים יומיים שטרחו לציין את מוצאו (הצפון-אפריקני).³³² כך גם כשבעיתון "ידיעות

³²⁷ סיון, דור תש"ח, בעמ' 80.

³²⁸ הונת, זלזול ומתן הכרה.

³²⁹ מוס, מסה על המתנה.

³³⁰ החיפוש אחר ידיעות עיתונאיות התבצע, בראש ובראשונה, בדרך "המסורתית", קרי – עיון שיטתי באוספי העיתונות בארכיונים ובחדרי העיון שונים. במסגרת החיפוש אחר ידיעות הנוגעות לחיילים וחיילים משוחררים ממוצא צפון-אפריקני, בעיקר לאורך שנת 1949, נסקרו כותרים רבים, ובכלל זה: "ידיעות אחרונות", "הארץ", "הבוקר", "הדור", "קול העם" ו-"במחנה". בצד מתודה זו, נעשה גם שימוש במאגר האינטרנטי "עיתונות יהודית היסטורית". בוצע חיפוש במאגר לאורך השנים 1948-1950 לפי מילים וצירופי מילים מגוונים, כגון: "חיילים", "מרוקו", "מרוקנים", "צפון-אפריקה", "צפון-אפריקנים". החיפוש באמצעות מאגר המידע התמקד, בעיקרו של דבר, בכותרים: "דבר", "הצופה", "מעריב", "הד המזרח" ו-"חירות".

³³¹ דוגמא נוספת לידיעה בעיתון "חירות", שבה הוזכר מוצאם הצפון-אפריקני של חיילים שסרחו, הופיעה ב-1.7.1949. באותו גיליון הוזכר משפטם של שני חיילים ממוצא מרוקני, שהואשמו בניסיון לשוד בטיילת שלאורך חופי תל אביב. במהלך המשפט אף ניסה אחד משני הנאשמים להתאבד ("נאשם בשוד מנסה להתאבד בבית המשפט").

³³² ראו: "מעריב", 27.2.1949 ו-"הצופה", 28.2.1949.

אחרונות" הופיעה ידיעה על חיילים משוחררים ממוצא מרוקני שהועמדו לדין באשמת ביצוע מעשה מגונה.³³³ תופעה זו של אזכור המוצא האתני של נאשם לכאורה אף נדונה "בזמן אמת". כך נכתב בעיתון "הד המזרח", אשר זוהה עם העדה הספרדית והרבה לעסוק במיצובם של "הספרדים" במדינת ישראל וביחסיהם עם "האשכנזים":

פעמים רבות נכתב על כך שחלק מהעתונות העברית נוהגת מנהג נפסד לציין שם העדה ליד מבצע פשע, בעיקר אם מבצע הפשע נמנה על העדה הספרדית. פעמים רבות נכתבו מכתבי מחאה אולם העתונות מוסיפה לנהוג כמנהגה...³³⁴

נושא זה עלה גם בכינוס שהוזכר מוקדם יותר, שבו השתתפו חברי התאחדות עולי צפון-אפריקה וכן נציגים של הסוכנות היהודית. אפרים פרידמן, שעל פעולותיו הנמרצות כשליח בארצות צפון-אפריקה התייחסתי בהרחבה בפרק הראשון, השתתף אף הוא בכינוס. שם, סיפר פרידמן בין השאר על פגישה שקיים עם מנהל מחלקת העליה, אשר מסר במהלכה מסר לו האחרון שלוש עובדות מעניינות:

- א. שמספר העוזבים את הארץ לא מתאים למה שפורסם בעיתונים.
- ב. הוא [מנהל מחלקת העליה – יב"ש] ישתדל שבעתונים לא יודגש שם העדה במקרים פליליים ובפרט במקרים של חשדות.
- ג. שהקונסול הצרפתי הבטיח להרשות את היציאה במסגרת החוק.³³⁵

התיוג העדתי שנקשר למבצעי עבירות לא נותר בדל"ת אמותיה של העיתונות הכתובה. לאחר פגישה עם מפכ"ל המשטרה, יחזקאל סהר, יעלה בן-גוריון ביומנו, בין השאר, את הדברים הבאים: "מה פשר רבוי הפשעים? מעבר ממלחמה לשלום – ורבוי מהגרים, ביחוד מרוקנים, חיילים משוחררים שלא הסתדרו".³³⁶ על יסוד הבחנה זו, ניתן רק להניח שכאשר שני היסודות – חייל משוחרר ומרוקני – התלכדו לכדי ישות עבריינית אחת, אזי התוצאה, לפחות במישור התדמיתי, הייתה נפיצה במיוחד.

מדובר אפוא בדוגמא מעניינת לכשל במודל של הצבא בתור "כור היתוך". כאשר חייל או חייל משוחרר אשר "איתרע מזלו" ונמנה עם התפוצה הצפון-אפריקנית סרח ועבר עבירה, ציבור

³³³ "ידיעות אחרונות", 8.1949.

³³⁴ "הד המזרח", 17.6.1949.

³³⁵ על גבי המסמך, שכותרתו "פגישות בתל-אביב 9-10 אוגוסט 49", אין תאריך (אצ"מ, S20/620).

³³⁶ יב"ג, 20.7.1949.

"הוותיקים", שבמקרה זה מגולם על-ידי העיתונות, השיב לקדמת הבמה את הייצוג העדתי. הנקודה שאליה אני חותר היא שיחידים ממוצא צפון-אפריקני כאשר נתפסו בקלקלתם לעולם נותרו צפון-אפריקנים, אף אם בתנועה בין ארץ המוצא לחברה הישראלית עברו "אקולטורציה" צבאית-ישראלית.

על רקע מצב הביש שאליו נקלעו, ובעוד ממילא רוב בני משפחתם חיים עדיין בארצות המגרב, גמלה בלבם של צפון-אפריקנים רבים³³⁷ לנקוט בצעד קיצוני בדמות חזרה לארצות מוצאם.

לא הגשמת הרעיון הציוני, ואפילו לא השירות הצבאי היו עבור הצפון-אפריקנים צעדים שאין מהם חזרה. לפחות לתחושתם, הזכות להתיר קשר לא רצוי עמדה להם. בשיח הליברלי על האזרחות וגבולותיה נתפסת האזרחות כחווה בין היחיד לבין הקהילה. תפקידה של המדינה להגן על החופש של היחיד לממש את זכויותיו האוניברסליות והשוות. צידה האחר של המשוואה הוא שעל האזרח לשלם מיסים, להצביע בבחירות וכמובן, לשרת בצבא.

זאת ועוד, במונחי עולם הדימויים החוזי של היחסים בין האזרח לבין המדינה הריבונית, הואיל והצפון-אפריקנים הרגישו כי המציאות שאליה נקלעו לא עלתה בקנה אחד עם סעיפי החוזה שכתרו עם המדינה – אם בפועל ואם רק באופן תיאורטי – בטרם באו ארצה, אזי אין הן מחויבים להמשיך בשירותם הצבאי. במנעד שבין שלושת החלופות: loyalty-voice, exit, כלשונו של הכלכלן הנודע אלברט הירשמן, ככלים אפקטיביים להתמודדות עם מצב צבאי ואזרחי פגום – יבחרו חלק מהצפון-אפריקנים בחלופה הראשונה. כדי לממש את האופציה הזו – כלומר את היציאה (Exit) – יידרש מהם, כפי שאציג בהמשך, לעבור לשיח ולרטוריקה המקדמים נאמנות (Loyalty) לריבון לשעבר, קרי ממשלת צרפת.

נסיגה לטובת היערכות מחודשת: המאבק לחזור לארץ המוצא

איבדתי עין בצבא ההגנה, ואילו הייתי צריך להקריב את השניה כדי לחזור למארוקו, הייתי מקריב אותה.³³⁸

³³⁷ אין בידי נתונים חד משמעיים בקשר למספרם של החיילים המשוחררים ממוצא צפון-אפריקני אשר עזבו את מדינת ישראל בשנת 1949. מוריס לאוב, נציג הגוינט שהוזכר לעיל, סבור היה בחודש אוקטובר 1949, שמספרם עלה לכדי כמעט 500 נפש. מהצלבת מספר נתונים דומני שמספרם של "החוזרים" לאורך שנת 1949 עלה על 700 נפש.
³³⁸ חייל ממוצא מרוקני לכתב "העולם הזה", 18 באוגוסט 1949.

כאמור, אחת התוצאות הייחודיות של חוסר שביעות הרצון של החיילים הצפון-אפריקנים משירותם הצבאי ומהחוויה האזרחית שחווייתה כינונה המהיר עד מאוד של תנועת חזרה לארצות המוצא. חייל בשם סמואל שזיהה עצמו כיוצא צרפת כתב בראשית 1949 אל שר הפנים, יצחק גרינבוים:

המקרה שלי הוא זה של מאות צרפתים. לפני 7 חדשים בערך עזבתי את צרפת. עזבתי את הכל על מנת לבוא להלחם. הייתי בצבא הגנה לישראל, נפצעתי ואחרי מחלה שוחררתי מהצבא. כעת ברצוני לחזור לצרפת. אני שואל למה מתנדבים אנגלוסקסים רשאים לחזור לארצותיהם בלי כל קושי. עובדה זו, שמחזיקים אותנו כאן בניגוד לרצוננו, מהוה מעילה באמון. היה לי האמון כי תקוים ההבטחה שאוכל לחזור לצרפת, והנה אני חולה ופצוע ואין באפשרותי לעבוד. זה לא לכבודה של מדינת ישראל להחזיק אנשים חופשיים נגד רצונם – אנשים אשר לחמו בשם החופש והניצחון. אנשים אלה הם שבויים במגדל בבל זה – הם אינם מבינים את השפה ואת המנהגים ומבקשים עזרה כדי לחזור לצרפת. תקוותי לחזור לצרפת ולהתראות עם היקרים לי – עם משפחתי. אני תקוה שאקבל תשובה חיובית לבקשתי.³³⁹

בשנים 1948-1961 נדרשו אזרחי ישראל אשר ביקשו לצאת לחו"ל, להצטייד בתעודת מסע או בדרכון וכן באישור יציאה מהארץ.³⁴⁰ פניות של חיילים צפון-אפריקנים לרשויות הישראליות בשנים 1948-1949 בבקשה להשתחרר מעול השירות ולעזוב את הארץ היו דבר שבשגרה. התשובה הייתה בדרך כלל שלילית. ובכל זאת, חשוב לציין כי בשונה מבקשותיהם של חיילים, בקשות של אזרחים להגר מהארץ לא סורבו על-פי-רוב.³⁴¹

בכל זאת, במקרים מסוימים חרגו הצבא והמדינה חרגו ממנהגם למנוע שחרור מוקדם ולאפשר יציאה מהארץ. מקרה קיצוני היה זה של ג'וזף, יליד שנת 1928, שבא ארצה ממרוקו דרך צרפת בשלהי המלחמה, התגייס לצבא וקיבל אזרחות ישראלית. בסוף 1949 הוא הוגלה על-ידי רשויות הביטחון הישראליות לצרפת לאחר שלקה בנפשו במהלך שירותו הצבאי. בצרפת היה ג'וזף מאושפז במשך כשלושים וחמש שנים בבתי חולים לבריאות הנפש. בני משפחתו שעלו במרוצת השנים לישראל פנו פעמים רבות לשלטונות וביקשו להעלותו, ואף הציגו חוות דעת מאת רופאיו של יקירם בצרפת שטענו כי אין כל צורך רפואי באשפוזו, וכי ייטב לו להיות עם משפחתו. אך הפניות נענו בסירוב תמידי של הרשויות הישראליות בטענה שהדבר בלתי אפשרי מסיבות רפואיות ומחוסר

³³⁹ מכתב פרי עטו של מגויס לשר הפנים, 2 בפברואר 1949 (א"צ, 14-1000827/1958).

³⁴⁰ רוזין, הזכות לצאת מהארץ; יהודאי, הגירה יהודית.

³⁴¹ יהודאי, הגירה יהודית, בעמ' 75.

תנאים לקליטתו בארץ. רק בשנת 1984 הובא ג'וזף לישראל ביזמה פרטית, ללא רשות וללא דרכון.³⁴² ראוי לציין בהקשר זה, כי למרות חריגותו של המקרה שלעיל, במחקר מתועדים מקרים נוספים משנות המדינה הראשונות שבהם יהודים מישראל גורשו או הוחזרו בכפייה לארץ הולדתם. מקרה מפורסם הוא החזרתם של שישה נערים מישראל לקזבלנקה, משום שעליית הנוער, כפי שכותב ירון צור, "לא הצליחה לכפות עליהם להיכנס לתלם החינוכי והם הסתבכו שוב ושוב בפלילים".³⁴³ רקפת זלשיק, למשל, מזכירה את סיפורו של ע"מ, אף הוא חייל ממוצא מרוקני, אשר שוחרר מהצבא על רקע מחלת נפש, ובחלוף זמן מה הוחזר למרוקו על-ידי משרד הביטחון.³⁴⁴

מכל מקום, חיילים ממוצא צפון-אפריקני העלו טענות מגוונות ותיארו את עצמם בדרכים שונות בפניותיהם לרשויות הצבא והמדינה בבקשה להשתחרר לאלתר ולצאת מהארץ. בין היתר, היו נפוצות פניות לרשויות הצבא בדרישה להיחשב כמתנדבים, מעמד שהקנה זכות לשירות צבאי מקוצר, כיסוי הוצאות החזרה לארצות המוצא, וחשוב לא פחות – זכות לצאת מהארץ.³⁴⁵ טענה נוספת שחזרו והעלו חיילים צפון-אפריקנים לפני הרשויות הישראליות הייתה שהם קיבלו צו גיוס לצבא הצרפתי, ושעל מנת למלא אחריו עליהם להשתחרר לאלתר מהצבא הישראלי. לעיתים גם המשפחות בצפון-אפריקה פנו לקונסולים בעניינים כגון דא.³⁴⁶ השערתי היא כי הפונים קיוו שהישראלים יעדיפו לשחררם בלי לבדוק לפני ולפנים את נכונות טענתם כדי לא להיקלע לסערה דיפלומטית זוטא אל מול ממשלת צרפת. מטבע הדברים, היו חיילים רבים שנימקו את בקשותיהם בטעמים אנושיים כנים, כגון געגועים ודאגה למשפחות שנותרו מאחור.³⁴⁷

אזרחים וחיילים רבים ממוצא צפון-אפריקני פנו למוסדות הצרפתיים בבקשה לעזרה. בטרם ארחיב בעניין זה אציין כי היו שתי דרכים נוספות לנסות לעזוב את הארץ, שהוזכרו בחרדה בדו"חות של

³⁴² פסק הדין בעניינו של ג'וזף.

³⁴³ ראו: צור, קהילה קרועה, בעמ' 335.

³⁴⁴ זלשיק, התפתחות הפסיכיאטריה, בעמ' 301.

³⁴⁵ ראו תזכיר מאת מפקד מחלקת מח"ל מ-11.23.1949 (א"צ, 1000827/1958-71).

³⁴⁶ ראו, למשל, מכתב מאת אמו של חייל לקונסול חיפה מ-10.24.1948. במכתבה טוענת האם שבנה קיבל צו גיוס לצבא הצרפתי. באותה נשימה, מבקשת היא לסייע בהחזרתו לחיק משפחתו, מהטעם כי היא זקוקה לעזרתו (ראו: א"צ, 14-1000827/1958).

³⁴⁷ ראו: תצהירו של רס"ן עקיבא סקידל, מפקד מחלקת מח"ל בצה"ל, לבית המשפט מ-6.28.1949 בקשר לחייל ממוצא תוניסאי שנאשם בגניבה ומבקש עתה לפני בית המשפט לשוב לארץ מולדתו ולהתאחד שם עם אמו (א"צ, 14-1000827/1958). כן ראו מכתב מחייל ממוצא אלג'ירי למפקד חיל הים, שבו מבקש הוא להשתחרר משירות צבאי ולחזור למולדתו – אמו אלמנה ומטפלת בארבעה ילדים (א"צ, 14-1000827/1958).

גורמי ביטחון שונים: בריחה מהארץ דרך היבשה או בים³⁴⁸ ופניה למוסדות המיסיון בארץ בבקשה לסייע ביציאה מהארץ.³⁴⁹

הנה כי כן, צפון-אפריקנים רבים אשר חשו אי שביעות רצון ביקשו לצאת מהארץ, אלא שכאמור באותה תקופה לא ניתן היה לעשות זאת, ודאי לא במהלך השירות הצבאי. זאת ועוד, אף אילו ניתנה להם הרשות לעזוב, לא היה באפשרותם לממן את הנסיעה היקרה מישראל בחזרה לצפון-אפריקה. במצב דברים זה, הפתרון שבחרו הצפון-אפריקנים היה פנייה לעזרת הצרפתים. בנסיבות שנוצרו, כך לפחות סברו הצפון-אפריקנים, רק הצרפתים יכלו לפתוח להם פתח ליציאה המיוחלת ממדינת ישראל.

מה גרם אפוא לצפון-אפריקנים – שרק נמלטו משלטון הצרפתים – לפנות אליו מחדש? נראה שביסוד הפנייה עמדו שני שיקולים פרגמטיים: העובדה שפניות לרשויות הישראליות נפלו לעתים על אוזניים ערלות וההבנה שבהיעדר מסמכי זיהוי דרושה התערבות הצרפתים על מנת לאפשר כניסה חזרה לארצות המגרב. נדמה שניתן לסמן שלושה סוגי טענות עיקריים שהובעו לפני הצרפתים.

סוג טענות אחד נסב על סוגיות וכשלים בהתנהלות הישראלית מול הצפון-אפריקנים. בהגיעם ארצה, אך לעיתים כבר במחנות המעבר באלג'יריה או במרסיי, ניטלו מהם דרכוניהם ותעודות זיהוי אחרות.³⁵⁰ בחודשיה הראשונים של המדינה לא הצטמצמה הפרקטיקה הזו רק לצפון-אפריקנים; גם ממתנדבים מארצות המערב נלקחו הדרכונים, אך בלחץ הנציגויות הזרות בישראל – שחוללו סערה שהגיעה עד בן-גוריון עצמו – הוחזרו להם המסמכים בחלוף זמן מה.³⁵¹ אצל הצפון-אפריקנים התופעה הייתה רחבה וממושכת יותר והוחלה על מגויסים כמו על מהגרים "רגילים", וחרף מחאות הצרפתים לא פסקה לחלוטין.³⁵²

³⁴⁸ כך עולה מסקירה של הש"ב על "בעיות מח"ל" (ראו דו"ח מיום 20 בדצמבר 1949, את"ה, 79/115).
³⁴⁹ יהודאי מצביע על תופעה בהיקף של כמה מאות יהודים אשר המירו את דתם במהלך שנות החמישים על מנת לזכות בתמיכת קבוצות מיסיונריות שהבטיחו לסייע בהגירה מהארץ (יהודאי, הגירה יהודית, בפרק החמישי). גם אורית רוזין מתייחסת לנושא באחד ממאמריה (רוזין, הזכות לצאת מהארץ). במאמר זה מציגה רוזין, בין השאר, מכתבי בקשה מצד אזרחים לצאת מהארץ. באחת הבקשות המובאות במאמר מאיים הפונה, חייל משוחרר ("צבר"), בפניה לבקשה לסייע של המיסיון (שם, בעמ' 13).

³⁵⁰ יש לסייג ולומר, כי היו גם יהודים צפון-אפריקנים לא מעטים שהגיעו ארצה בתקופה הנדונה ללא מסמכי זיהוי. גם הצרפתים התייחסו לנושא, וטענו שמסמכי הזיהוי נלקחו מהיהודים במחנות המעבר באלג'יר (ראו תזכיר של מנהלת הפנים של מרוקו מ-12.10.1949 (אד"צ). אפרים פרידמן, שעל פועלו דנתי בהרחבה בפרק הראשון, טען באחד הדו"חות שניסח כי ליהודים ממילא לא ניתנו באותה העת דרכונים על-ידי השלטונות במרוקו, ראו: דו"ח אפרים פרידמן מ-10.3.1948 (אמ"י, חץ, 129/9).

³⁵¹ בן גוריון התייחס לסוגיה ביומנו – יב"ג, 5.8.1948; להרחבה: גשור, מתנדבי חוץ-לארץ, בעמ' 238; כהן, המח"ל, בעמ' 210.

³⁵² לראייה, למשל, בדו"ח מאת מפקד מחלקת מח"ל בצה"ל מיום 23.11.1949 נכתב כי למתנדבים רבים אין דרכונים, היות שאלה נלקחו מהם על-ידי המגייסים בחו"ל (א"צ, 71-1000827/1958). ביולי 1949 פנה נציג של הסוכנות היהודית

בצד הסוגיה העקרונית הקשורה לתעודות, מצאתי כאמור עדויות ספורות לכך שהיו יהודים צפון-אפריקנים שהרהיבו עוז והעלו לפני הקונסולים הצרפתים טענות מסוג אחר – שהושמעו גם לפני הרשויות הישראליות – שנודע להם ממשפחותיהם כי הם נקראו בצו להתגייס לצבא הצרפתי.³⁵³ ייתכן כי בלהט האנדרלמוסיה המלחמתית ובהיעדר מסמכי זיהוי קיוו הצפון-אפריקנים שהקונסולים לא יערכו בירור מקיף בעניין. ואכן, הקונסולים – שלא היו מרוצים בלשון המעטה מהתנהלות הישראלים – לא בהכרח דחו את הטיעון האמור. לפיכך סיכמו הצרפתים ש :

רובם המכריע [של היהודים ממוצא מרוקני – יב"ש] חוזרים
לצרפת בזכות העלמת עין מצד הנציגים הדיפלומטיים בתל
אביב או חיפה, אשר מנמקים את החזרתם (Repatriation)
בתואנה שהמבקשים נקראים לדגל [קרי, לשירות צבאי –
יב"ש].³⁵⁴

אם כן, הצפון-אפריקנים סמכו על היותם בני חסות של צרפת (protégés français) והשליכו את יהבם על עזרת הצרפתים בעת מצוקה, אם בגלל מסמכים שאבדו, אם בגלל קשיי התאקלמות ואם בגלל בעיות סוציו-אקונומיות ומשפחתיות שבעטיין ביקשו לחזור למולדתם. תיאורם של הישראלים – או כלשון הצפון-אפריקנים, "בני שבט הפולנים" – כקלגסים התאים לשיח בין בן החסות לנותנה, המכונה בסרקסטיות "כובש הנאור" או "כובש טוב לב", המגלה אמפתיה כלפי הנכבשים.³⁵⁵

ייחודית ומעניינת טענה נוספת שהוזכרה במקורות. קבוצת צפון-אפריקנים הזכירה את תרומתם למאמץ המלחמתי של צרפת במלחמת העולם השנייה, ודרשו לקבל בזכותה הכרה אזרחית. אני סבור שטענה זו יש לה דימיון מסוים לטענות שנקשרו לחיילים ממערב אפריקה ששירתו בצבא הקולוניאלי הצרפתי שלפיה לצרפתים יש כלפיהם חוב דם (dette de sang, באנגלית: "blood debt"). הכוונה אינה לטענה במשמעותה הקולוניאלית הקלסית (בקשר הקלסי המורכב בין צרפת לנכבשים, שבמסגרתה לאחרונים יש חוב כלפי צרפת), אלא לזו שהתפתחה מאוחר יותר: הפונים או

למפקד מחלקת מח"ל בצה"ל בנושא הדרכונים. לדברי נציג הסוכנות, מתנדבים רבים מבקשים את הדרכונים שלהם בחזרה, הואיל והם מבקשים לשוב לארצותיהם. משכך, בפנייתו תוהה הנציג היכן הדרכונים (א"צ, 236-580/1956).

³⁵³ ראו, למשל, מכתב מאת אמו של חייל לקונסול חיפה מתאריך 24.10.1948, אשר הוזכר לעיל (א"צ, 14-1000827/1958).

³⁵⁴ תזכיר מאת משרד המודיעין הכללי, 24 באוקטובר 1949 (אד"צ).

³⁵⁵ ממי, דיוקן, בעמ' 43.

אבותיהם לחמו למען צרפת, ולכן צרפת היא בעלת חוב כלפיהם.³⁵⁶ חיילים צפון-אפריקנים ששלחו מכתב בעילום שם לקונסול צרפת בירושלים, זיהו את עצמם בפתח המכתב כנתיני צרפת:

רבים מאיתנו וגם הורינו נלחמו עבור צרפת במק"י [תנועת ההתנגדות הצרפתית בזמן מלחמת העולם השנייה – יב"ש]. בשעת הצורך, סברנו כי עתה חובתנו היא לבוא לעזרת אחינו היהודים בפלשתינה. פעולות תמיכה כאלו התרחשו גם בספרד וכיו"ב. ברם, לעולם לא יכולנו לדמיין את מה שיתרחש כאן [בישראל – יב"ש].³⁵⁷

ראוי לציין, כי גם לפני הרשויות הישראליות היו שבחרו להעלות טענות מסוג זה שעה שדרשו להטבות, או במילים אחרות – להכרה בתור מתנדבים. כך, למשל, עשה עובדיה מ', חייל ששרת בגדוד 75 תחת פיקודו של תדי איתן, שהזכיר את תרומתו לצרפת כחייל בצבאה.³⁵⁸ למותר לציין, כי מעורבותם המיוחדת של הצרפתים בעניינם של הצפון-אפריקנים עוררה אי שביעות רצון מצד הרשויות הישראליות. הצרפתים אמנם נקלעו לעניין כאמור בעל כורחם, אך במובן מסוים אולי חשו שמחה לאיד – פחות משנה לאחר שהוטחה בהם ביקורת נוקבת על הקשיים שערמו על יציאת היהודים ממרוקו, חזרו הללו והתדפקו על דלתותיהם. כלפי חוץ לפחות, פנו הצרפתים בזעם לישראלים והטיחו בהם ביקורת על האופן שבו נהגו בבני חסותם. בין היתר, זעמו על הפקעת מסמכי הזיהוי על-ידי הרשויות הישראליות. הדברים הגיעו לידי כך שהקונסול הכללי של צרפת בירושלים המליץ שלא לאפשר את קבלת ישראל לאו"ם עד שתפתר הבעיה.³⁵⁹ כפי שהראתה גם מנדל, בצד הדאגה לשחרורם של המגויסים מ-"שוביהם" הישראלים, דאגו נציגי השלטון הצרפתי לאינטרס הלאומי שלהם, ובשיחות פנימיות הביעו חשש מפני האפשרות שהמסמכים שהוחרמו על-ידי הרשויות הישראליות ישמשו למטרות עוינות, בעיקר של גורמים קומוניסטיים.³⁶⁰ ואכן, מורת רוחם של הצרפתים בעניין הדרכונים הובהרה לרשויות הישראליות בשלב מוקדם יחסית, כבר בחודשי הקיץ של שנת 1948, וזאת בשיחות בין הקונסולים הצרפתים לבין אנשי משרד החוץ הישראלי.³⁶¹

³⁵⁶ ראו: מן, בנים ילידים, בעמ' 183-209.

³⁵⁷ המכתב "יורט" על-ידי שירות המודיעין הישראלי והועבר לידיעת הגורמים המוסמכים באגף כוח-אדם (4 בינואר 1949; א"צ, 467-851/1951).

³⁵⁸ מכתב מאת עובדיה מ' (ללא נמען), מתאריך 10.10.1948 (א"צ 200969/1949-4).

³⁵⁹ הרשקו, בין פאריס לירושלים, בעמ' 167.

³⁶⁰ מנדל, טרנס-לאומיות, בעמ' 338. ראוי לזכור, כי באותה תקופה ישראל – משיקוליה – טרם הרחיקה עצמה לחלוטין מהסובייטים.

³⁶¹ כך, למשל, בשיחה שקיים מר שבתאי רוזן, היועץ המשפטי למשרד החוץ עם מר פייר לאנדי, קונסול צרפת בחיפה, בתאריך 26.8.1948, (ראו: אמ"י, חץ, 179/5).

אך בכך לא די. יציאתם של היהודים הצפון-אפריקנים מישראל עוררה בעיות נוספות, בין השאר גם ממקור צפוי פחות: אף ראשי הקהילה היהודית בצרפת הביעו חשש מפני השתקעות של חיילים משוחררים שלא התאקלמו בישראל בצרפת. כך כתב מזכיר הפדרציה הציונית בצרפת לאיש קשר בישראל:

כבר הודענו לרשויות בישראל את מצב החילים ששוחררו מהצבא וחזרו לצרפת, והנני להעמיד אותך על מצב הדברים: (א) האנשים האלה הם תמיד תחת הרושם כאילו ערקו מן הארץ ומשתדלים לטהר את עצמם בהשמיצם את ישראל, מוסדותיה וכו'. מספרם הולך ורב. (ב) חלק ניכר מהחוזרים מנצל לטובתו את רגש הכרת התודה של היהודים כלפיהם על עזרתם לישראל במלחמתנו. האין לחשוש כי שלטונות ישראל משתדלים להתפטר מגרעין בלתי רצוי זה? אם הדבר כן הרי התכסיס רע בהחלט.³⁶²

כאמור החשש מפני השתקעות של צפון-אפריקנים בצרפת בא לידי ביטוי גם בפגישה שקיים בן גוריון עם ג'וזף פישר, מזכיר קרן הקיימת לישראל ועורכו של העיתון היהודי צרפתי החשוב - La

Terre retrouvée, שנוכרה בפרק הקודם.³⁶³

גם כאשר הישראלים ניסו לכפר על העוול של החרמת הדרכונים, ביקרו אנשי משרד החוץ הצרפתי בחריפות את הדרך שבה נעשה הדבר:

הקונסוליה הצרפתית בחיפה נדרשה לבחון, לאשר ולפעול לאיתור הוכחות לקיומה של אזרחות מרוקנית עבור יהודים צפון-אפריקנים שהגיעו לא מזמן ומבקשים עתה לשוב למרוקו. חלק מאותם מהגרים, אשר אינם מסוגלים להציג את ההוכחות הנדרשות, משולחים, ומשכך מתייצבים בפני הרשויות הישראליות המקומית. אלו נאותות להעניק להם תעודות מעבר (Laissez Passer) ישראליות שמצוין בהן: "אזרח מרוקני". הנציבות הכללית של הרפובליקה הצרפתית במרוקו מוטרדת, בצדק, ממצב דברים זה. משרד החוץ מתכבד לבקש מצירות ישראל בפריז שתואיל בטובה להזכיר לממשלתה שהסמכות של הקונסולים של צרפת כוללת את נתיניו של סולטאן מרוקו, ושאין רשות אחרת הרשאית להגדיר את אזרחותם.³⁶⁴

³⁶² ללא תאריך, א"צ, 8-1000827/1958. ראוי לציין, שגם בארצות אחרות שאליהן היגרו יהודים ממדינת ישראל בשנים הנדונות הובע חשש מפני האפשרות שהרשויות הישראליות נוהגות להקל, בלשון המעטה, בהליך ההגירה של יחידים בלתי רצויים. כך, למשל, נטען ביחס להגירה מישראל לקנדה (וראו: יהודאי, הגירה יהודית מפלשתינה ומישראל, בעמ' 141).

³⁶³ עיקרי הדברים, כפי ראותו של בן-גוריון, מופיעים ביומנו; יב"ג, 9 בנובמבר 1948.

³⁶⁴ אמ"י, חץ 179/5, משרד החוץ הצרפתי לנציגות ישראל בפריס, 14 בספטמבר 1949.

בהקשר הציוני התעורר חשש מפני הדיבה שעשויים להוציא הצפון-אפריקנים על הארץ.³⁶⁵ אורי יהודאי מציג במחקרו פנייה מעניינת מאת יצחק רפאל, ראש מחלקת עלייה בסוכנות היהודית, למשרד העלייה בתל אביב. מדובר בתזכיר שנשלח מפריס בחודש יולי 1949, ושבזמן מציין רפאל כי להגירה מישראל לצרפת ולצפון-אפריקה יש השפעה מורלית איומה, עד לכדי פגיעה בפעילות הסוכנות היהודית (בעיקר בצפון-אפריקה). והנה, תרחיש אפוקליפטי במיוחד העלה דווקא פייר מושניק, אשר ליווה מקרוב את שירותם של החיילים הצפון-אפריקנים :

שום מדינה אינה יכולה לקבל את העובדה שבזמן מלחמה אנשים שעברו תקופת הכשרה כחיילים יוכלו להגר לאחר שהשתתפו במספר קרבות ונחשפו לנקודות אסטרטגיות, לנשק, לטקטיקות השונות, וחמור מכך – לאופן שבו מתהווה צבא, וזה ייחודו של המקרה הישראלי.

במצב הנוכחי, גם לישראלים קשה לעזוב באופן זמני את ישראל. קל וחומר אפוא שעלינו להיות זהירים באשר לשילוחם של אנשים שאיננו מכירים את עברם.³⁶⁶

הצרפתים בינם לבין עצמם העלו מעת לעת חשש מפני ערעור המאזן בין יהודים למוסלמים במרוקו על רקע חזרתם של היהודים המרוקנים כמנצחים.³⁶⁷ עם זאת, אי היציבות בין המוסלמים ליהודים במרוקו, כפי שתיאר ההיסטוריון המרוקני מוחמד קנביב, אפינה דווקא את ראשית המלחמה בפלסטין/ארץ ישראל ולא את סופה.³⁶⁸ החשש שהביעו בעניין זה פקידים צרפתים במרוקו הופרך ונדחה במהרה על-ידי הפקידות הצרפתית הבכירה שם, גם מתוך הבנה שמבחינה משפטית העובדה שהאזרחות הישראלית שקיבלו היהודים הצפון-אפריקנים לא שללה מהם את האזרחות המרוקאית, ולכן לא ניתן היה לאסור את החזרתם. בהקשר זה כתב בכיר במחלקה הפוליטית של הפרוטקטורט :

מספר מפקדי מחוזות הפנו את תשומת לבי לעוינות מצד קבוצות בציבור המוסלמי כלפי חזרתם של יהודים שעזבו לפלסטין. למרות הלך רוח זה, אין אנו יכולים להתנגד לחזרתם למקום מגוריהם (בית אב) של נתינים מרוקנים שמגישים בקשה מרגע שאזרחותם הוכחה.³⁶⁹

³⁶⁵ ראו : יהודאי, הגירה יהודית, בעמ' 115. יצוין, שהקונסול הצרפתי היושב בתל אביב, ז'אק שארירון (Jacques Charreyron), הניח אף הוא שהסירוב מצד הרשויות הישראליות לאפשר לחיילים לעזוב את הארץ לכיוון צרפת נבע מתוך קיומו של חשש מפני האפשרות שאותם חיילים ישמיצו בנכר את מדינת ישראל (הרשקו, בין פאריס לירושלים, בעמ' 167).

³⁶⁶ תזכיר פרי עטו של פייר מושניק, הקצין האחראי במחלקת מח"ל שבאכ"א על דוברי הצרפתית (ללא תאריך) (ארכיון פולונסקי (איי"ט), חטיבה 15, מיכל 2, תיק 9).

³⁶⁷ ראו למשל מכתבו של מפקד מחוז מקנס למנהל משרד הפנים בפרוטקטורט, יולי 1949 (אד"צ). ממחקרו של אורי יהודאי עולה, כי חשש דומה הועלה גם על-ידי נציגי הסוכנות בפאריס. ביוני 1949 הופץ מזכרו של אחד מנציגי הסוכנות בפאריס, שבו נטען כי חזרה של יהודים לכפרים עלולה להצית גילויי אלימות (לטענת מחבר המזכר, חשש זה לא נגע ליהודים שחזרו והתיישבו בערים המרכזיות) (וראו : יהודאי, הגירה יהודית, בעמ' 115).

³⁶⁸ קנביב, יהודים ומוסלמים במרוקו, בעמ' 668-677.

³⁶⁹ המחלקה הפוליטית של הפרוטקטורט למפקדי המחוזות : פס, מרקש, מקנס, אוג'דה, רבט ואג'דיר (ללא תאריך מדויק, 1949) (אד"צ).

בנסיבות אלה, כל שנדרש מהצפון-אפריקנים היה להוכיח לקונסולים הצרפתים בישראל כי מוצאם ממרוקו. לעיתים הם רתמו לשם כך את הרשויות המקומיות במרוקו על מנת שימציאו להם אישורים מתאימים.³⁷⁰ משהומצאה תעודה כזו, הוסרו המכשולים מבחינת הצרפתים.³⁷¹ ואכן, לדברי הרשויות הישראליות, הקונסולים של צרפת בישראל העניקו תעודות מסע לחיילים ממוצא צפון-אפריקני גם כאשר ידעו בוודאות שהללו עדיין משרתים בצבא.³⁷²

שאלה מעניינת אחרת שעלתה במסמכי הפרוטקטורט הייתה האם בכך שהצפון-אפריקנים היגרו באופן לא חוקי, נשללה מהם הזכות לקבל הגנה מצרפת. לא מצאתי מענה לתהייה זו שנותרה בעלמא, אך מכל מקום, כאמור, הצרפתים הגיעו למסקנה שהאזרחות המרוקאית לא נשללה מהם, ואולם הוחלט כי הוצאות החזרה (Repatriation) יושתו על היהודים הצפון-אפריקנים עצמם.³⁷³ אחד החששות שהעלו הצרפתים היה שהיהודים הצפון-אפריקנים יתוודעו לשלל האפשרויות האזרחיות, כפי שעשו המוסלמים לפנייהם, וידרשו לקבל תעודת זהות של בן חסות צרפת (carte d'identité de protégé français). תעודה מעין זו הייתה מאפשרת להם להשתקע בצרפת ואם לא די בכך – ליהנות מזכויות מסוימות המוקנות לאזרחיה.³⁷⁴ לא מצאתי עדויות לכך שהפרקטיקה הזו אכן יושמה על-ידי יהודים צפון-אפריקנים.

סיכום

פרק זה האיר בזקור נקודת ציון ייחודית בתולדות יהודי צפון-אפריקה שהתייצבו במדינת ישראל במלחמת העצמאות, שבה נרקמה – ולו לזמן קצר – מערכת יחסים בין חיילים ממוצא זה לבין רשויות המדינה הצרפתית.

³⁷⁰ ראו: מזכר מאת מפקד מחוז מקנס למנהל משרד הפנים ברבט, 1.7.1949 (אד"צ).

³⁷¹ חשוב לציין, שהצרפתים לא היו שבעי רצון מהמצב שלמעשה נכפה עליהם. הדרג הבכיר הנחה את הפקידות שלא לעודד את החזרה לצפון-אפריקה, אך חזרו והדגישו את העובדה שמבחינה משפטית אין מנוס אלא לאשר את המהלך (ראו: מכתב של מנהל משרד הפנים למפקד מחוז מקנס (לא מצוין תאריך ע"ג המכתב, אך מדובר במענה למכתבו של מפקד מחוז מקנס מתאריך 1.7.1949) (אד"צ).

³⁷² מזכר שנשלח מפייז מושניק למנהל מחלקת מח"ל באגף כוח אדם מתאריך 23.9.1949 (א"צ, 14-1000827/1958).

³⁷³ ראו: מכתבו של מנהל משרד הפנים למפקד מחוז מקנס, שהוזכר לעיל.

³⁷⁴ ראו: מזכר של מנהלת הפרוטקטורט מתאריך 15.8.1949 (אד"צ).

הפרשייה שתוארה כאן מלמדת על המיקום המיוחד של הקהילות היהודיות בצפון-אפריקה אל מול הקולוניאליזם האירופי. היא מדגימה מסכת אחת במערכת היחסים בין היהודים הצפון-אפריקנים לשלטון הצרפתי, ובו בזמן חושפת חלק מתצרף הזהות של יהודים אלה. נדמה שהתמונה המצטיירת במקרה שלפנינו מחייבת לחרוג מהייצוג המקובל של הציבור הקרוי בהיסטוריוגרפיה הישראלית "עדות המזרח". תולדות החיילים הצפון-אפריקנים בצה"ל במלחמת העצמאות, מערערות במידת מה על התפיסה של האסכולה הציונית, שהצפון-אפריקנים הגיעו למדינת היהודים כמבקשי ישועה. הסיפור שסופר כאן, שבמסגרתו הייתה ליהודים הצפון-אפריקנים ברירה של ממש, מאתגר במידת מה את הנרטיב השגור שלפיו התייצבותם במדינת ישראל הייתה תוצר בלתי מכוון (סטיכיה).³⁷⁵

הפרשייה שתוארה כאן גם מחייבת לבחון את התאמת הכינוי יהודים-ערבים ליהודי צפון-אפריקה – לפחות בשנים הראשונות לאחר הגירתם לישראל. הייתכן שיש מקום לפתח תיבה מושגית חדשה בהקשר הנדון, כנרמז בכותרת פרק זה – "יהודים-צרפתים"?

סבורני שהרתיעה של התפוצה הצפון-אפריקנית בכלל ושל החיילים שנמנו עם פזורה אתנית זו בפרט מהסיטואציה שאליה נקלעו במדינת ישראל, ובעקבות זאת הפנייה לעזרת המעצמה הקולוניאלית – יש בהן עניין עבור העוסקים בחקר פוליטיקת הזהויות בהקשר המזרחי. במחקר שעניינו תולדות המגע בין אירופים ללא אירופיים בישראל, וליתר דיוק לענייננו: בין אשכנזים למזרחים, לא הושם דגש מספיק על כלל המהלכים והאפשרויות שהקנו השייכות והשותפות התרבותית והזהותית שהעניקה המורשת הקולוניאלית ליהודי צפון-אפריקה. במקרה שלפנינו בזכות כלים אלה, בעת מצוקה, בשעה שהאפשרות הציונית הפכה ולו באופן זמני למוקצה מחמת מיאוס, הייתה המסגרת הקולוניאלית עבור הצעירים הצפון-אפריקנים חלופה רלוונטית יותר מתמיד.³⁷⁶

לסיום, התופעה שתוארה כאן, דהיינו עזיבה של מדינת ישראל וחזרה לארץ המוצא, היא – בסופו של יום – צורת ביטוי מובהקת לחוסר הלימה בין השיטה האזרחית הנוהגת לבין רצונו של היחיד לעניין האופן שלאורו מבקש הוא לעצב את חייו. לתחושתו, במחקר הקיים על אודות העלייה

³⁷⁵ ראוי להזכיר בעניין זה את טענתה היסודית של מוד מנדל, שהוזכרה פעמים מספר בגדרי עבודה זו, לעניין ההיבט הטרנס-לאומי שבהתייצבותם של היהודים הצפון-אפריקנים במדינת ישראל דווקא במועד נושא הדיון (וראו: מנדל, טרנס-לאומיות).

³⁷⁶ בהקשר זה, צריך אולי לחשוב על הסיטואציה שאליה נקלעו חלק מהחיילים והחיילים הצפון-אפריקנים כסיטואציה אופיינית למצב הקולוניאלי. במקרה שלפנינו אנו למדים על מצג של ריבוי זהויות, או יש שיעדיפו – היברידיות. נוכחנו לראות כיצד יחידים יהודים ממוצא צפון-אפריקני יכולים כמעט בעת ובעונה אחת, ולכל היותר לאורך פרק זמן מאוד קצר, להיות הן ישראלים, הן מרוקנים, הן צרפתים (או למצער דוברי צרפתית), הן יהודים, הן ציונים והן לא ציונים (בעניין זה ראו בין השאר: אייזנשטדט, על גיבוש זהויות; שנהב, זהות).

מאמצות צפון-אפריקה אין די התייחסות לאופן זיהויו העצמי של היחיד מבחינה אזרחית. רוצה לומר שגם ליחיד ממוצא צפון-אפריקני יש תפקיד חשוב בשרטוט הזהות האזרחית שלו, ובכלל זה: בקביעה של המיקום הגיאוגרפי שבו זו תקוים. במקרה שתואר כאן ראינו כיצד יחידים ממוצא צפון-אפריקני (מרוקני ליתר דיוק) מסוגלים להפעיל בשעת הצורך "יכולת פעולה עצמאית ובלתי תלויה"³⁷⁷ – "אגנטיות" (Agency) – ובתוך כך לנהוג בניגוד לקונצנזוס ואולי גם לאתוס הלאומי/ציוני, שעה שנדרש הדבר על מנת לממש את מאווייהם.

³⁷⁷ הכט-יעקבי, הבחירות, בעמ' 21.

נהוג להניח, ששירות צבאי טומן בחובו איסורים, חובות ומגבלות לרוב. ואולם, ישנו גם רובד שלעיתים נסתר מהעין, שמגולם בהתלקטותן של תחושות פורקן ושחרור הנלוות לעיתים לחוויית השירות. דומה, שנטיילת חלק בגרעין צבאי, לבטח בעת לחימה, יש בה רכיב של התבגרות או הבשלה (maturation), העצמה אישית והתרוממות רוח.³⁷⁸ במקרה שלפנינו, נקרתה בפני גברים יהודים צעירים מתפוצה קולוניאלית – אשר מסלילה יחידים הנמנים עמה לחיות לאורם של כללים קשיחים וממצבת אותם לפי דגמים אנושיים אחידים³⁷⁹ – הזדמנות בלתי חוזרת להשתחרר מחישוקיה של החברה וקהילת המקור.³⁸⁰

תחת השלטון המוסלמי משך מאות השנים, הוכרו יהודי צפון-אפריקה כבני חסות, דיימים. מעמד זה העניק להם אמנם הגנה משפטית מסוימת,³⁸¹ אך בה בעת נכרכו סביבו גם אלמנטים מכפיפים ומבוזים.³⁸² אם לא די בכך, משך שנים – וביתר שאת בתקופה הטרומ-קולוניאלית – נשזר מעל ראשיהם אגד תדמיות ירוד.³⁸³ השתלטותה של צרפת על ארצות המגרב הובילה, במובנים לא מבוטלים, לשיפור כללי במצבם של היהודים החיים בה. באלג'יריה אף זכו היהודים למעמד אזרחי משודרג, בדמות אזרח צרפתי.

כיבושה של צרפת על-ידי גרמניה הנאצית וכינונו של שלטון וישי תחתיה היוו נקודת שבר עבור יהדות צפון-אפריקה. שוב הרגישו יהודי צפון-אפריקה מופלים ונחותים אשר עתידם לוט בערפל. סימני החלמה ניכרו, כמובן, עם כניסת האמריקנים בשלהי 1942. אלא, כי תקופת שלטון וישי קצרה ככל שהייתה נצרבה בזיכרונם ובתודעתם לדיראון. מעתה היה ברור ליהודים הצפון-אפריקנים שחרף שדרוג מעמדם האזרחי, בסופו של יום, גורלם נשלט על-ידי אחרים.³⁸⁴

³⁷⁸ דר וקמחי, תפיסה עצמית של ביגור; ליבליך, בגרות; סוסה וסמית, צבא של אף אחד, בעמ' 249-250.
³⁷⁹ לעניין זה, ראוי להזכיר – בין היתר – את ראייתו של ירון צור את החברה היהודית במרוקו (בעיקר בקזבלנקה) כחברה המורכבת ממגזרים מעמדיים, תרבותיים וכלכליים מובהקים (ראו: צור, קהילה קרועה, בעמ' 33-36).

³⁸⁰ על היות החברה היהודית במרוקו פטריאכלית, ראו בין היתר: בשן, יהדות מרוקו, בעמ' 189; על רבדיה ההיררכיים של המשפחה הצפון-אפריקנית בתקופות מוקדמות יותר, ראו: בשן, הורים וילדים.

³⁸¹ על מעמדם המשפטי של יהודי מרוקו, ראו: בשן, יהדות מרוקו, בעמ' 59-66.

³⁸² שנער, יהודים ומוסלמים; סיון, שנאת יהודים.

³⁸³ שם. לעניין התדמית הרווחת שיצאה ליהודים במרוקו, ראו: סטילמן, מוסלמים ויהודים, בעמ' 18-21.

³⁸⁴ צור, קהילה קרועה, בעמ' 72-74; טולדנו, רדיפה והצלה, בעמ' 54-74; אביטבול, יהודי אלג'יריה, תוניסיה ומארוקו.

העובדה שמדינת היהודים נקלעה לעימות צבאי חריף על עצמאותה העניקה למספר לא מבוטל של צעירים יהודים בצפון-אפריקה הזדמנות פז לחשוב מחדש על גורלם. בין אם היה גיוס מסודר בארצות צפון-אפריקה ובין אם לאו, הרי שלפחות בחודשים הראשונים למלחמה שיוועו הכוחות הלוחמים הישראליים לתגבורת. לפתע נקרתה בפני צעירים יהודים צפון-אפריקנים אפשרות להשתחרר מהמוסכמות הישנות: לא עוד ציבור מוחלש הנתון לחסדי ריבון כזה או אחר. מעתה ניתן היה להתאגד סביב אתגר מעצים ומלכד כאחד – השתתפות במלחמה על עצמאותו של העם היהודי נגד כוח לוחם הנמנה עם עמי ערב.

זוהי אמנם תיאורה של נקודת הפתיחה לפרשייה הקצרה הנסקרת בעבודה, אך לימים יתברר שכפי שבאו למדינת ישראל אותם יהודים צעירים ממוצא צפון-אפריקני, כך גם יצאו ממנה רבים מקרבם. עבודה זו עקבה אחר מסלול הכניסה, השהות והיציאה של אותם יחידים.

שאלה שניקרה במוחי בימיו הראשונים של המחקר נותרה בלי תשובה ברורה – מדוע התאגדו דווקא סביב מודל החיילות הצפון-אפריקנית תדמיות כה דרמטיות: לוחם אמיץ ללא חת, מצד אחד, וחייל סורר וחף ממשמעת, מצד שני?

משום פשטותו, נדמה שבסיפור הקצר פרי-עטו של גדעון שמר, "אחד מארוקני", שפורסם ב-1949 מגולם בהצלחה רבה תלכיד התדמיות שדבקו בחייל הצפון-אפריקני במלחמת העצמאות. הסיפור נסב על קורותיה של מחלקה מספר 3, או בשמה האחר: "מחלקת המארוקנים", במחנה, בפרק האימונים, ולבסוף, בשדה הקרב.³⁸⁵ כצפוי, זירת ההתרחשות האחרונה, היא המערכה הקרבית, מקפלת בתוכה את שיאו העלילתי של הסיפור. בניגוד גמור לתחזיותיהם של מפקדי המחלקה, אשר "פקפקו בכשרה הקרבי ולעתים תכופות היו מגדישים סאה הגונה של ספיקות לגבי הקרב הראשון שאליה תצא",³⁸⁶ בשדה הקרב לחמו חייליה באופן מעורר השתאות. על רקע זה, נחזה שדה הקרב גם כנקודת מפנה באופן ייצוגם של טוראי אלברט אלחדוף ועשרים ותשעת חבריו למחלקה, אף הם, כמותו, "בחורים עליזים ממרוקן".³⁸⁷

³⁸⁵קשת סופרים" היא כותרתה של אנתולוגיה שהופקה בשנת 1949 על-ידי שרות התרבות בצה"ל, המכנסת יצירות נבחרות של חיילי מלחמת תש"ח, ובכללן גם סיפור קצר פרי-עטו של גדעון שמר (שמר, אחד מארוקני).

³⁸⁶שמר, אחד מארוקני, בעמ' 78.

³⁸⁷שם, בעמ' 73.

כלום נוכל עוד לשאול, כדרך שאנו רגילים לשאול עליהם, על מארוקנים אלה – היהפוך כושי עורו? כלומר, מארוקנים אלה, כלום יש להם תקנה? סבורני שלשחורים-כושים אלה אין כלל איזה עור שעליהם להפכו. כן, כמדומה לי שסבורני כך.³⁸⁸

מדוע החברה הישראלית של שנות החמישים נזקקה לדימויים כה מקוטבים ביחס לאלברט אלחדיף, קזבלן ודומיהם? כלום לחימה בגבורה בשדה הקרב היא שקירבה את הצפון-אפריקנים ללב הקולקטיב?

ייתכן – ואין, כמובן, בידי כלים כדי להכריע בדבר – שהעוצמה והנוכחות של אוסף סיפורי הגבורה שנקשרו בחיילים הצפון-אפריקנים במלחמת העצמאות נועדו לשם כינונו של זיכרון קולקטיבי וביצורה של "קהילה מדומיינת", כלשונו של בנדיקט אנדרסון. רוצה לומר, שאימוצם של ייצוגים חברתיים³⁸⁹ המתייחסים לחיילים הצפון-אפריקנים כלוחמים נועזים, היה בו כדי לסייע בקירובם אל לב הקולקטיב.

בצד האמור, ראוי אולי להזכיר שלכל הפחות החל מראשית שנות החמישים של המאה הקודמת, ולאורך זמן ממושך, שלטה בכיפה המחקרית הסוציולוגית בכל הנוגע להבנת שורשיה של "הבעיה העדתית" התיאוריה המודרניסטית.³⁹⁰ התיאוריה כפשוטה הניחה, כידוע, שישנה התפתחות קווית של חברות בעולם משלב מסורתי לשלב מודרני. על רקע זה, שרטטו סוציולוגים ישראלים, ובראשם שמואל נח אייזנשטדט, את קווי השוני בין מהגרים מארצות אפרו-אסייניות לבין מהגרים מתפוצות אחרות לאורה של הבחנה ברורה, הינו תהליכי המודרניזציה שאותם מהגרים עברו בארצות מוצאם. תיאוריה זו הציעה אפשרות לתיקון חברה על-ידי הנחלת תכנים מודרניסטיים בקרב ציבורים נחשלים.³⁹¹ ברוח זו, קיומו של קורטוב של מאפיינים חיוביים בצפון-אפריקנים, כפי שבא לידי ביטוי בסגולותיהם הקרביות, יש לו תפקיד משקיט ומרגיע.³⁹² הנחה מובלעת היא שחיילות טובה, בחלוף הזמן ועם החשיפה המוגברת לתרבות ולחינוך מערבי, תתורגם גם לאזרחות טובה. זוהי הגישה המכונה במחקר הסוציולוגי על אודות המפגש בין צבא ואתניות גישה המודרניזציה/אינטרגציה.³⁹³ אם לא די בכך, הרי שכידוע, בתקופה הנדונה בגדרי מחקר זה, השיח הנוהג של הקולטים ביחס

³⁸⁸ שם, בעמ' 82.

³⁸⁹ מאנע, ייצוגים חברתיים, בעמ' 101.

³⁹⁰ צור, ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית, בעמ' 10-11.

³⁹¹ מאנע, ייצוגים חברתיים, בעמ' 104-105.

³⁹² ייתכן גם שהחיילות הטובה נקשרה בניסיון לזהות תכונות ומשמעות חיובית בקשר לפרימיטיביות שיוחסה ליחידים יהודים ממוצא אפרו-אסייני (ראו: סיכום דברים שנשא ארנסט עקיבא סימון במסגרת סימפוזיון בנושא "בעית ההבדלים האתניים", כפי שפורסם בכתב העת "מגמות" (1952) (סיכום הויכוח, בעמ' 321-322)).

³⁹³ לרר, קבוצות של איכות, בעמ' 2-4.

לעולים – הן בספרות המחקרית (אייזנשטדט),³⁹⁴ הן בכתיבה העיתונאית³⁹⁵ – נסמך רבות על גישה טיפולוגית ותפיסה דיפרנציאלית.³⁹⁶ ייתכן שתפיסות סוציו-פסיכולוגיות אלו היוו מצע נוח להתגבשותן של תדמיות מקוטבות.

למעשה, כל ההשערות שמניתי בקשר למקור הדימויים שנקשרו בחיילים ממוצא צפון-אפריקני נעות לאורכו של ציר אחד – יהודי וציוני.³⁹⁷ אלא, שייתכן שיש להסתכל על העניין בצורה רחבה יותר: תדמיות וייצוגים פופולריים נוצרו גם בצבאות אחרים בקשר לחיילים המשתייכים לתפוצות זרות. כך למשל, וכפי שהצגתי בקצרה בפרק השני, דימויים – הן חיוביים והן שליליים – נערמו גם על גבם של חיילים צפון-אפריקנים מוסלמים ששרתו בזמן מלחמת העולם השנייה בצבא הצרפתי.³⁹⁸

אם נתרחק עתה משיח הדימויים אזי נראה שהתחקות אחר סיפורם של המגויסים ממוצא צפון-אפריקני מאתגרת את התפיסות המשוקעות היטב בקשר לעלייה מצפון-אפריקה בשנים 1948-1949. אימוצה של נקודת מבט זו מובילה לכך שאין אולי עוד מקום לתפוס את הצפון-אפריקנים שהגיעו ארצה בשנים הנדונות בהכרח כ-**ציבור** התר אחר ישועה, ו/או כחלק ממגמת הגירה סטיכית. במקום זאת, יש להכיר באפשרות שלפנינו **יחידים**, שלפחות בתפיסת העצמי שלהם, ראו עצמם כ-"שחקני חיזוק" לגיטימיים לקולקטיב שעמו בראש ובראשונה נמנו – העם היהודי. בהקשר זה, סבורני שתובנה מרכזית אשר עולה מהמחקר היא מידת העוצמה שברצון החופשי וביכולת הבחירה (אגנטיות) שהיו טמונים בצעירים יהודים ממוצא צפון-אפריקני בתקופה הנדונה – הן במולדת הישנה (צפון-אפריקה) בטרם עזבוה, הן במולדת החדשה-ישנה (מדינת ישראל), בין השאר עת ביקשו לעזוב.

צעירים אלה בחרו שלא לנסות לשדרג את מעמדם, תדמיתם ו/או את דימויים העצמי בארץ המקור, או לחלופין, בצרפת. הנה, דווקא בעת לחימה, בחרו הם לקשור את גורלם עם מדינת ישראל. אמנם,

³⁹⁴ אייזנשטדט, קליטת העליה.

³⁹⁵ בעניין זה, ראו בהרחבה: ליסק, דימויי עולים. כן עיינו במונוגרפיה פרי-עטו, העלייה הגדולה, שבה דן בהרחבה בדמות העולים מארצות אפרו-אסייניות כפי שהשתקפה בעיני הקולטים בשנות החמישים של המאה הקודמת.

³⁹⁶ ליסק, חקר המזרחים, בעמ' 118. אנוך, ישראל בעשור הראשון, בעמ' 117-118.

³⁹⁷ כאן, אולי, עולה גם נקודה עדינה, והיא שניתן לחשוב על שיח הדימויים שהתנהל על גבם של חיילים ממוצא צפון-אפריקני בשנים הנדונות בתור דוגמא לתפיסות קולוניאליסטיות שניבטו לעיתים גם בתפיסות של יהודים אירופים ביחס ליהודים שמוצאם מתפוצות לא אירופיות.

³⁹⁸ במסגרת הפרק השני, הזכרתי בקצרה את הלחימה המפורסמת ביותר שנקשרה בשמם של לוחמים ממוצא מרוקני בעת מלחמת העולם השנייה, אשר נערכה על אדמת איטליה. קורותיהם של הלוחמים המרוקנים בתקופה הנדונה היה בהם כדי לספק ארסנל לשיח דימויים – הן חיוביים, הן שליליים – עשיר ומגוון (וראו: בימברג, הגומים, בעמ' 49-72).

לא מן הנמנע כי חלק מאותם מגויסים בכוח רצו גם להשתקע לאחר המלחמה במדינת ישראל. כך גם לא מופרך יהיה להניח כי חלק ניכר מהם רצה בהגיעם ארצה לשפר את מצבם הכלכלי. ואולם, דומני שבסופו של יום, עת עזבו הצעירים היהודים את צפון-אפריקה (דווקא) לכיוון ישראל, הם עשו כן משום השתייכותם לקולקטיב היהודי ומשום זיקתם למדינת ישראל.

כמודגם בפרק השלישי, זמן לא רב לאחר מכן, החוויות הצבאיות והאזרחיות השליליות מעיקרן הובילו חלק מאותם צעירים לגיבוש תפיסת שייכות חדשה, למקום המוצא ו/או לקהילה היהודית שבה ו/או לאימפריה הקולוניאלית, צרפת, שארצות המגרב הנדונות כאן היו חלק ממנה. בפרק השלישי עסקתי בעיקר בתיאורה של התופעה, ובכלל זה: ברתימתה של צרפת לעזרת יחידים ממוצא זה אשר תרו אחר דרכים שבעזרתן יוכלו לשוב לחיקה של קהילת המקור או להגר לצרפת. ואולם, מתחת לממד התיאורי מסתתרת סוגיה מעניינת יותר שלא נדונה כאן, והיא תפקידה של ההבניה התרבותית שנוצקה בחסות הקולוניאליזם הצרפתי כמרכיב זהות של יחידים יהודים ממוצא צפון-אפריקני. כדברי ירון צור, יהודים החיים במרחבים קולוניאליים, לבטח במרחב הצפון-אפריקני, עשויים להחזיק במספר זהויות בעת ובעונה אחת. זהו מנעד מורכב של רב-זהויות, הנשען על שלושה אדנים: דת ו/או לאום, מקום (מרחב גיאוגרפי, קהילה וכיו"ב) ודמותה של האימפריה המערבית החולשת על אותה פזורה יהודית.³⁹⁹ שאלת המיקום לאורכו של אותו מנעד זהויות עשויה להיות נזילה ולהשתנות בהתאם לנסיבות. מכאן, שגם זהותם של המגויסים ממוצא צפון-אפריקני שעניינם נדון בעבודה זו – אינה קשיחה ובוודאי שאינה קבועה. נסיבות קיצוניות, כמו אלו שנדונו כאן – שירות צבאי ודחיקה אל מחוץ לקולקטיב – עשויות להביא לכך ששחלוף הזהויות, לפחות מבחינת תפיסת המקום, מצפון-אפריקני, לישראלי ועד ליהודי-צרפתי עשוי להתרחש לאורכם של פרקי זמן קצרים ביותר.

זאת ועוד. בעבודה זו התייחסתי בהרחבה לקורותיהם של חיילים ממוצא צפון-אפריקני ערב גיוסם לצה"ל, כמו גם למספר אירועים ראויים לציון שהתרחשו במהלך שירותם. תובנה חשובה שעלתה במחקר נוגעת לאי-שוויון בין תפוצות שונות בקולקטיב היהודי. אף בגדרי המסגרת והמרות הצבאית הודגמו פערי עוצמה ברורים בין יהודים אירופיים ללא אירופיים. זאת, חרף תחושתם של לפחות חלק מהמגויסים ממוצא צפון-אפריקני כי תרומתם לקולקטיב היהודי מעצם השירות

³⁹⁹ תודתי מסורה לפרופ' ירון צור, אשר התיר לי (אוגוסט 2018) לעשות שימוש בתובנות שאותן עתיד הוא להציג בקרוב במסגרת מחקר שעניינו זהויות ותחושות שייכות של יהודים במרחבים קולוניאליים.

בצבאו לא תסולא בפז ואולי גם חרף מחאתם של "אחיהם" לשפה – הם החיילים דוברי הצרפתית ממוצא אירופי – על אפלייתם של רעיהם לקרב.

מפתה אמנם ליטול את סיפורם של החיילים נושא מחקר זה ולצייד באמצעותו – כמעין תחמושת – את הארסנל הנפיץ של הנרטיב הסב על יחסי הכוחות בעמיות היהודית בין ציונות מערבית לציונות מזרחית, בין אשכנזים למזרחים ואף בין מכפפים למוכפפים. ברם, אני סבור כי ראש וראשון ניבט ממחקר זה ממד טראגי אחר, בסיסי יותר, כזה של היעדר הבנה וחוסר תיאום ציפיות – הן מצד הקולטים, הן מצד הנקלטים – לעניין יכולתו של צבא, לבטח בעת לחימה, לטשטש משקעים, מבנים ותדמיות חברתיות המשוקעים עמוק בתרבות.

ראשי תיבות

ארכיון בן-גוריון	אב"ג
ארכיון בן אזראף	אב"א
ארכיון הג'וינט	א"גיט
הארכיונים הדיפלומטיים של צרפת	אד"צ
ארכיון יד טבנקין	אי"ט
ארכיון מדינת ישראל	אמ"י
ארכיון צה"ל	א"צ
הארכיון הציוני המרכזי	אצ"מ
ארכיון "ההגנה"	את"ה
יומני בן-גוריון	יב"ג

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבידוב, נתיבים נעלמים
יאני, אבידוב, **נתיבים נעלמים: עם ההעפלה במחתרת, במדבר ובים**, תל אביב, 1967.
- אביטבול, יהודי אלג'יריה, תוניסיה ומארוקו 1940-1943
מיכאל, מיכאל, "יהודי אלג'יריה, תוניסיה ומארוקו 1940-1943", **פעמים**, 28 (1986), עמ' 79-106.
- אבנרי, אופטימי
אורי, אבנרי, **אופטימי**, תל אביב, 2014.
- אזולאי, נוער בסערה
אריה, אזולאי, **נוער בסערה: תנועות הנוער היהודיות במרוקו**, ירושלים, 2012.
- איזנשטדט, דו"ח
שמואל נח, איזנשטדט, "דו"ח על בעיות הקליטה של עולי המזרח (צפון אפריקה)", **אצ"מ**, S42/248.
- איזנשטדט, קליטת העליה
שמואל נח, איזנשטדט, **קליטת העליה**, ירושלים, 1952.
- איזנשטדט, על גיבוש זהויות
שמואל נח, איזנשטדט, "על גיבוש זהויות", **פעמים**, 127-125 (2011), עמ' 37-44.
- אילן, יחסי כוחות
עמיצור, אילן, "יחסי כוחות ומוכנות למלחמה: צה"ל והצבאות הערביים בתש"ח", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש**, (חלק א'), תל אביב, 2015, עמ' 116-77.
- איתן, נגב
Eytan, Teddy. *Neguev: L'heroique Naissance de L'etat d'Israel*. Paris, 1949.
- אלמוג, הצבר
עוז, אלמוג, **הצבר – דיוקן**, תל אביב, 1997.
- אנדרסון, קהילות מדומיינות
בנדיקט, אנדרסון, **קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה**, מתרגם: דן לאור, תל אביב, 1999.
- אנוך, ישראל בעשור הראשון
יעל, אנוך, **ישראל בעשור הראשון – עלייה וקליטה: ניתוח סוציולוגי**, תל אביב, 2001.
- אראל, 'בלי מורא בלי משוא פנים'
ניצה, אראל, **'בלי מורא בלי משוא פנים: אורי אבנרי ו'העולם הזה'**, ירושלים, 2006.
- אריאלי, מדינת ישראל וחיילים טרנס-לאומיים
Arieli, Nir. "When are foreign volunteers useful? Israel's transnational soldiers in the war of 1948 re-examined" *Journal of Military History* 78, no 2 (April 2014): 703-724.
- אריאלי וקולינס (עורכים), חיילים טרנס-לאומיים.
Arieli, Nir and Bruce Collins. ed. *Transnational Soldiers: Foreign Military Enlistment in the Modern Era*. Palgrave Macmillan UK, 2013.

ארנון, ציונות דתית
ישי, ארנון, **ציונות דתית בארץ מבוא השמש: מ'אהבת ציון בצפון אפריקה לאתוס של 'תורה ועבודה' בישראל (1943-1953)**, בני ברק, 2013.

בוגנר, אי הגירוש
נחום, בוגנר, **אי הגירוש: מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948**, תל אביב, 1991.

בועז, משרד הביטחון
אריה, בועז, **שורשי משרד הביטחון: גיבוש המבנה ותחומי האחריות 1948-1952**, בן-שמן, 2013.

בימברג, הגומים
Bimberg, Edward L. *The Moroccan Goums: Tribal Warriors in a Modern War*.
Greenwood Press, 1999.

בן-אליעזר, החברה הצבאית
אורי, בן-אליעזר, "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי מילטריזם ונאו-מילטריזם בעידן פוסט-הגמוני", בתוך: מאג'ד אלחאגי ואורי בן-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, ירושלים, 2006, עמ' 77-102.

בן-דוד, ההגנה באירופה
יהודה, בן-דוד, **שליחות "ההגנה" באירופה**, רמת אפעל, 1995.

בן-דוד, ביד חזקה
יהודה, בן-דוד, **ביד חזקה: אברהם פולונסקי והמחתרת היהודית בצרפת במלחמת העולם השנייה**, תל אביב, 2002.

בן-דוד, חרב בנכר
יהודה, בן-דוד, **חרב בנכר: מעלילות ה"הגנה" באירופה 48-1945**, תל אביב, 1978.

בן-הרוש, צרפת והציונות במרוקו
Benarroch, Elie. "La France et le Sionisme Au Maroc 1897-1956 1984", PhD diss.,
University of Aix en Provence, 1984.

בן-חיים (פרידמן), ההעפלה מצפון אפריקה
בן-חיים (פרידמן), אפרים, "ההעפלה מצפון: אפריקה: שלוש האוניות, 1947" **שורשים במזרח**, א' (1986), עמ' 241-320.

בר-און וחזן (עורכים), פוליטיקה במלחמה
מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **פוליטיקה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, תל אביב, 2014.

בר-און, מה קרה ל'היסטוריה החדשה'
מרדכי, בר-און, "מה קרה ל'היסטוריה החדשה' במעבר האלף" **עיונים בתקומת ישראל**, 15 (2005), עמ' 53-81.

ברדוזי, מונטיין
Berdouzi, Mohamed. *Structures du Maroc pré-colonial Critique de Robert Montagne*.
Casablanca, 2012.

בריס, שואה ועלייה מצרפת
Brice, Vincent. "La Shoah et l'Alyah de France en Palestine et en Israel (1936-1950)",
PhD diss., University of Montpellier, 2009.

בשן, יהדות מרוקו
אליעזר, בשן, **יהדות מרוקו, עברה ותרבותה**, תל אביב, 2000.

בשן, הורים וילדים
אליעזר, בשן, הורים וילדים בהגותם של חכמי צפון אפריקה, תל אביב, 2005.

גבעתי, בדרך המדבר והאש
משה, גבעתי, **בדרך המדבר והאש: תולדות גזוז 9**, תל אביב, 1994.

גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר
יואב, גלבר, **גרעין לצבא עברי סדיר: תרומתם של יוצאי הצבא הבריטי להקמת צה"ל**, ירושלים, 1986.

גלבר, התפתחויות בחקר מלחמת הקוממיות
יואב, גלבר, "התפתחויות בחקר מלחמת הקוממיות: מבוא מתודולוגי", בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **פוליטיקה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, תל אביב, 2014.

גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח
יואב, גלבר, **למה פירקו את הפלמ"ח**, תל אביב, 1986.

גלנר, הסוציולוגיה.
Gellner, Ernest. "The Sociology of Robert Montagne (1893-1954)" *Daedalus* 105, no.1 (Winter, 1976): 137-150.

גואטה, הצבא היהודי בצרפת
ענת, גואטה, **הצבא היהודי בצרפת: קורותיה של מחתרת ציונית לוחמת**, תל אביב, 2001.

גינאו, הצבא הצרפתי
Ginio, Ruth. *The French Army and Its African Soldiers: The Years of Decolonization*. University of Nebraska Press, 2017.

גלעד ומגד (עורכים), ספר הפלמ"ח
זרובבל גלעד ומתי מגד (עורכים), **ספר הפלמ"ח (2 כרכים)**, תל אביב, 1957-1955.

גנדין, אדריכלי הניצחון
Gandin, Robert. *Darlan, Weygand, Cunningham: artisans de la victoire: 1939-1944*. Paris, 1977.

גרינברג, מלחמת העצמאות
יצחק, גרינברג, "מלחמת העצמאות: בין אילוצים כלכליים להכרעות ביטחוניות", בתוך: מרדכי בר-און, יצחק גרינברג ומאיר חזן (עורכים) **כלכלה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, תל אביב, 2017, 11-34.

גשור, מתנדבי חוץ-לארץ
בנימין, גשור, **מתנדבי חוץ-לארץ (מח"ל) מאמריקה הצפונית במלחמת העצמאות** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2008).

דו"ח נסיהו
מרדכי, נסיהו, "מח"ל במלחמת העצמאות", **א"צ**, 108-1046/1970.

דין, חקר המורל
צפרירה, דין, "חקר המורל ב'הגנה'", **עיונים בתקומת ישראל**, 9 (1999), עמ' 70-86.

דינור ואחרים (עורכים), ספר תולדות ההגנה.
דינור, בן ציון, ואחי (עורכים), **ספר תולדות ההגנה (8 כרכים)**, תל אביב, 1972-1954.

דר וקמחי, תפיסה עצמית של ביגור
יחזקאל, דר, ושאול קמחי, "תפיסה עצמית של ביגור בעקבות שירות החובה בצה"ל", **מגמות**, מ'4, עמ' 591-616.

דרורי, אוטופיה במדים
זאב, דרורי, **אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה**, שדה בוקר, 2000.

דרורי, צבא וחברה
זאב, דרורי, "צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים" **עיונים בתקומת ישראל**, 16 (2006), עמ' 243-274.

דשן ושוקד, יהודי המזרח
שלמה, דשן ומשה שוקד, **יהודי המזרח: עיונים אנתרופולוגיים על העבר וההווה**, תל אביב, 1984.

הונת, זלזול ומתן הכרה
אקסל, הונת, **זלזול ומתן הכרה: לקראת תיאוריה ביקורתית חדשה**, מתרגמת: איה ברור, תל אביב, 2008.

הכהן, עולים בסערה
דבורה, הכהן, **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953**, ירושלים, 1994.

הכהן, עלייה וקליטה
דבורה, הכהן, "עלייה וקליטה" בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית** (כרך א'), תל אביב, 2001, עמ' 365-486.

הכהן, צה"ל וקליטת העלייה
דבורה, הכהן, "צה"ל וקליטת העלייה", בתוך: מרדכי נאור (עורך), **עולים ומעברות, 1948-1952: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומרי עזר**, ירושלים, 1987.

הכט-יעקבי, הבחירות
ליאור, הכט-יעקבי, **הבחירות לאספה המכוננת בינואר 1949: כינונה של אזרחות ישראלית** (עבודה לשם קבלת תואר מוסמכת בפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2017).

הרשקו, בין פאריס לירושלים
צילה, הרשקו, **בין פאריס לירושלים: צרפת, הציונות והקמת מדינת ישראל: 1945-1949**, תל אביב, 2000.

הרשקו, ההולכים בחושך יראו אור
צילה, הרשקו, **ההולכים בחושך יראו אור: הרזיסטנס היהודי בצרפת, שואה ותקומה 1940-1949**, תל אביב, 2003.

הרשקו, הציונות בצרפת
צילה, הרשקו, "הציונות בצרפת בעת שואה ותקומה: 1940-1948", בתוך: אלון גל (עורך), **הציונות לאזוריה: היבטים גאו-תרבותיים** (כרך ג'), ירושלים, 2010, עמ' 93-110.

הרשקו, ותיקי הרזיסטנס
צילה, הרשקו, "ותיקי הרזיסטנס היהודי בצרפת ומאבקם על הנהגת הקהילה היהודית, 1948-1944", בתוך: יוסף הקר וירון הראל (עורכים), **לא יסור שבט מיהודה: הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל מחקרים מוגשים לפרופסור שמעון שוורצפוקס**, ירושלים, 2011, עמ' 189-204.

ורטובק, טרנס-לאומיות
Vertovec, Steven. "Migrant Transnationalism and Modes of Transformation" *International Migration Review* 38, no. 3 (Fall, 2004): 970-1001.

זלשיק, התפתחות הפסיכיאטריה
רקפת, זלשיק, **התפתחות הפסיכיאטריה בפלשתינה ובישראל 1892-1960** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2006).

- חבס (עורכת), שבטים
ברכה, חבס (עורכת), **שבטים: קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים**, תל אביב, 1953.
- חבר, שנהב ומוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל
חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש**, תל אביב, 2003.
- טולדנו, רדיפה והצלה
יוסף, טולדנו, **רדיפה והצלה: יהודי מרוקו תחת שלטון וישי**, לוד, 2016.
- טורגן, הכשרת המנהיגות הקרבית
שגיא, טורגן, **הכשרת המנהיגות הקרבית בצה"ל 1949-1956** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2008).
- טורגן, ממני אישית לא יצא גנרל
שגיא, טורגן, **ממני אישית לא יצא גנרל: הכשרת הפיקוד הצבאי בצה"ל 1949-1956**, ירושלים, 2017.
- טפרסון, בעיני המתבונן
דוד, טפרסון, **בעיני המתבונן: סיפורה של יחידת הג'יפים של גדוד 9**, הרצליה, 2008.
- יבלונקה, אחים זרים
חנה, יבלונקה, **אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952**, ירושלים, 1994.
- יהודאי, הגירה יהודית
Yehudai, Ori. Forth from Zion: Jewish Emigration from Palestine and Israel, 1945-1960", PhD diss., University of Chicago, 2013.
- כהן, בן אצראף
Cohen, David. "Jacob Raphaël Benazeraf (1896-1988): une vie au service du Judaïsme marocain" Brit 30 (2011): 93-124.
- כהן, המח"ל
מיכאל (מיקל), כהן, "הם באו אלינו כאשר היינו זקוקים להם ביותר: המח"ל במלחמת העצמאות", **עלי זית וחרב**, ח' (2008), עמ' 177-218.
- כהן, הקומנדו הצרפתי
מיכאל, כהן, "תדי איתן, 'הקומנדו הצרפתי' וגדוד 75 במלחמת העצמאות", **עלי זית וחרב**, ו' (2006), עמ' 99-150.
- כהן, תנועת הצופים
דוד, כהן, "תנועת הצופים היהודים במרוקו (1930-1956)", **שורשים במזרח**, ג' (1991), עמ' 67-123.
- כזום, הרקע לאי השוויון
עזיזה, כזום, "תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל", **סוציולוגיה ישראלית**, א' (2) (1999), עמ' 383-428.
- לב-ארי, גבולות בהגירה
לילך, לב-ארי, "שאלת הגבולות בהגירה: על טרנס-לאומיות, קשרים חברתיים וזהות בקרב ישראלים החיים באירופה", **אורנים**, 2 (2010), עמ' 45-53.
- לוי, לומסקי-פדר והראל, מ'צבאיות נתינית' ל'צבאיות חוזית'
יגיל, לוי, עדנה לומסקי-פדר ונועה הראל, "מ'צבאיות נתינית' ל'צבאיות חוזית': פניה המשתנות של הצבאיות בישראל", **המרחב הציבורי**, 1 (2007), עמ' 89-116.

לויט ואח', הגירה טרנס-לאומית
Levitt, Peggy, Josh DeWind and Steven Vertovec, "International Perspectives on Transnational Migration: An Introduction", *The International Migration Review* 37, no. 3 (Fall, 2003): 565-575.

ליבליך, בגרות
Lieblich, Amia. *Transition to Adulthood During Military Service – The Israeli Case*. Albany: State University of New York Press, 1989.

ליס, היבטים דמוגרפיים
מיכל, ליס, "היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון-אפריקה בתקופת המנדט", בתוך: שמעון שטרית (עורך), *חלוצים בדמעה; פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה*, תל אביב, 1991, 128-123.

ליסק, דימויי עולים
משה, ליסק, "דימויי עולים — סטריאוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים", *קתדרה*, 43 (1987), עמ' 144-125.

ליסק, העלייה הגדולה
משה, ליסק, *העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלונו של כור ההיתוך*, ירושלים, 1999.

ליסק, חקר המזרחים
משה, ליסק, "חקר המזרחים בסוציולוגיה כשדה הפקר", *פעמים*, 110 (2007), עמ' 128-115.

לסקר, ישראל והעלייה מצפון-אפריקה
מיכאל מ, לסקר, *ישראל והעלייה מצפון-אפריקה 1948-1970*, באר שבע, 2006.

לרר, קבוצות של איכות
זאב, לרר, *קבוצות של איכות: היסטוריה חברתית של המיון בצה"ל* (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2009).

מאיר-גליצנשטיין, כאן אוכלים עם סכין ומזלג
אסתר, מאיר-גליצנשטיין, "כאן אוכלים עם סכין ומזלג": מזרח ומערב במפגש הבין-תרבותי במדינת ישראל", בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטוויין, טוביה פרילינג (עורכים), *חברה וכלכלה בישראל* (כרך ב'), באר שבע, 2005, עמ' 644-615.

מאנע, ייצוגים חברתיים
עדי, מאנע, "ייצוגים חברתיים של קליטת עלייה בשנותיה הראשונות של המדינה", בתוך: אמדע אור וסמדר בן-אשר (עורכות), *המוכר והזר: ייצוגים חברתיים של קבוצות בישראל*, באר שבע, 2007, עמ' 121-101.

מוסה, הנופלים בקרב
ג'ורג', מוסה, *הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות העולם*, מתרגם: עמי שמיר, תל אביב, 1993.

מוסינזון, קזבלן
יגאל, מוסינזון, *קזבלן*, תל אביב, 1989.

מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים
בני, מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949*, תל אביב, 1991.

מורנו, אתניות בתנועה
Moreno, Aviad. "Ethnicity in Motion: Social Networks in the Emigration of Jews from Northern Morocco to Venezuela and Israel, 1860-2010", PhD diss., Ben-Gurion University, 2014.

מוס, מסה על המתנה
מרסל, מוס, **מסה על המתנה: צורתו וסיבתו של החליפין בחברות הארכאיות**, מתרגמת: הילה קרס, תל אביב, 2005.

מחראווי, הגומים
Maghraoui, Driss. "The goumiers in the Second World War: history and colonial representation", *The Journal of North African Studies* 19, no. 4 (2014): 571-586.

מכמן, 'מכסחי הציונות'
דן, מכמן, "'מכסחי הציונות': עיקרי השקפת העולם של הזרם ה'פוסט-ציוני' בחברה הישראלית העכשווית", בתוך: דן מכמן (עורך), **פוסט ציונות ושואה – הפולמוס הציבורי הישראלי בנושא ה'פוסט-ציונות' בשנים 1993-1996**, רמת גן, 1997.

ממי, דיוקן
אלבר, ממי, **דיוקן הנכבש – ולפני כן – דיוקן הכובש**, מתרגם: אבנר להב, ירושלים, 2005.

מן, בנים ילידים
Mann, Gregory. *Native Sons: West African Veterans and France in the Twentieth Century*. Durham and London: Duke University Press, 2006.

מנדל, טרנס-לאומיות
Mandel, Maud. "Transnationalism and Its Discontents during the 1948 Arab-Israeli War", *Diaspora* 3 (Winter 2003): 329-360

מנדל, מוסלמים ויהודים בצרפת
Mandel, Maud S. *Muslims and Jews in France: History of a Conflict*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014.

מנדל, מסתערבים
Mendel, Yonatan. "Re-Arabising the De-Arabised: The Mista'aravim Unit of the Palmach". In: A. Bernard, Z. Elmarsafy, and D. Attwell (eds.), *Orientalism: Thirty Years Later* (Palegrave Macmillan, 2013): 94-116.

מרקוביצקי, גחלת לוחמת
יעקב, מרקוביצקי, **גחלת לוחמת: גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות**, תל אביב, 1995.

מרקוביצקי, המח"ל
יעקב, מרקוביצקי, "המח"ל – מתנדבי חוץ-לארץ במלחמת העצמאות", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש**, (חלק א'), תל אביב, 2015, עמ' 539-550.

נאור (עורך), לכסיקון כוח המגן ה"הגנה"
מרדכי, נאור (עורך), **לכסיקון כוח המגן ה"הגנה"**, תל אביב, 1994.
נאור, בחזית העורף
משה, נאור, **בחזית העורף: תל אביב והתגייסות היישוב במלחמת העצמאות**, ירושלים, 2009.

נאור, חיילים משוחררים
Naor, Moshe. "The 1948 war veterans and postwar reconstruction in Israel", *Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture* 29, no 1 (March, 2010): 47-59

סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים
שלמה, סבירסקי, **לא נחשלים אלא מנוחשלים – מזרחים ואשכנזים בישראל: ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות**, חיפה, 1981.

סוסה וסמית, צבא של אף אחד

Sousa, Cindy and Ron Smith. "Army of None: Militarism, Positionality and Film". In Barbara Sutton et al, Novkov and Morgen (eds.), *Security Disarmed: Critical Perspectives on Gender, Race, and Militarization*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2008): Chapter 15

סטילמן, מוסלמים ויהודים

Stillman, Norman. "Muslims and Jews in Morocco: Perceptions, Images, Stereotypes". In: *Proceedings of the Seminar on Muslim-Jewish Relations in North Africa* (New York, 1975).

סיון, דור תש"ח

עמנואל, סיון, **דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון**, תל אביב, 1991.

סיון, שנאת יהודים

עמנואל, סיון, "שנאת יהודים באלג'יריה כתולדה של מצב קולוניאלי", **פעמים**, 2, 1979, עמ' 108-92.

סיכום הויכוח

____, "סיכום הויכוח על בעית ההבדלים האתניים", **מגמות**, ג (4), עמ' 319-329.

סימרוט, עליית הנוער

דוד-נמרוד, סימרוט, **עליית הנוער לנוכח העלייה והקליטה של יהודי ארצות האסלאם בישראל 1953-1948** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2008).

סיקרון, גיוס כוח האדם

משה, סיקרון, "גיוס כוח האדם במלחמת הקוממיות", **א"צ**, 159-1046/1970.

סמית, האומה בהיסטוריה

אנתוני ד. סמית, **האומה בהיסטוריה**, מתרגמת: איה ברויאר, ירושלים, 2003.

סעדון, אידאולוגיות במבחן המציאות

חיים, סעדון, "אידאולוגיות במבחן המציאות: האצ"ל וה"הגנה" בתוניסיה בשנים 1945-1948", בתוך: בנימין פינקוס ודוריס בנסימון (עורכים), **יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל**, באר שבע, 1992, עמ' 340-322.

סעדון, המרכיב הפלשתיני

חיים, סעדון, "המרכיב הפלשתיני בהתפרצויות אלימות בין יהודים לבין מוסלמים בארצות האסלאם" **פעמים**, 1995, עמ' 131-860.

סעדון, העלייה הבלתי לגאלית

Saadoun, Haim. "L'immigration illégale d'Afrique du Nord en Palestine", *Pardès* 17 (1993): 160-186.

עזריה וקימרלינג, מהגרים חדשים בצבא הישראלי

Azarya, Victor and Baruch Kimmerling. "New Immigrants in the Israeli Armed Forces", *Armed Forces & Society* 6, no 3 (April, 1980): 455-482.

פאייסט ואח', הגירה טרנס-לאומית

Faist, Thomas, Margit Fauser and Eveline Reisenauer. *Transnational Migration*. Cambridge: Polity Press, 2013.

פיוזיטני, אימפריה

Fujitani, Takashi. *Race for Empire: Koreans as Japanese and Japanese as Americans during World War II*. Berkeley: University of California Press, 2011.

פיקאר, עולים במשורה
אבי, פיקאר, **עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951-1956**,
שדה בוקר, 2013.

פנסלר, יהודים וצבא
Penslar, Derek J. *Jews and the Military: A History*. Princeton: Princeton University
Press, 2013.

פסק הדין בעניינו של ג'וזף
תא (י-ס) 4051/02 פלוני נ' משרד הביטחון (אתר משפטי "נבו", 14 ביולי 2005).

פרלוב, באים מאהבה
אמירה, פרלוב, באים מאהבה: **סיפור של פעילות ציונית, הגנה והעפלה בצפון אפריקה**, תל אביב,
2006.

צור, אימת הקרנבל
ירון, צור, "אימת הקרנבל: המרוקנים והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה", **אלפיים**, 19
(2000), עמ' 126-164.

צור, ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית
ירון, צור, "ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית", **פעמים**, 94-95 (2003), עמ' 7-56.

צור, העלייה מארצות האסלאם
ירון, צור, "העלייה מארצות האסלאם", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור
הראשון: תש"ח-תשי"ח**, ירושלים, 1998, עמ' 57-82.

צור, לאומיות פזורה
ירון, צור, "לאומיות-פזורה ומשברים חמורים בתפוצות", בתוך: יחיעם ויץ (עורך), **בין חזון
לרוויזיה מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, ירושלים, 1997, עמ' 171-192.

צור, פרוספר כהן
ירון, צור, "הקריירה הקצרה של פרוספר כהן: מ'מגזר' קולוניאלי ל'מעמד' בישראל הצעירה, 1949-
1948", בתוך: זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים), **מראי מקום: זהויות משתנות
ומיקומים חברתיים בישראל**, ירושלים, 2013, עמ' 383-415.

צור, קהילה קרועה
ירון, צור, **קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954**, תל אביב, 2001.

קחטן, צבא שקוף
דנה, קחטן, **צבא שקוף, חיילים בצבע: הבנית זהויות אתניות בצבא הישראלי** (עבודה לשם קבלת
תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, 2010).

קטן, אוג'דה
Katan, Yvette. *Oujda. Une ville frontière du Maroc (1907-1956): Musulmans, juifs et
chrétiens en milieu colonial*. Paris: L'Harmattan, 1990.

קמינסקי, חיוו של זייפן
שרה, קמינסקי, **חיוו של זייפן: סיפורו של אדולפו קמינסקי, שסייע להציל יהודים, מרגלים
ולוחמי חירות**, מתרגמת: אביגיל בורשטיין, אור יהודה, 2012.

קנביב, יהודים ומוסלמים במרוקו
Kenbib, Mohammed. *Juifs et musulmans au Maroc, 1859-1948 - Contribution à
l'histoire des relations inter-communautaires en terre d'Islam*. Rabat, Université
Mohammed V, 1994.

קסטל, שליחותי באפריקה הצפונית
כלב, קסטל, "שליחותי באפריקה הצפונית", **שורשים במזרח**, א (1986), עמ' 321-363.

קפל, בשירות יהדות צרפת
שמואל-רנה, קפל, **בשירות יהדות צרפת וצפון אפריקה**, תל אביב, 1981.

רובי, ראשית המחאה
Roby, Bryan. "The Beginnings of Oriental Jewish Protests in Israel and the Use of the Israel Police in the Suppression of a 'Mizrahi' Struggle 1948 – 1966", PhD diss., University of Manchester, 2012.

רוברטס, חיילים אמריקנים
Roberts, Mary Lou. *What Soldiers Do: Sex and the American GI in World War II France*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2013.

רוזין, בית
Rozin, Orit. *A Home for All Jews: Citizenship, Rights, and National Identity in the New Israeli State*. Massachusetts: Brandeis University Press, 2016.

רוזין, הזכות לצאת מהארץ
Rozin, Orit. "Israel and the Right to Travel Abroad, 1948–1961", *Israel Studies* 15, no. 1 (Spring, 2010): 147-176.

רוזין, חובת האהבה הקשה
אורית, רוזין, **חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים**, תל אביב, 2008.

רוזנהק, ממך ובן-ארי, הסוציולוגיה של חקר צבא
זאב, רוזנהק, דניאל ממך ואיל בן ארי, "הסוציולוגיה של חקר צבא, צבאיות ומלחמה בישראל – מרכזיות מקומית ושוליות עולמית", בתוך: מאגיד אלחאגי ואורי בן-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, ירושלים, 2006, עמ' 185-214.

רומני, יהודי לוב
מוריס, רומני, **יהודי לוב – דו קיום, רדיפות, עלייה**, ראשון לציון, 2017.

שגב, 1949
תום, שגב, **1949 – הישראלים הראשונים**, ירושלים, 1984.

שדמי, קו ישר במעגל החיים
נחום, שדמי, **קו ישר במעגל החיים**, תל אביב, 1995.

שוחט, זכרונות אסורים
אלה, שוחט, **זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית**, תל אביב, 2001.

שטרן, מערכת השיפוט של צה"ל
ענת, שטרן, **מערכת השיפוט של צה"ל במלחמת העצמאות** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2010).

שילר ואח' (עורכים), פרספקטיבה טרנס לאומית
Schiller, Glick, Nina, Linda Basch, and Christina Blanc-Szanton eds, *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*. New York: New York Acad. Sci., 1992.

שלום, מלחמה, צבא ומוסר לחימה
זכי, שלום, "מלחמה, צבא ומוסר לחימה בהגותו המדינית של דוד בן-גוריון 1948-1956", **עלי-זית** **חרב**, ג (2000), עמ' 15-37.

שלום שטרית, המאבק המזרחי
סמי, שלום שטרית, **המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה - 2003-1948**, תל אביב, 2004.

שמר, אחד מארוקני
גדעון, שמר, "אחד מארוקני", **קשת סופרים: ילקוט לדברי ספרות של סופרים חיילים**, תל אביב, 1949.

שנהב, היהודים-הערבים
יהודה, שנהב, **היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות**, תל אביב, 2003.

שנהב, זהות
יהודה, שנהב, "פתח דבר: זהות בחברה פוסט-לאומית", **תיאוריה וביקורת** 19 (2001), עמ' 5-15.

שנער, יהודים ומוסלמים
פסח, שנער, "יחסי יהודים ומוסלמים במגרב בן זמננו בראי המחקר והספרות", **פעמים**, 4 (1980), עמ' 3-38.

שערי, גירוש קפריסין
דוד, שערי, **גירוש קפריסין 1946-1949: ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים**, ירושלים, 1981.

שפירא, היסטוריוגרפיה וזיכרון
אניטה, שפירא, "היסטוריוגרפיה וזכרון: מקרה לטרון תש"ח", **אלפיים**, 10 (1995), עמ' 9-41.

שפירא, חרב היונה
אניטה, שפירא, **חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948**, תל אביב, 1992.

שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח
אניטה, שפירא, **מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הביטחונית**, 1948, תל אביב, 1985.

שפירא, פוליטיקה וזיכרון קולקטיבי
אניטה, שפירא, "פוליטיקה וזיכרון קולקטיבי – הוויכוח אודות 'ההיסטוריונים החדשים'", בתוך: **יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, ירושלים, 1997, עמ' 391-367.

שרביט, הנוער בעלייה
יוסף, שרביט, **הנוער בעלייה: תנועת הנוער "שרל נטר" במרוקו – מנהיגות יהודית, ציונית ודתית בשעות מבחן 1929-1956**, תל אביב, 2004.

ביבליוגרפיה

א. ארכיונים

- ארכיון צה"ל, תל השומר (א"צ)
ארכיון מדינת ישראל, ירושלים (אמ"י)
הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים (אצ"מ)
ארכיון ההגנה, תל אביב (את"ה)
הארכיונים הדיפלומטיים של צרפת, ננט (אד"צ)
ארכיון הגוינט, ירושלים (א"גיט)
ארכיון בן אזוראף, ירושלים (במכון בן-צבי) (אב"א).
ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל (אי"ט)
ארכיון פולונסקי, רמת אפעל ותל אביב (בארכיון יד טבנקין וארכיון ההגנה)
ארכיון בן גוריון, שדה בוקר (אב"ג)

ב. עיתונות יומית

- הצופה
חרות
ידיעות אחרונות
מעריב
קול העם

ג. יומנים

- יומני דוד בן גוריון (בארכיון בן גוריון)
יומנו של פייר מושניק (באדיבות בנו, יורם)

ד. פסקי דין

תא (י-ם) 4051/02 פלוני נ' משרד הביטחון (אתר משפטי "נבו", 14 ביולי 2005)

ה. ספרי זכרונות

יאני, אבידוב, נתיבים נעלמים: עם ההעפלה במחתרת, במדבר ובים, תל אביב, 1967

אורי, אבנרי, אופטימי, תל אביב, 2014

זיק, אימר, ז'ק אימר בן 80: זיכרונות ועבודה, חולון, 2013

מוריס, בן-שושן, ואילן שטייר, ממרוקו לעכו ומה שביניהן: מוריס בן-שושן, סיפור חיים, ירושלים, ללא תאריך

זילפה, בר-נתן, ג'ורג – משואה לעצמאות, ללא מקום הוצאה, 2010

דוד, טפרסון, בעיני המתבונן: סיפורה של יחידת הג'יפים של גדוד 9, הרצליה, 2008

אמירה, פרלוב, באים מאהבה: סיפור של פעילות ציונית, הגנה והעפלה בצפון אפריקה, תל אביב, 2006

שרה, קמינסקי, חיינו של זייפן: סיפורו של אדולפו קמינסקי, שסייע להציל יהודים, מרגלים ולוחמי חירות, מתרגמת: אביגיל בורשטיין, אור יהודה, 2012

שמואל-רנה, קפל, בשירות יהדות צרפת וצפון אפריקה, תל אביב, 1981

נחום, שדמי, קו ישר במעגל החיים, תל אביב, 1995

Eytan, Teddy. *Neguev: L'heroique Naissance de L'etat d'Israel*. Paris, 1949

ו. ספרות יפה

ברכה, חבס (עורכת), שבטים: קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים, תל אביב, 1953

יגאל, מוסינזון, קזבלן, תל אביב, 1989

שירות תרבות (צה"ל), קשת סופרים: ילקוט לדברי ספרות של סופרים חיילים, תל אביב, 1949

ז. כתבי עת ושבועונים

במחנה

בשער

הד המזרח

העולם הזה

מגמות

ג'ורנל דה ג'רוזלם (Journal de Jerusalem)

ח. ראיונות אישיים

ציון שתרוג (30.7.2013)

מרדכי בר-און (11.8.2013)

וידאל בן-אקסס (18.8.2013)

מר ז'ק אימר (9.9.2013)

איטח-יצחקי (27.9.2013)

בוב רוסטן (אוקטובר 2014 ; נערך למעני על-ידי יורם מושניק)

ט. ספרים

אריה, אזולאי, **נוער בסערה: תנועות הנוער היהודיות במרוקו**, ירושלים, 2012

שמואל נח, אייזנשטדט, **קליטת העליה**, ירושלים, 1952

עוז, אלמוג, **הצבר – דיוקן**, תל אביב, 1997

בנדיקט, אנדרסון, **קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה**, מתרגם: דן לאור, תל אביב, 1999

יעל, אנוך, **ישראל בעשור הראשון – עלייה וקליטה: ניתוח סוציולוגי**, תל אביב, 2001

ניצה, אראל, **'בלי מורא בלי משוא פנים: אורי אבנרי ו'העולם הזה'**, ירושלים, 2006

ישי, ארנון, **ציונות זתית בארץ מבוא השמש: מ'אהבת ציון בצפון אפריקה לאתוס של 'תורה ועבודה' בישראל (1943-1953)**, בני ברק, 2013

נחום, בוגנר, **אי הגירוש: מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948**, תל אביב, 1991

- אריה, בועז, **שורשי משרד הביטחון: גיבוש המבנה ותחומי האחריות 1948-1952**, בן-שמן, 2013
- יהודה, בן-דוד, **שליחות "ההגנה" באירופה**, רמת אפעל, 1995
- יהודה, בן-דוד, **ביד חזקה: אברהם פולונסקי והמחתרת היהודית בצרפת במלחמת העולם השנייה**, תל אביב, 2002
- יהודה, בן-דוד, **חרב בנכר: מעלילות ה"הגנה" באירופה 48-1945**, תל אביב, 1978
- מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **פוליטיקה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, תל אביב, 2014
- אליעזר, בשן, **יהדות מרוקו, עברה ותרבותה**, תל אביב, 2000
- אליעזר, בשן, **הורים וילדים בהגותם של חכמי צפון אפריקה**, תל אביב, 2005
- משה, גבעתי, **בדרך המדבר והאש: תולדות גודו 9**, תל אביב, 1994
- יואב, גלבר, **גרעין לצבא עברי סדיר: תרומתם של יוצאי הצבא הבריטי להקמת צה"ל**, ירושלים, 1986
- ____, **למה פירקו את הפלמ"ח**, תל אביב, 1986
- ענת, גואטה, **הצבא היהודי בצרפת: קורותיה של מחתרת ציונית לוחמת**, תל אביב, 2001
- זרובבל גלעד ומתי מגד (עורכים), **ספר הפלמ"ח (2 כרכים)**, תל אביב, 1955-1957
- בן ציון, דינור, ואחי' (עורכים), **ספר תולדות ההגנה (8 כרכים)**, תל אביב, 1954-1972
- זאב, דרורי, **אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה**, שדה בוקר, 2000
- שלמה, דשן ומשה שוקד, **יהודי המזרח: עיונים אנתרופולוגיים על העבר וההווה**, תל אביב, 1984
- אקסל, הונת, **זלזול ומתן הכרה: לקראת תיאוריה ביקורתית חדשה**, מתרגמת: איה ברור, תל אביב, 2008
- דבורה, הכהן, **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953**, ירושלים, 1994
- צילה, הרשקו, **בין פאריס לירושלים: צרפת, הציונות והקמת מדינת ישראל: 1945-1949**, תל אביב, 2000
- ____, **ההולכים בחושך יראו אור: הרזיסטנס היהודי בצרפת, שואה ותקומה 1940-1949**, תל אביב, 2003
- חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחדש**, תל אביב, 2003
- יוסף, טולדנו, **רדיפה והצלה: יהודי מרוקו תחת שלטון וישי**, לוד, 2016
- שגיא, טורגן, **ממני אישית לא יצא גנרל: הכשרת הפיקוד הצבאי בצה"ל 1949-1956**, ירושלים, 2017
- חנה, יבלונקה, **אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל 1948-1952**, ירושלים, 1994
- משה, ליסק, **העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלוננו של כור ההיתוך**, ירושלים, 1999

- מיכאל מ, לסקר, ישראל והעלייה מצפון-אפריקה 1948-1970, באר שבע, 2006
- ג'ורג', מוסה, הנופלים בקרב : עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות העולם, מתרגם : עמי שמיר, תל אביב, 1993
- בני, מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל אביב, 1991
- מרסל, מוס, משה על המתנה: צורתו וסיבתו של החליפין בחברות הארכאיות, מתרגמת: הילה קרס, תל אביב, 2005
- דן, מכמן, "מכסחי הציונות": עיקרי השקפת העולם של הזרם ה'פוסט-ציוני' בחברה הישראלית העכשווית", בתוך: דן מכמן (עורך), פוסט ציונות ושואה – הפולמוס הציבורי הישראלי בנושא ה'פוסט-ציונות' בשנים 1993-1996, רמת גן, 1997
- אלבר, ממי, דיוקן הנכבש – ולפני כן – דיוקן הכובש, מתרגם: אבנר להב, ירושלים, 2005
- יעקב, מרקוביצקי, גחלת לוחמת: גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות, תל אביב, 1995
מרדכי, נאור (עורך), לכסיקון כוח המגן ה"ההגנה", תל אביב, 1994
- משה, נאור, בחזית העורף : תל אביב והתגייסות היישוב במלחמת העצמאות, ירושלים, 2009
- שלמה, סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים – מזרחים ואשכנזים בישראל: ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, חיפה, 1981
- עמנואל, סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל אביב, 1991
- אנתוני ד., סמית, האומה בהיסטוריה, מתרגמת: איה ברויאר, ירושלים, 2003
אבי, פיקאר, עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951-1956, שדה בוקר, 2013
- ירון, צור, קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954, תל אביב, 2001
- אורית, רוזין, חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים, תל אביב, 2008
- מוריס, רומני, יהודי לוב – דו קיום, רדיפות, עלייה, ראשון לציון, 2017
- תום, שגב, 1949 – הישראלים הראשונים, ירושלים, 1984
- אלה, שוחט, זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית, תל אביב, 2001
- סמי, שלום שטרית, המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאטרנטיבה - 2003-1948, תל אביב, 2004
- יהודה, שנהב, היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל אביב, 2003.
- דוד, שערי, גירוש קפריסין 1946-1949: ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים, ירושלים, 1981.
- אניטה, שפירא, חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948, תל אביב, 1992
- _____, מפיתורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הביטחונית, 1948, תל אביב, 1985
- יוסף, שרביט, הנוער בעלייה: תנועת הנוער" שרל נטר" במרוקו – מנהיגות יהודית, ציונית ודתית בשנות מבחן 1929-1956, תל אביב, 2004

- Arielli, Nir and Bruce Collins. ed. *Transnational Soldiers: Foreign Military Enlistment in the Modern Era*. Palgrave Macmillan UK, 2013
- Berdouzi, Mohamed. *Structures du Maroc pré-colonial Critique de Robert Montagne*. Casablanca, 2012
- Bimberg, Edward L. *The Moroccan Goums: Tribal Warriors in a Modern War*. Greenwood Press, 1999
- Faist, Thomas, Margit Fauser and Eveline Reisenauer. *Transnational Migration*. Cambridge: Polity Press, 2013
- Fujitani, Takashi. *Race for Empire: Koreans as Japanese and Japanese as Americans during World War II*. Berkeley: University of California Press, 2011
- Gandin, Robert. *Darlan, Weygand, Cunningham: artisans de la victoire : 1939-1944*. Paris, 1977
- Ginio, Ruth. *The French Army and Its African Soldiers: The Years of Decolonization*. University of Nebraska Press, 2017
- Katan, Yvette. Oujda. *Une ville frontière du Maroc (1907-1956): Musulmans, juifs et chrétiens en milieu colonial*. Paris: L'Harmattan, 1990
- Kenbib, Mohammed. *Juifs et musulmans au Maroc, 1859-1948 - Contribution à l'histoire des relations inter-communautaires en terre d'Islam*. Rabat, Université Mohammed V, 1994
- Lieblich, Amia. *Transition to Adulthood During Military Service – The Israeli Case*. Albany: State University of New York Press, 1989
- Mandel, Maud S. *Muslims and Jews in France: History of a Conflict*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2014
- Mann, Gregory. *Native Sons: West African Veterans and France in the Twentieth Century*. Durham and London: Duke University Press, 2006
- Penslar, Derek J. *Jews and the Military: A History*. Princeton: Princeton University Press, 2013
- Roberts, Mary Lou. *What Soldiers Do: Sex and the American GI in World War II France*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2013
- Rozin, Orit. *A Home for All Jews: Citizenship, Rights, and National Identity in the New Israeli State*. Massachusetts: Brandeis University Press, 2016
- Schiller, Glick, Nina, Linda Basch, and Christina Blanc-Szanton eds. *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*. New York: New York Acad. Sci., 1992

י. מאמרים

מיכאל, אביטבול, "יהודי אלגיריה, תוניסיה ומארוקו 1940-1943", **פעמים**, 28 (1986), עמ' 106-79

שמואל נח, אייזנשטדט, "על גיבוש זהויות", **פעמים**, 125-127 (2011), עמ' 37-44

עמיצור, אילן, "יחסי כוחות ומוכנות למלחמה: צה"ל והצבאות הערביים בתש"ח", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש**, (חלק א'), תל אביב, 2015, עמ' 116-77

אורי, בן-אליעזר, "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי מילטריזם ונאו-מילטריזם בעידן פוסט-הגמוני", בתוך: מאג'ד אלחאג'י ואורי בן-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, ירושלים, 2006, עמ' 102-77

בן-חיים (פרידמן), אפרים, "ההעפלה מצפון: אפריקה: שלוש האוניות, 1947" **שורשים במזרח**, א' (1986), עמ' 320-241

מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **פוליטיקה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, תל אביב, 2014

מרדכי, בר-און, "מה קרה ל'היסטוריה החדשה' במעבר האלף" **עיונים בתקומת ישראל**, 15 (2005), עמ' 81-53

יואב, גלבר, "התפתחויות בחקר מלחמת הקוממיות: מבוא מתודולוגי", בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **פוליטיקה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, תל אביב, 2014

יצחק, גרינברג, "מלחמת העצמאות: בין אילוצים כלכליים להכרעות ביטחוניות", בתוך: מרדכי בר-און, יצחק גרינברג ומאיר חזן (עורכים) **כלכלה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, תל אביב, 2017, 34-11

צפרירה, דין, "חקר המורל ב'הגנה'", **עיונים בתקומת ישראל**, 9 (1999), עמ' 86-70

יחזקאל, דר, ושאול קמחי, "תפיסה עצמית של ביגור בעקבות שירות החובה בצה"ל", **מגמות**, מ' (4), עמ' 616-591

זאב, דרורי, "צבא וחברה במדינת ישראל בשנות החמישים" **עיונים בתקומת ישראל**, 16 (2006), עמ' 274-243

דבורה, הכהן, "עלייה וקליטה" בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית (כרך א')**, תל אביב, 2001, עמ' 486-365

____, "צה"ל וקליטת העלייה", בתוך: מרדכי נאור (עורך), **עולים ומעברות, 1948-1952: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומרי עזר**, ירושלים, 1987

צילה, הרשקו, "הציונות בצרפת בעת שואה ותקומה: 1940-1948", בתוך: אלון גל (עורך), **הציונות לאזוריה: היבטים גאו-תרבותיים** (כרך ג'), ירושלים, 2010, עמ' 110-93

____, "ותיקי הרזיסטאנס היהודי בצרפת ומאבקם על הנהגת הקהילה היהודית, 1944-1948", בתוך: יוסף הקר וירון הראל (עורכים), **לא יסור שבט מיהודה: הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל מחקרים מוגשים לפרופסור שמעון שורצפוקס**, ירושלים, 2011, עמ' 204-189

מיכאל (מיקי), כהן, "הם באו אלינו כאשר היינו זקוקים להם ביותר: המח"ל במלחמת העצמאות", **עלי זית וחרב**, ח' (2008), עמ' 218-177

____, "תדי איתן, 'הקומנדו הצרפתי' וגדוד 75 במלחמת העצמאות", **עלי זית וחרב**, ו' (2006), עמ' 150-99

- דוד, כהן, "תנועת הצופים היהודים במרוקו (1930-1956)", **שורשים במזרח**, ג' (1991), עמ' 67-123
- עזיזה, כזום, "תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל", **סוציולוגיה ישראלית**, א' (2) (1999), עמ' 383-428
- לילך, לב-ארי, "שאלת הגבולות בהגירה: על טרנס-לאומיות, קשרים חברתיים וזהות בקרב ישראלים החיים באירופה", **אורנים**, 2 (2010), עמ' 45-53
- יגיל, לוי, עדנה לומסקי-פדר ונועה הראל, "מיצבאיות נתינית' ל'צבאיות חוזית': פניה המשתנות של הצבאיות בישראל", המרחב הציבורי, 1 (2007), עמ' 89-116
- מיכל, ליס, "היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון-אפריקה בתקופת המנדט", בתוך: שמעון שטרית (עורך), **חלוצים בדמעה; פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה**, תל אביב, 1991, 123-128
- משה, ליסק, "דימויי עולים — סטריאוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים", **קתדרה**, 43 (1987), עמ' 125-144
- , "חקר המזרחים בסוציולוגיה כשדה הפקר", **פעמים**, 110 (2007), עמ' 115-128
- אסתר, מאיר-גליצנשטיין, "כאן אוכלים עם סכין ומזלג": מזרח ומערב במפגש הבין-תרבותי במדינת ישראל", בתוך: אבי בראלי, דניאל גוטווין, טוביה פרילינג (עורכים), **חברה וכלכלה בישראל** (כרך ב'), באר שבע, 2005, עמ' 615-644
- עדי, מאנע, "ייצוגים חברתיים של קליטת עלייה בשנותיה הראשונות של המדינה", בתוך: אמדע אור וסמדר בן-אשר (עורכות), **המוכר והזר: ייצוגים חברתיים של קבוצות בישראל**, באר שבע, 2007, עמ' 101-121
- יעקב, מרקוביץקי, "המח"ל – מתנדבי חוץ-לארץ במלחמת העצמאות", בתוך: אלון קדיש (עורך), **מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש**, (חלק א'), תל אביב, 2015, עמ' 539-550
- עמנואל, סיון, "שנאת יהודים באלג'יריה כתולדה של מצב קולוניאלי", **פעמים**, 2, 1979, עמ' 108-92
- חיים, סעדון, "אידיאולוגיות במבחן המציאות: האצ"ל וה"הגנה" בתוניסיה בשנים 1945-1948", בתוך: בנימין פינקוס ודוריס בנסיון (עורכים), **יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל**, באר שבע, 1992, עמ' 322-340
- _____, "המרכיב הפלשתיני בהתפרצויות אלימות בין יהודים לבין מוסלמים בארצות האסלאם", **פעמים**, 1995, עמ' 860-131
- ירון, צור, "אימת הקרנבל: המרוקנים והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה", **אלפיים**, 19 (2000), עמ' 126-164
- _____, "ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית", **פעמים**, 94-95 (2003), עמ' 7-56
- _____, "העלייה מארצות האסלאם", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח**, ירושלים, 1998, עמ' 57-82
- _____, "הקריירה הקצרה של פרוספר כהן: מ'מגזר' קולוניאלי ל'מעמד' בישראל הצעירה, 1949-1948", בתוך: זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים), **מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל**, ירושלים, 2013, עמ' 383-415
- _____, "לאומיות-פזורה ומשברים חמורים בתפוצות", בתוך: יחיעם ויץ (עורך), **בין חזון לרוויזיה מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, ירושלים, 1997, עמ' 171-192

זאב, רוזנהק, דניאל ממן ואיל בן ארי, "הסוציולוגיה של חקר צבא, צבאיות ומלחמה בישראל – מרכזיות מקומית ושוליות עולמית", בתוך: מאגיד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה**, ירושלים, 2006, עמ' 185-214

זכי, שלום, "מלחמה, צבא ומוסר לחימה בהגותו המדינית של דוד בן-גוריון 1948-1956", **עלי-זית וחרב**, ג (2000), עמ' 15-37

יהודה, שנהב, "פתח דבר: זהות בחברה פוסט-לאומית", **תיאוריה וביקורת** 19 (2001), עמ' 5-15

פסח, שנער, "יחסי יהודים ומוסלמים במגרב בן זמננו בראי המחקר והספרות", **פעמים**, 4 (1980), עמ' 3-38

אניטה, שפירא, "היסטוריוגרפיה וזכרון: מקרה לטרון תש"ח", **אלפיים**, 10 (1995), עמ' 9-41

_____, "פוליטיקה וזיכרון קולקטיבי – הוויכוח אודות 'ההיסטוריונים החדשים'", בתוך: יחיעם ויץ (עורך), **בין חזון לרוויזיה מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית**, ירושלים, 1997, עמ' 367-391

Arieli, Nir. "When are foreign volunteers useful? Israel's transnational soldiers in the war of 1948 re-examined" *Journal of Military History* 78, no 2 (April 2014): 703-724.

Azarya, Victor and Baruch Kimmerling. "New Immigrants in the Israeli Armed Forces", *Armed Forces & Society* 6, no 3 (April, 1980): 455-482

Gellner, Ernest. "The Sociology of Robert Montagne (1893-1954)" *Daedalus* 105, no.1 (Winter, 1976): 137-150

Cohen, David. "Jacob Raphaël Benazeraf (1896-1988): une vie au service du Judaïsme marocain" *Brit* 30 (2011): 93-124

Levitt, Peggy, Josh DeWind and Steven Vertovec, "International Perspectives on Transnational Migration: An Introduction", *The International Migration Review* 37, no. 3 (Fall, 2003): 565-575

Maghraoui, Driss. "The goumiers in the Second World War: history and colonial representation", *The Journal of North African Studies* 19, no. 4 (2014): 571-586

Mandel, Maud. "Transnationalism and Its Discontents during the 1948 Arab-Israeli War", *Diaspora* 3 (Winter 2003): 329-360

Mendel, Yonatan. "Re-Arabising the De-Arabised: The Mista'aravim Unit of the Palmach". In: A. Bernard, Z. Elmarsafy, and D. Attwell (eds.), *Orientalism: Thirty Years Later* (Palegrave Macmillan, 2013): 94-116

Naor, Moshe. "The 1948 war veterans and postwar reconstruction in Israel", *Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture* 29, no 1 (March, 2010): 47-59

Rozin, Orit. "Israel and the Right to Travel Abroad, 1948–1961", *Israel Studies* 15, no. 1 (Spring, 2010): 147-176

Saadoun, Haim. "L'immigration illégale d'Afrique du Nord en Palestine", *Pardès* 17 (1993): 160-186

Sousa, Cindy and Ron Smith. "Army of None: Militarism, Positionality and Film". In Barbara Sutton et al, Novkov and Morgen (eds.), *Security Disarmed: Critical Perspectives on Gender, Race, and Militarization*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2008): Chapter 15

Stillman, Norman. "Muslims and Jews in Morocco: Perceptions, Images, Stereotypes". In: *Proceedings of the Seminar on Muslim-Jewish Relations in North Africa* (New York, 1975)

Vertovec, Steven. "Migrant Transnationalism and Modes of Transformation" *International Migration Review* 38, no. 3 (Fall, 2004): 970-1001

חיבורים לקבלת תואר דוקטור

בנימין, גשור, **מתנדבי חוץ-לארץ (מח"ל) מאמריקה הצפונית במלחמת העצמאות** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2008)

רקפת, זלשיק, **התפתחות הפסיכיאטריה בפלשתינה ובישראל 1960-1892** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2006)

שגיא, טורגן, **הכשרת המנהיגות הקרבית בצה"ל 1956-1949** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2008)

זאב, לרר, **קבוצות של איכות: היסטוריה חברתית של המיון בצה"ל** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2009)

דוד-נמרוד, סימרוט, **עליית הנוער לנוכח העלייה והקליטה של יהודי ארצות האסלאם בישראל 1953-1948** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2008)

דנה, קחטן, **צבא שקוף, חיילים בצבע: הבנית זהויות אתניות בצבא הישראלי** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, 2010)

ענת, שטרן, **מערכת השיפוט של צה"ל במלחמת העצמאות** (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 2010)

Benarroch, Elie. "La France et le Sionisme Au Maroc 1897-1956 1984", PhD diss., University of Aix en Provence, 1984

Brice, Vincent. "La Shoah et l'Alyah de France en Palestine et en Israel (1936-1950)", PhD diss., University of Montpellier, 2009

Moreno, Aviad. "Ethnicity in Motion: Social Networks in the Emigration of Jews from Northern Morocco to Venezuela and Israel, 1860-2010", PhD diss., Ben-Gurion University, 2014

Roby, Bryan. "The Beginnings of Oriental Jewish Protests in Israel and the Use of the Israel Police in the Suppression of a 'Mizrahi' Struggle 1948 – 1966", PhD diss., University of Manchester, 2012

Yehudai, Ori. Forth from Zion: Jewish Emigration from Palestine and Israel, 1945-1960", PhD diss., University of Chicago, 2013

חיבורים לקבלת תואר מוסמך

ליאור, הכט-יעקבי, הבחירות לאספה המכוננת בינואר 1949: כינונה של אזרחות ישראלית (עבודה לשם קבלת תואר מוסמכת בפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2017)

Abstract

What makes young men leave their homeland and move to a new country, at a time when this country is involved in a violent struggle for its very existence? Is the reason only the emotional link to the land and the nation that sees itself part of that land? Another option, not necessarily disconnected from the first, is that they wish to change their place of residence and at the same time fulfill a secret ambition that each of these young men have – to move up the social and economic ladder. Also, it is not inevitable that other motivations, some hidden, lead them – as private people – to take that step.

The story of the young Jewish North-Africans who moved to Israel during the 1948 war is an interesting study case.

In comparison to the waves of Aliyah during the first year after the constitution of the State of Israel, the North-Africans were not a prominent group. During 1948-1949 less than twenty thousand Jews left Morocco, where the largest Jewish community of the Maghreb lived (approximately seventy-five percent of the North-African Aliyah in this period of time). A thorough study of documents – most of which can be found in the IDF Archives – teach that at its peak the number of North-African recruits did not exceed a few thousands. However, in spite of the small number, after a while they were publicly perceived as "trouble makers" and disobedient, similar to the public perception of most of North-Africans immigrants. At the same time, they were also known as fearless fighters.

Exposing the story of the North-African recruits may add a layer to the discourse of images that developed in Israel in relation to the North-African Aliyah during the years 1948-1949, but at the same time it challenges the historiographical perceptions adopted by most researches of this Aliyah. The discussion of these recruits narratives forces us to recognize the presence of individuals who thought of themselves as legitimate part of the collective they first and foremost pertained to – the Jewish nation.

Tel Aviv University

Lester and Sally Entin Faculty of the Humanities

Department of Jewish History

"The Casablans": The Rendezvous between North-African Jews and the
Israeli Army in the 1948 War

MA thesis submitted by Jonathan Bensoussan

Prepared under the guidance of Prof. Orit Rozin and Prof. Yaron Tsur

October 2018